

LUND UNIVERSITY

Världsmaskinen och oändligheten. Emanuel Swedenborg vid det ovetbaras gräns

Dunér, David

Published in:
Personhistorisk tidskrift

2003

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Dunér, D. (2003). Världsmaskinen och oändligheten. Emanuel Swedenborg vid det ovetbaras gräns. *Personhistorisk tidskrift*, 99(2), 149-164.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Personhistorisk

TIDSKRIFT

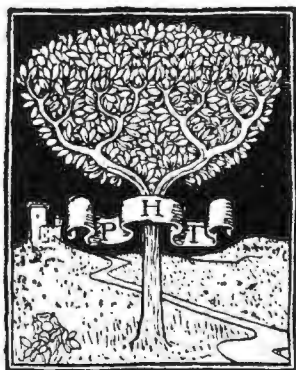

2003:2

Årgång 99

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2003:2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
förste bibliotekarie Irma Ridbäck, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: fil. dr Björn Asker, fil. lic. Lars Rumar (samfundets ordförande),
förste bibliotekarie Irma Ridbäck samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Stockholms universitet), generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), fil. dr Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Grafisk form: Maria Balke
Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift
(2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just
dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Börje Harnesk</i>	"Timrås gud" en lagläsares auktoritetsproblem i 1600-talets Norrland.	133
<i>David Dunér</i>	Världsmaskinen och oändligheten. Emanuel Swedenborg vid det overbaras gräns.	149
<i>Lars Thomasson</i>	Nils Thomasson (1880–1975). Fotograf, renägare, samiskt språkrör.	165
<i>Ingrid Heyman / Eva Trotzig</i>	Agda och Gerda Meyerson 1866–1929.	179

Recensioner

<i>Britt Hedberg</i>	Stadens minne.	197
<i>Nils Eriksson/ Ingemar Nilsson</i>	Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 1953–2000.	202
<i>Lars Linge</i>	Christian IV, Bohus och Kungälv.	204
<i>Sig Ramel</i>	Göran Magnus Sprengtporten: förrädaren och patrioten.	206
<i>Eva Helen Ulvros</i>	Sophie Elkan: Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf.	209
<i>Margareta Stål</i>	Signaturen Bansai. Ester Blenda Nordström.	211
<i>Kristina Lundgren</i>	Solister i mångfalden: Signaturerna Bang, Maud och Attis samt andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet.	214
<i>Gunnar Richardson</i>	Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik.	216
<i>Ivo De Figueredo</i>	Fri mann: Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie.	220
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1952.	223
<i>Margit Wannerberg</i>	40 år i sandlådan med politiker och präster.	225

<i>Kerstin Vinterhed</i>	Kärlek i tjugonde seklet – en biografi över Alva & Gunnar Myrdal.	227
<i>Thomas Warburton</i>	Efter 30 000 sidor: Från en översättares bord.	230
<i>Birgit Linton-Malmfors</i>	Karins liv: Karin Bergman i dagböcker och brev 1907–1966.	232
<i>Sigrid Kahle</i>	Jag valde mitt liv.	235
<i>Bengt Jangfeldt</i>	En osalig ande: Berättelsen om Axel Munthe.	238
<i>Rune Kjellander</i>	Sveriges regementschefer 1700–2000: Chefsbiografier och förbandsöversikter.	242
<i>Lars Rosander</i>	Sveriges fältmarskalkar: Svenska fältherrar från Vasa till Bernadotte.	243
	Bland medarbetarna	246
	Personregister	249
	Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 2003	256

”Timrås gud” – en lagläsares auktoritetsproblem i 1600-talets Norrland

AV BÖRJE HARNESK

I fyrtio år var Peder Månsson Helsing lagläsare, eller underlagman som det hette i Norrland, i Medelpad, från 1606 till sin död 1646. Som underlagman skötte han rättsskipningen i landskapets sju tingslag å överlagmannens vägnar, först under Magnus Brahe och sedan under Axel Oxenstierna.¹ Peder Månsson var en färgstark person som skaffade sig några vänner och många fiender bland allmogen och bland de övriga ämbetsmännen i den lokala förvaltningen. Hans verksamhet har dokumenterats i ett förhållandevis rikt källmaterial, som här ska användas för en beskrivning av hur det konkret och praktiskt kunde gå till när ämbetsmännen i den lokala rättsskipningen och förvaltningen konfronterades med undersåtarna och med varandra.²

Det var lagläsarna som under större delen av 1500-talet och 1600-talet skötte nästan all rättsskipning på lokal nivå. Häradsövdingetjänsterna och lagmansdömena hade förvandlats till förläningsinkomster utan arbetsplikt, och verksamheten överlätits på vikarier. Dessa har i forsk-

ningen fått skiftande omdömen. De beskylldes ofta i samtiden för att vara både korrupta och inkompetenta – hertig Karl hävdade vid ett tillfälle att de varken kunde läsa eller skriva – och anklagelser av detta slag övertogs okritiskt av den äldre rättshistoriska forskningen.³ Lagläsarnas auktoritet och befogenheter har också tonats ned av somliga, som menade att de i praktiken inte har varit mycket mer än skrivbiträden åt nämndemännen, medan de enligt andra har haft en mer aktiv roll.⁴

Den finske rättshistorikern Yrjö Blomstedt menade att nedvärderingarna endast var svartmålningar, baserade på ovederhäftiga och färgade källor. Lagläsarnas kompetens var fullt tillräcklig, åtminstone under andra halvan av 1600-talet.⁵ Även Sture Petré framhöll att lagläsarna ägde stor erfarenhet och i många fall till och med var högt bildade, men att de inte kunde uppträda med samma auktoritet mot allmogen som de adliga häradshövdingar som tidigare hade presiderat vid tingen.⁶ Rudolf Thunander, som ingå-

ende beskrivit de småländska lagläsarnas verksamhet under 1600-talet, menar att de var yrkesmän med "pondus och auktoritet".⁷

Det har också varit vanligt i den äldre forskningen – nyare forskning är knapphändig⁸ – att uppfatta lagläsarnas relationer till lokalbefolkningen som harmoniska och förtroliga. Lagläsaren ska ha varit "rotvuxen i sin bygd och djupt förtrogen med dess invånares liv och tänkesätt" och ofta "ett slags förtroendeman för allmogen."⁹ I Peder Månssons fall ska vi se att det sistnämnda inte var fallet, åtminstone inte alltid: harmoni var under långa tider en bristvara i hans kontakter med allmogen.

Lagläsarna som lokal elit

Bortsett från den svårlösta frågan om lagläsarnas juridiska kompetens, så är det ändå klart att de i ekonomiskt avseende utgjorde en lokal elit på en nivå mycket över de vanliga bönderna. Vid taxeringen till Älvsborgs lösen 1613 bestämdes att de skulle betala 12 daler, något mindre än fogdarna (16 daler) men betydligt mer än bönderna (2 daler).¹⁰ Många av dem torde också haft stora möjligheter att bli förhållandevis välbärgade. Peder Månsson Helsings hemman i Orsil i Timrå socken växte under åren till att bli det överlägset största i socknen.¹¹ Han började emellertid sin karrär i Medelpad med, som det heter, två tomma händer. Som skrivare åt fogden hade han ännu 1599 ingen egen bostad, och fick därför något korn av skattemedlen "efter han inget hemman har."¹² Men snart började han en verksamhet som inte bara gjorde honom mycket välbärgad utan också skapade konflikter med allmogen. Några år senare skaffade han sig ett ödesgods om

32 skattemål i Timrå socken (48 skattemål räknades som ett helgärdeshemman), vilket snart genom uppköp av mer jord växte till 40 mål.¹³ År 1612 hade egendomen växt till 82½ mål, men för den del som översteg ett fullgärdeshemman var han nu tvungen att betala skatt, och blev därför skyldig kronan sju daler och elva öre. Snart lyckades han emellertid utverka skattefrihet för hela hemmanet, för redan 1613 anges att alla 82½ målen var fria. På 1620-talet räknades hans gård som 1½ hemman, för vilket han slapp betala skatt "så länge han är lagman." Peder Månssons uppköp av jord, den handels- och utlåningsverksamhet (som snart ska nämnas), och kanske också de möjligheter till ekonomisk vinning som lagläsarposten gav, ledde så småningom fram till att han blev smått rik. Att lagläsarna var välbärgade – eller blev det tack vare sina positioner – var inte ovanligt. Både i Ångermanland och Hälsingland fanns flera med betydande egendomar.¹⁴ I Timrås mantalslängder för åren omkring 1640 anges att han ägde omkring tjugo kor och två hästar, och sådde tio tunnor korn på åkrarna. Med detta var han med god marginal den störste jordbrukaren i socknen. Det näst största hushållets boskapsbestånd var elva kor, den som ägde de näst största åkrarna sådde bara sex tunnor. Peder Månsson och hans hustru hade också fyra drängar och fem pigor i sin tjänst, återigen avsevärt mer än de vanliga bönderna.¹⁵ Att han också hade samlat på kistbotten visas av att han 1639 tillsammans med sin hustru testamenterade en kyrkklocka av sexton lispunds vikt till Timrå församling.¹⁶ Kanske var det ett försök att förbättra relationerna till sockenborna, för dessa kom som vi snart ska se att bli betydligt ansträngda.

Lagläsarnas ställning som lokal elit bekräftas också av deras karriärmönster och släktförhållanden. Många hade verkat som fogdar eller skrivare i lokalförvaltningen innan de övergick till domartjänsten.¹⁷ Så var även fallet med Peder Månsson. Han uppgav själv att han ”under konung Johans tid i 18 år utstått mycket ont under krigsfolket” och att han använts ”i kronans räkning”. Förmodligen avsåg han att han innehått en post som kostgärdsskrivare i Norrland. Han verkade också som landsskrivare, först i Hälsingland, och från 1598 och några år framåt i Medelpad.¹⁸ Året innan han tillträdde posten som lagläsare verkade han som fogde i landskapet.¹⁹

Peder Månsson Helsing kom, som namnet antyder, förmodligen från Hälsingland. Enligt obekräftad men trovärdig uppgift var han son till Måns Gudmundsson från Ljusdal, vilken var hövitsman för Ångermanlands och Medelpads knektar på 1500-talet.²⁰ När han kom till Medelpad blev han sväger med lagläsaren där, Per Andersson.²¹ Båda ska ha varit gifta med kyrkoherdens i Sköns pastorat döttrar.²² En av hans döttrar gifte sig med kaplanen i Timrå socken, Jonas Laurentii.²³ Sonen Lars efterträdde fadern som lagläsare efter dennes död.²⁴ Att ämbetet i praktiken gick från far till son var inte ovanligt.²⁵ Släktnätverket visar att han ingick i en lokal elit som höjde sig över de vanliga bönderna. Även i det avseendet var han typisk för sin yrkesgrupp: giftermåls- och släktförbindelser mellan lagläsare, fogdar och präster förekom på flera ställen i Norrland.²⁶

Peder Månsson Helsing kom, som jag nämnade i inledningen, att bli indragen i bittra och långvariga konflikter, både med lokalbefolkningen och med flera av lokalförvaltningens fog-

dar. Från den första tiden av hans verksamhet finns inget källmaterial som antyder hur hans relationer med omgivningen såg ut. Hans dombok börjar först med år 1609 och den korrespondens som han förmodligen hade med överlagmannen, Magnus Brahe, finns inte bevarad. Men från omkring 1610 kan vi följa händelseutvecklingen i ganska stor detalj; dels i de brev som Peder Månsson skrev till den nytillträdde överlagmannen för Norrland, Axel Oxenstierna, dels i den dombok som han förde, och där han ibland infogade personliga reflexioner. Några brev från de fogdar som stred med honom om makten i lokalsamhället finns också bevarade.²⁷ På 1620-talet nådde motsättningarna en klimax, vilket tvingade centralmakten att skicka rannsaktionskommissarier till Medelpad. I rannsaktionsmaterialet ges också en relativt utförlig bild av situationen.

Låt oss först se hur händelserna utvecklade sig fram till rannsaktionen 1626. Vi börjar med de konflikter som involverade lagläsaren och fogdarna i landskapet, och tar sedan upp stridigheterna med lokalbefolkningen.

Peder Månsson Helsing och fogdarna

Det var med fogden Karl Olofsson Burman som den första sammanstötningen ägde rum.²⁸ I ett brev till Axel Oxenstierna 1613 klagade lagläsaren över att fogden – som vid den tiden haft befallningen i Medelpad i blott två år – beskyllde honom för att ha legat bakom de klagomål som allmogen ingivit om skattebördorna i landskapet till KMt: ”Haver han sålunda fattat misstanken till mig att hava sådant ingivit dem, det han aldrig med äran bevisa skall, det jag skulle göra all-

mogen uppstudsigt emot min nådiga överhet...” Vad han hade gjort var endast att, efter sedvanan, nedteckna allmogens besvärspunkter eftersom bönderna hade pockat på det: "... om det är rätt gjort eller ej, hemställer jag ödmjukeligen Eders Härlighet min sak...” Han erbjöd sig slutligen att avgå från lagläsarposten tills tvisten mellan honom och fogden blivit avgjord vid lagligt förhör.²⁹ Peder Månsson vände sig också till Anna Bååt, rikskanslerns hustru, för att plädera för sin sak. I brevet till henne målas fogden upp som en våldsbenägen tyrann som plågade både allmogen och lagläsaren i maktfullkomlighet. Peder Månsson själv var "svåra förföljd" för att ha skrivit böndernas klagomål och hotad till livet så att han nu var fredlös "utangårds" (Karl Olofsson skulle ha sagt att om han mötte underlagmannen utan vittnen skulle han döda honom). Även hans vänner och släkt förföljdes så att de av rädsla för fogden inte vågade umgås med honom; de som frågade honom till råds i lagsaker trakasserades; han hade svårt att få tag i tjänstefolk eftersom fogden förbjöd dem att ta tjänst hos honom, och några som ändå hade gjort det hade misshandlats och till och med blivit slagna i järn. På grund av fogdens våldsregemente var Medelpad nu laglöst land: "Men nu kan jag intet uträtta, utan nu går fängelse, hugg och slag före rätt lag, att menige man sucka över en sådan handling..." Lokalbefolkningen ville bli kvitt fogden, och det ville även Peder Månsson, men denna önskan – underströk han för fru Anna Bååt – måste hållas hemlig, annars skulle han drabbas av Karl Olofssons hämnd: "Får han förnimma jag haver klagat, förföljer han mig så länge han lever, eller gör av med mig." För att förbättra utsikterna till att brevet mottagerska

skulle tala för hans sak hos sin man rikskanslern informerade han slutligen om att han skickat 40 timmer hermelinskinnsom en gåva.³⁰

Lagläsarens första brev kom till fogdens kännedom, och föranledde även denne att korrespondera med rikskanslern. Hans problem, berättade han, var att lagläsaren fordrade att fogdarna skulle veta sin plats i förhållande till lagläsarna. Han vill, klagade fogden, att "jag skall vara honom undergiven, såsom det haver varit en gammal sedvana här i norr, att lagmannen vill alltid sitta fogden över näsan..." För Karl Olofsson var en sådan hierarki oacceptabel: var och en borde sköta sitt ämbete och inte lägga sig i det som tillhörde den andres befogenheter.³¹ Även fogden skickade privata gåvor: 64 timmer gråskinn med löfte om ytterligare tio eller tjugio.

Denna första strid slutade uppenbarligen med framgång för Peder Månsson och allmogen. När Gustav Adolf reste längs norrlandskusten på sin väg till Finland 1614, mottog han böndernas klagomål mot fogden, varefter han beordrade att en rannsaking skulle göras så att allmogen vederfores rätt, och om fogden överbevisades om att ha handlat fel skulle han avsättas.³² En sådan rannsaking verkställdes också, men det verkar som om en förlikning mellan bönderna och fogden blev resultatet. Några beskyllningar om att Karl Olofsson använt falska mått och vikter kunde inte bevisas och några penningsummor som han felaktigt utkrävt av bönderna betalade han igen. Klagomålen reducerades till att han inte på ett korrekt sätt kvitterat böndernas uppbörd, men när han förklarar sig blev "han och landet på bägge sidor väl förrente..."³³ Karl Olofsson tvingades i alla fall lämna fogdeposten för att i stället bli faktor över

smederna i Hälsingland och Medelpad, en tjänst som han upprätthöll till 1623.³⁴ Helt omöjlig i överhetens, och inte heller i befolkningens, ögon var han alltså inte, vilket ytterligare understryks av att han 1622–23 samtidigt arrenderade skatteinkomsterna i Medelpad, det vill säga att han i praktiken åter fungerade som fogde i landskapet.³⁵

Den nye fogden hette Axel Christophersson. Han kom närmast från Ångermanland, där han under ett år innehaft samma uppdrag, och tillträdde nu i Medelpad. Det skulle inte dröja länge innan Peder Månsson kom i skarp motsättning även till honom. Det första beläget för en fiendskap som skulle komma att räcka livet ut mellan dem båda, har vi i en skrivelse från allmogen till rikskanslern 1616. Axel Christophersson beskylldes där för att överfalla menigheten med ”hugg och slag [och] otidigt fängelse”, samt för att han ”på ting och stämma oss för mycket bannar, och därutöver utropar oss för olydiga och motvilliga män...” På grund av att bönderna haft djärvheten att klaga hos KMt ”har han tagit till oss och lagläsaren Peder Månsson en sådan grym och häftig vrede, att han nu intet tager sig annat före än dricker sig förmycket drucken på ting och stämmor, där han överfaller oss med hugg och slag, [och] brukar skamlig mun på lagläsaren...” Det är nog en god gissning att lagläsaren medverkat till klagoskriftens tillkomst, i synnerhet som den avslutades med att allmogen gav Peder Månsson ett intyg på att denne på bästa sätt skött sitt ämbete: ”Medan vår lagläsare nu så illa av fogden på åtskilliga landsting överfallen är, haver han begärt av oss en sannfärdig vittnesbörd huru han sig förhållit haver, det vi honom icke förvägra kunde, utan tryggeligen vittna och

svärja vela, att han haver ifrån sin ungdom bott här i landet, med ärligt leverne och umgänge, och ingen varit förnär med ord eller gärningar, utan efter bästa samvete och yttersta förmåga skaffat oss lag och rätt.” Slutklämmen bestod av en begäran om en annan fogde i Axel Christopherssons ställe.³⁶

Fogden svarade tre veckor senare med att också skriva till kanslern. Hans motangrepp riktades inte alls mot allmogen utan mot Peder Månsson, som han liksom Karl Olofsson beskyllde för att sabotera skatteuppbörden i landskapet genom att uppmuntra bönderna att i tid och otid vända sig till KMt och begära befrielse eller nedsättningar av bördorna. Innan svar från KMt inkommit kunde fogden inte driva in skattorna: ”...så kan jag därmed intet uträtta förr än han måste skriva för bonden uti många sätt till att bemöda HKM:t om tillgift, och jag därigenom måste förtöva länge in på året förrän jag kan [be]komma något proviant eller annat vad som bliver pålagt av landet...” Dessutom brukade lagläsaren upphäva beslut som menigheten fattat på de landsting som fogden lett: ”...när jag på KMts vägnar håller ett landsting, så ställer han annat landsting och gör sedan till intet det jag på kronans vägnar har gjort fram...” Nej, det var inte lätt att vara konungens befallningsman i Medelpad, ty Peder Månssons ”...plägsed har så varit att förfölja de befallningsmän som här i hans tid varit hava.”³⁷

Både den förre fogden, Karl Olofsson, och hans efterträdare, Axel Christophersson, hade alltså beskyllt lagläsaren för att inkräkta på deras befogenheter och uppgifter. Ur Peder Månssons synvinkel var förhållandet det omvända. Axel Christophersson tillät till exempel vid ett tillfäl-

framställa sig som den som var motståndare till försöken att i samråd med den lokala överheten smita från de bördor som alla andra var tvungna att bära. Att den före detta fogden verkligen behövde bättra på sitt anseende är odiskutabelt. Populär var han vid denna tidpunkt inte i Medelpad. Vid rannsakingen förde de tjugofyra landstingsmännen fram ett flertal klagomål mot honom, till exempel att han för ungefär tio år sedan skulle ha uppburit mer smör i en gård än vad bönderna var skyldiga att betala. Detta hade han åstadkommit genom att använda ett felaktigt besman, och landstingsmännen gick till och med ed på att så hade skett. Dessutom hade fogden satt två män som klagade över fusk i fängelse "uti deras bästa andtid om sommaren". Även andra personer hade råkat ut för våld och övergrepp.

Peder Månsson höll sig lugn vid denna rannsaking. Några motbeskyllningar mot Axel Christophersson brydde han sig inte om. Trots att han själv hade många fiender bland allmogen gick han på det hela taget oskadd ur tillställningen. Bönderna själva avvisade ju mutanklagelserna mot honom. Vid ett tillfälle förklarade Axel Christophersson återigen att orsaken till att han inte lyckats driva in skattepersedlarna i rätt tid var att lagläsaren hade "uppstudsat" allmogen mot honom. Peder Månsson verkar inte själv ha svarat på anklagelsen, utan överlät detta till nämndemännen: de intygade att beskyllningen var osann, lagläsaren hade istället "oppå åtskilliga stämningar förmanat allmogen till hörsamhet och lydnad emot fogden..." Alliansen bekräftades genom att Peder Månsson (och den nuvarande fogden Jöns Olofsson) intygade att allmogen i Medelpad aldrig hade varit upp-

studsiga mot kronans utlagor utan istället "efter deras yttersta förmögenhet alltid godvilligen funnes".

Den rekonstruktion av den lokala maktkampen som jag försöker här, antyder att lagläsaren vid denna tidpunkt, mitten av 1620-talet, hade fått övertaget över den före detta fogden. Han hade stöd av menigheten, och därigenom kunde fogden inte bevisa sina anklagelser. Han kunde visserligen inte fällas för det påstått oriktiga besmanet innan en grundligare utredning gjorts, men han dömdes att betala igen några persedlar som han utan lag och dom tagit av en bondhustru. Landstinget slutade alltså i ett så gott som fullständigt nederlag för Axel Christophersson, och i triumf för Peder Månsson.

Men triumfen blev inte långvarig. Som vi sett hade det under de tjugo år som lagläsaren varit i tjänst inträffat flera konflikter med missnöjda Medelpadsbor, och de stora motsättningarna mellan honom och lokalbefolkningen skulle komma i dagen omedelbart efter denna rannsaking. En liten föraning om vad som skulle ske märktes för övrigt redan i slutet av detta landsting: Peder Månsson förde själv på tal att han hade blivit, "med skamliga ord överfallen" av Staffan Jonsson på Alnön, som sagt att han blivit fråntagen någon säd, och att "Peder Månsson tjänar bättre till bödel än till något annat ämbete". För lagläsarens skull hade Staffan i sju års tid inte gått till nattvarden. Ett vittne intygade att Staffan också sagt att lagläsaren varje år olagligen uppbar en stor mängd hö av landet, och att han var en stor ljugare. Ännu hade Peder Månsson tingsmajoritetens stöd, för "hela nämnden och gemene allmogen [berättade] att de godvilligen vart år givit honom [en viss kvan-

titet] hö, en part mindre efter som var synes, för den välborne kanslerns föreskrift och en gammal sedvana, och ingen hade däröppå till att klaga". Staffan Jonsson dömdes att böta för sina ord, och dessutom, för "det han haver varit i råd med någre andra orolige parti och skvallrat till att komma myteri tillväga emot lagmannen, och vill komma honom om ära och redlighet utan orsak..." till att sättas i kistan i åtta dagar.⁵²

En fråga som omedelbart kom upp så fort landstinget var överståndet hade sina rötter i att Peder Månsson begärt att erhålla rätten till några holmar och fiskevatten vid Njurundakusten. De hade tidigare tillerkänts hans företrädare och sväger Per Andersson, men sedan givits tillbaka till bönderna. Peder Månsson hade emellertid inte fogat sig i detta utan i flera skrivelser till överheten pläderat för att det var han som borde ha rättigheterna.

Det var denna fråga som låg bakom att Njurundaborna nu, året efter rannsakingen 1626, ingav ett besvär till KMt där frågan om fiskerätten i havet utanför byarna Juni och Nyland var huvudpunkten.⁵³ Alltsedan njurundabönderna återfått sina holmar och skär hade Peder Månsson "av illvilja och avund emot oss...", för svägerskapets skull, "förföljt och tillfogat oss orätt i mångahanda åtskilliga och margfallige mål, utan all lag och rätt...". När staden Sundsvall grundades 1621 hade också Peder Månsson utnyttjat tillfället för att ta ifrån bönderna deras fiskeskär genom att han som nyutsedd borgmästare lyckats få fiskevattnen privilegierade under staden, men nu ville njurundaborna ha dem tillbaka.⁵⁴

Redan något år efter 1626 års rannsaking hade alltså situationen för lagläsaren försämrats betydligt. Ett nytt landsting sammankallades i

januari 1631 till Sundsvall, under ledning av kronans utsände, kammarfiskalen Hans Påvelsson Low.⁵⁵ Axel Christophersson var nu åter tillbaka som fogde i Medelpad.⁵⁶ Förmodligen var han nu närvarande även om det inte finns noterat, men det var emellertid inte han utan Peder Månsson och dennes gode vän Nils Tomasson (några år tidigare fogde i Medelpad, nu faktor i Söderhamn) som blev illa åtgångna. Intrycket är att tingsmenigheten vid detta tillfälle hade bestämt sig för ett samlat angrepp mot dessa två, och främst mot lagläsaren.

De allvarligaste attackerna riktades mot Peder Månsson. Beskyllningarna var av fem slag. För det första hade han varit försumlig och slarvat med att hålla ting: "... klagade både de 24 såväl som gemene man att de nu uti sex år icke hade fått något vårting, mer än uti en eller två socknar, därigenom mången fattiger man lider nu trång på sina ägor till all som största skada". Missnöjet var alltså utbredd och rörde inte bara enskilda personer.

För det andra hade lagläsaren berikat sig genom att bedriva någon slags ockrande utlåningsverksamhet. Sköns gäll (socknarna Skön, Alnö och Timrå, i vilken sistnämnda Peder Månsson bodde) hade fått böta 120 daler till militärhövitsmannen Andreas Kiörning för att de undanhållit några personer vid upprättandet av roteringslängden. Peder Månsson hade då lagt ut denna summa för dem, men sedan krävt en oskäligen kvantitet smör i återbetalning. Också med Ljustorpsborna hade han gjort en liknande affär genom att överta en skuld som Indalsbönderna hade till dem.

För det tredje anklagades han för att ta mutor. Vid den förra rannsakingen hade Axel

ringar om ärekränkningar mot lagläsaren blir alltmer sällsynta, även om de inte helt försvinner. Han blev visserligen beskylld för att ha tagit mutor vid ett tillfälle 1632, och han beklagade sig 1636 över att både han och nämnden oskyldigt hade lidit mycket ont av en man i hemsocknen Timrå som vägrade att acceptera ett domslut.⁵⁹ Men de fåtaliga noteringarna av detta slag i hans dombok under de sista 15–20 åren antyder kanske att klimatet inte var lika hett som tidigare.

Avslutning

Peder Månsson Helsing var under sin tid som lagläsare indragen i många och långvariga konflikter, som vi har sett, med andra makthavare i den lokala förvaltningen, men också med lokalbefolkningen. Uppfattningen att lagläsarna var obetydliga personer som inte kunde hävda sig mot nämnden stämmer knappast in på Peder Månsson Helsing. Om han varit blott ett nämndens redskap skulle han knappast dragit på sig ett så omfattande missnöje. Det är ingen tvekan om att lokalbefolkningen uppfattade att det var han som utövade makten i det lokala rättsväsendet.

Ligger förklaringen till alla dessa konflikter bara i hans personlighet, i att han var ovanligt maktlysten och girig? Det är möjligt – med en annan person på posten hade konflikterna kanske inte blivit lika allvarliga. Men det fanns också faktorer inbyggda i förvaltningsstrukturen och den politiska kulturen som skapade förutsättningar för ett triangeldrama med fogde, lagläsare och lokalbefolkning som deltagare.

För det första var både fogdarna och lagläsarna beroende av att deras auktoritet åtminstone i viss utsträckning erkändes av allmogen. Äm-

betsutövningen hade försvårats betydligt om så inte vore fallet. Fogden riskerade att möta obstruction vid skatteuppbörden, vid fullgörandet av skjutsplikten, vid arbetet med att hålla vägar och broar i skick, med mera (det fanns många sätt att bedriva "vardagsmotstånd" på, som den amerikanske antropologen James C. Scott har visat).⁶⁰ Lagläsaren riskerade vanvördigt uppträdande vid tingen, vägran att acceptera domslut och att betala böter, svårigheter att uppbära lagmansräntan, och så vidare.

Fogden och lagläsaren, kronans två representer i lokalsamhället⁶¹, hade i denna situation två alternativ. Atingen kunde de välja att samarbeta och visa en enad front mot menigheten, men då uppstod förstås faran att de båda skulle tvingas brottas med svårskötta pastorat; eller så kunde de "överge varandra" och försöka vinna folkligt stöd på den andres bekostnad. Vid klagomål på fogden kunde lagläsaren döma till den klagandes fördel, och fogden kunde genom sin närvaro på tingen antyda att lagläsaren motarbetade bönderna, eller till och med se genom fingrarna när hans auktoritet kränktes. På att detta, det andra, alternativet verkar ha format förhållandet mellan Peder Månsson och flera av fogdarna finns för övrigt ett instruktivt exempel. Rätten fann vid ett tillfälle att en bonde orättvist anklagat en annan för stöld, men domen framkallade bondens raseri och han började, som Peder Månsson skrev i sin konceptdombok, "bruka sin onyttige mun oppå lagläsaren..." Av allt att döma förväntade sig nu Peder Månsson att fogden (i detta fall Axel Christophersson) borde ha ingripit och ställt mannen till svars för ärekränkning, men så skedde inte. Peder Månsson tvingades i stället notera: "Där med gick han sin

kos ostraffad.”⁶² Kanske – det är förstås bara en gissning – hämnades lagläsaren på fogden när han vid ett senare ting medverkade till att Axel Christophersson och hans fogdekarlar dömdes till böter för att orättmätigt ha ”plundrat”, som Peder Månsson formulerade det, Tynderö-bönderna på fem tunnor lax.⁶³

För det andra var fogdarnas och lagläsarnas relation till befolkningen i viktiga avseenden diametralt motsatta. Fogdarnas allt överskuggande verksamhet bestod i att ta ifrån bönderna deras produktionsöverskott och de torde knappast ha uppfattades som personer som tillförde några nyttigheter till lokalsamhället. Lagläsarna, däremot, förväntades av tradition vara befolkningens språkrör i kontakterna med centralmakten, till exempel när det gällde att formulera besvärsskrivelser till kungen (som vi har sett). Lagläsaren kunde därmed – villigt eller ovilligt – försättas i en situation där han medverkade till att ange fogden inför överheten.

För det tredje kan man förutsätta att det hos både fogdar och lagläsare fanns en önskan och strävan efter att stå högst på status- och prestigestegen, och att detta skapade ett konkurrens-klimat. Enligt Karl Olofsson hade ju Peder Månsson i början av deras samarbete försökt hävda att hans position var något förmer än fogdens. Förmodligen bidrog också det faktum att många lagläsare hade börjat sina karriärer i fogdeförvaltningen, som skrivare och fogdar, för att sedan uppnå en – troligen efterlängtd – position som tingsförrättare.⁶⁴ Lagläsartjänsten hade troligen högre status än fogdetjänsten, och Peder Månsson hade ju själv gått den vägen. Till detta kan läggas att ingen adel fanns i Norrland, och egentligen inte heller någon annan instans som

kunde göra anspråk på att stå över fogdar och lagläsare. Möjligheten att sluta leden mot en gemensam överordnad var alltså liten – åtminstone innan landshövdingeämbetet fick fast form.⁶⁵

När det gäller böndernas roll i konflikterna kan två saker noteras. För det första är det svårt att frigöra sig från intrycket att de i viss utsträckning agerade rationellt och övertänkt, och inte endast lät sig styras av uppflammande känslor. Vid rannsakingen 1626 lade de band på sitt missnöje med Peder Månsson och riktade anfall mot Axel Christophersson, fogden. När denne lidit ett – sannolikt förödmjukande – nederlag, vände de sig mot underlagmannen och släppte fram anklagelserna mot honom. För en sådan taktik bör någon form av ledning och planering ha funnits.

För det andra är det tydligt att ett av menighetens främsta vapen mot den lokala överheten har varit riktat mot hedern och äran. Genom öppna förolämpningar och understuckna ridikyer underminerades lagläsarens auktoritet i så hög grad att hans möjligheter att effektivt sköta sitt ämbete allvarligt försvagades.⁶⁶ Någon materiell skada led han inte. Angreppen riktade sig mot en värdefullare resurs.

*

Med Axel Christophersson försonades Peder Månsson aldrig. Ännu på 1640-talet, när de båda var gamla män och bara hade några år kvar att leva, fanns fiendskapen kvar: på rådstugan i Sundsvall 1642 försökte Axel få Peder Månsson och fogden Daniel Bertilsson bötfällda för landsköp. Det lyckades inte, för båda hävdade att den handel de bedrivit hade godkänts av stadens borgerskap, vilket borgmästaren och rådet också intygade.⁶⁷

Noter

1. Underlagman var den norrländska motsvarigheten till lagläsare: i Norrland saknades häraden och häradshövdingar, och i stället fanns en underlagman i varje landskap. I de samtida källorna kallades de också ofta lagläsare. För att undvika förvirring använder jag i det följande konsekvent (utom i direkta citat) beteckningen lagläsare för de norrländska underlagmännen.
2. Peder Månsson har inte varit helt bortglömd av eftervärlden. Delar av hans liv har dokumenterats i några äldre lokalhistoriska småskrifter av Richard Gothe, *Medelpads finnmarker. Kulturhistoriska undersökningar om finsk bosättning i mellersta Norrland under 15-, 16- och 1700-talen*, Stockholm 1945; samt densamme, "Peder Månsson (Helsing), underlagman i Medelpad och Sundsvalls förste borgmästare", i *Från stad och bygd i Medelpad*, 1946. Nils Ahnlund har återgivit hans konflikter med borgerskapet i Sundsvall i *Sundsvalls historia*, Sundsvall 1921. Sture Petré, "Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia", *Rättshistoriska studier*, första bandet, 1951, har refererat några brottstycken ur Peder Månssons korrespondens. Det källmaterial som rör lagkäsaren är dock till stor del outnyttjat.
3. Se Yrjö Blomstedt, "'Den inkompetenta lagläsaren' – en historisk vrånbild", *Nordisk Tidskrift* 1958, s. 112.
4. En översikt över de skiftande bedömningarna finns hos Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Lund 1993, s. 255ff.
5. Blomstedt, "Den inkompetenta lagläsaren", s. 112.
6. Sture Petré, "Lagläsarna", s. 8 och passim. Uppgifter om häradshövdingars och lagläsares tjänstgöringstider finns hos Jan Eric Almquist, *Lagsagor och domsagor i Sverige* (två delar), Stockholm 1954.
7. Thunander, *Hovrätt i funktion*, s. 261.
8. Sølvi Sogner har noterat att empiriska studier av de lokala ämbetsmännen i förvaltningen och rättsväsendet nästan helt saknas i Norden. Se Sølvi Sogner, "Conclusion: The Nordic Model", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (eds), *People Meet the Law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and pre-industrial period*, Oslo 2000, s. 270. Sedan dess har emellertid de svenska fogdarna fått ett blivande standardverk: Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Stockholm 2001. Den ovan nämnda Thunander, *Hovrätt i funktion*, utgör också ett nytt och värdefullt tillskott till kunskapen om den lokala rättsskipningen.
9. Petré, "Lagläsarna", s. 20, 27. Även Thunander, *Hovrätt i funktion*, s. 250ff.
10. Petré, "Lagläsarna", s. 16.
11. Gothe, *Medelpads finnmarker*, s. 51.
12. Landskapshandlingar, Medelpad 1599:6, Kammararkivet (KA). Jag har använt Forskningsarkivets i Umeå mikrofilmer.
13. Uppgifter om Peder Månssons egendom har hämtats från Kammararkivets landskapshandlingar för Medelpad, särskilt åren 1603, 1606, 1607, 1610, 1612, 1614, 1629.
14. Se exempel hos Josef Westin, "Ångermanlands historia under Gustav Vasas och hans söners tid", *Arkiv för norrländsk hembygdskforskning* 1943–44, s. 19, och Urban Sikeborg, "Fogden Lasse Olsson ("Björnram") och hans ättlingar i Hälsingland", *Släktforskarnas årsbok* 1997, s. 113f.
15. Mantalslängder Västernorrland 1637, 1641. Kammararkivet (jag har använt Forskningsarkivets i Umeå mikrofilmer).
16. Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne*, del 3, Stockholm 1926, s. 351.
17. Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 308; Petré, "Lagläsarna", s. 5; Blomstedt, "'Den inkompetenta lagläsaren'", s. 109.
18. Detta enligt Gothe, "Peder Månsson (Helsing)", s. 159.
19. Uppgifter om alla fogdars i det svenska riket tjänstgöring under perioden 1523–1630 finns

- hos Joh. Ax. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630* (fyra delar), Stockholm 1917–23.
20. Gothe, "Peder Månsson (Helsing)", s. 159.
  21. Att de var svågrar framkommer bl.a. i ett allmogebesvär från 1627, se nedan.
  22. Gothe, "Peder Månsson (Helsing)", s. 160. Jag har inte sett uppgiften verifierad.
  23. Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne*, del 3, Uppsala 1926, s. 351.
  24. Detta trots att landshövdingen Christer Posse avrådde rikskanslern från att låta sonen efterträda fadern: han menade att sonen "alldeles inkapabel är, ej heller sig något vinnlägger att lära..." Posse till Axel Oxenstierna 20/6 1639, Oxenstiernska samlingen, vol E 691, RA. Mitt tack till FM Alexander Jonsson som uppmärksammat mig på detta ställe.
  25. Se Petré, "Lagläsarna", s. 34.
  26. Se t.ex. Johan Nordlander, "Underlagmannen Evert Hindersson på Holms gård", *Norrlandska samlingar*, häfte 17, Tierp 1943; även Urban Sikeborg, "Fogden Lasse Olsson ("Björnram")".
  27. Peder Månssons brev finns i en avskrift av A Enquist i Medelpadsarkivet i Sundsvall: "Underlagman i Medelpad Peder Månsson Helsinghs bref till Överlagman Axel Oxenstierna 1612–1646" (här citerat som "PMH till AO"); Peder Månssons dombok finns också i avskrift av Enquist för åren 1609–1625, inlagd på microfiche i Härnösands landsarkiv, avskriftsamlingen, vol 86, "PMHs dombok i avskrift"; breven från fogdarna anges i de aktuella noterna här nedan.
  28. Karl Olofsson Burman var sannolikt son till Olof Andersson Burman, som sedan 1580-talet innehåft olika fogdetjänster i Norrland, bl.a. i Hälsingland på 1590-talet. Se J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen*, del IV.
  29. PMH till AO 26/4 1613.
  30. PMH till AO (Anna Bååt, i detta fall), 17/6 1613.
  31. "... jag vill att han skall bliva i sitt ombetrodda ämbete, och jag bliver uti det såsom Gud och min nådiga överhet haver mig ombetrott." Karl Olofsson Burman till Axel Oxenstierna 1/5 1613, Oxenstiernska samlingen, vol E 796, RA. (Observera att brevet är felaktigt placerat i Karl Karlsson Burmans bunt.)
  32. Riksregistraturet (RR) 1614, vol 122, pag 469: 2/3 1614, RA.
  33. Strödda räkenskaper och handlingar t.o.m. 1630, vol 4 ("Rannsachningz Lengdh ... d. 11 åhr 1614 åhr befallet utöfwer hele Norlanden sampt Öster- och Westerbotnen att rannsaka"), Kammararkivet, RA.
  34. J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen*, del IV.
  35. När det blev tydligt att Karl Olofsson riskerade att avsättas, bad lagläsaren att Axel Oxenstierna skulle vara "honom i detta fallet en gunstig herre och hjälpare." (PMH till AO 10/3 1614.) Det verkar storsint, men bönen är lamt formulerad och framförs nästan bara i förbigående i ett brev som innehåller större frågor. Om Peder Månsson verkligen menade det eller endast framförde det för formens skull är svårt att veta.
  36. Från Medelpad 19/12 1616, Oxenstiernska samlingen, vol E 797, RA. Att det fanns fog för anklagelserna om våldsövergrepp är mycket troligt. Fogden fick t.ex. vid ett tillfälle böta åtta daler för att ha givit en man "slemma sår" 1619. Se PMHs dombok i avskrift 1619, s. 75.
  37. Axel Christophersson till Axel Oxenstierna 4/1 1617, Oxenstiernska samlingen, vol E 796, RA.
  38. PMH till AO 20/10 1620, s. 37.
  39. PMH till AO 10/2 1615, s. 14. Även citerat hos Petré, "Lagläsarna", s. 10.
  40. PMH till AO 18/1 1625, s. 46.
  41. PMH till AO 19/2 1626, s. 47.
  42. PMH till AO 24/3 1626, s. 49.
  43. PMH till AO 23/5 1626, s. 51.
  44. PMHs dombok i avskrift 1616, s. 87.
  45. PMHs dombok i avskrift 1619, s. 53.
  46. PMHs dombok i avskrift 1622, s. 168. Många fler sådana exempel finns i domboken, t.ex. 1617, s. 10; 1618, s. 30; 1619, s. 30; 1619, s. 61, 1620, s. 104; 1621, s. III; 1622, s. 157; 1622, s. 162; 1622, s. 185; 1625, s. 241.
  47. PMHs dombok i avskrift 1620, s. 96.

48. RR 4/4 1626, vol 152, pag 184.
49. Rannsakningarna finns i Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol 10: landsting och rättegång i Medelpad 10/3 1626, Riksarkivet (RA); Sandbergsska samlingen, vol YY:28, blad 23927ff (rannsakningen 1631), KA; Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol 10, landsting i Medelpad 24/5 1632, RA.
50. Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol 10: landsting och rättegång i Medelpad 10/3 1626, RA.
51. Gothe, "Peder Månsson (Helsing)", s. 167; Ahnlund, *Sundsvalls historia*, s. 58ff.
52. Rannsakningen 1626.
53. Allmogens besvär, Västernorrlands län, vol R 5492, RA. Jag har använt Forskningsarkivets i Umeå microfichesamling.
54. Striden om dessa fiskevatten kom att rasa under nästan hela seklet, och togs bl.a. upp till behandling i riksrådet på 1680-talet. Peder Månssons konflikter med sundsvallsborna – och Axel Christophersson, som tidvis var stadens borgmästare – finns i översiktlig form hos Ahnlund, *Sundsvalls historia*, s. 58ff. Av utrymmesskäl utelämnas de här.
55. Sandbergsska samlingen, YY:28, blad 23 927, KA.
56. Axel Christophersson återkom som fogde över Medelpad. År 1629 och från 1631 och fram till 1635 hade han befallningen i landskapet, med undantag för 1634, då en annan person arrenderade skatteuppbörden. Hans fogdesyssla bekräftas av notiserna om närvaro i Peder Månssons dombok; se Medelpads domsagas häradsrättsarkiv, dombok 1609–38, vol A I:1a, Härnösands landsarkiv (HLA).
57. Ericus Nicolai Huss var, enligt Bygdéns herdaminnen, sakellan i Selånger 1637–44. Även där deltog han i konflikter med lokalförvaltningens tjänstemän, och han blev avsatt efter församlingsbornas begäran. Han fick dock efter ett par år ett nytt pastorat. Se Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne*, vol 3, s. 246.
58. Vid detta landsting förekom även en del andra konflikter mellan Peder Månsson och bönderna som jag emellertid inte upprepar här, eftersom de inte tillför bilden något nytt.
59. Peder Månssons dombok, Medelpads häradsrättsarkiv, vol AI:1a, pag 241, resp 185. Härnösands landsarkiv.
60. James C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday forms of peasant resistance*, New Haven and London 1985.
61. Frågan om häradshövdingar och lagläsare helt och hållet betraktades som kronans representer är inte helt enkel, men ska inte utredas här.
62. PMHs dombok i avskrift, s. 87 (Torps socken 1616).
63. PMHs dombok i avskrift, s. 92 (Ljustorp, Hälsjö och Tynderö socknar 1616).
64. Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 308.
65. FM Alexander Jonsson vid Umeå universitet arbetar nu på en avhandling om de norrländska landshövdingarnas första tid.
66. Även fogdarna kunde få smaka på detta vapen: Vid tinget i Njurunda hade t.ex. en bonde hänfullt kallat fogden Axel Christophersson för "Enspännare-Lasse"; se PMHs dombok i avskrift, s. 47 (Njurunda 1619). "Enspännare" var enligt SAOB ett skymford.
67. Gävleborgs län, landsting 1641–43, (Sundsvall 16/5 1642, § 13). Gävleborgs landskanslis arkiv, A I:1, Härnösands landsarkiv.

Världsmaskinen och oändligheten

Emanuel Swedenborg vid det ovetbaras gräns

DAVID DUNÉR

Tychtes jag kljifwa för en stege vtur ett stort diup, efter mig kommo andra fruentimber, dem jag kende, jag stog stilla och förskreckte them, med wilje, gick så op, råkade emot en grön wall, och lade mig, de andre kommo efter, jag helssade them, woro fruentimber, de lade sig bredewid mig, en vng och en litet äldre, jag kyste begges hender, och wiste intet hwilcken jag skulle älska; det war mine tanckar och ouvrage d'esprit, twenne sort, de der enteligen kommo op med, dem jag återfeck och helsade på, och tog igen.¹

Emanuel Swedenborg, 15–16 april 1744

Mine tanckar och ouvrage d'esprit twenne sort

Natten mellan den 15 och 16 april 1744 drömde naturvetaren Emanuel Swedenborg (1688–1772) att han klättrade uppför en stege ut ur ett stort djup. Han lade sig på en grön äng. Två kvinnor, en ung och en lite äldre, följde efter och lade sig snart bredvid honom i gräset. Han kysste deras händer, men visste inte vem av dem han skulle älska. Detta tolkade han som sin dubbelnatures två sidor: naturvetenskapen och teologin. Frågan var om han skulle hänge sig åt den förra eller den senare. Drömmen sade honom dock att han hellre ville bedriva filosofiska studier än andliga: han tycktes ha föredragit den yngre kvinnan, naturvetenskapen.

Denna inre kamp mellan naturvetenskap och teologi skildrar Swedenborg i *Drömboken*, de postumt utgivna drömanteckningarna från 1743–1744. Fram till denna s.k. drömkris hade hans verksamhet helt varit inriktad på naturvetenskapliga studier. Han hade omfattat en rent mekanistisk världsbild. Allt i verkligheten kunde förstås enligt mekanistiska termer och hela universum var en enda makrokosmisk maskin, där varje händelse följde lagbundna och förutbestämda rörelser. T.o.m. själen var en sorts "själsmaskin" som bestod av partiklar i rörelse, men partiklar av finare natur än de grövre materiella. En gud med ingripande allmakt verkade det således inte finnas mycket plats för i den ändliga naturens världsmaskineri. Men knappt två veck-

or efter denna dröm om de två kvinnorna hade han en annan dröm:

tyckte mig låta mitt watn, ett fruentimber innom sengen såg derpå, hon war fet och röd, jag tog henne sedan på bröstet, hon drog sig intet mycket vndan, hon wiste mig sitt hemliga och något fuhlt, jag wille intet hafwa at beskaffa med henne. Alt detta synes, som mig tyckes, at jag bör anwenda min öfriga tid på det högre är, och intet på det werdzliga at skrifwa, som longt vnder är, vtan på det som angår sielfwa centrum af alt och hwad Christum angår. Gud ware så nådig och oplys mig vidare, hwad min plicht är, ty jag är ännu i något mörcker, hwart hän jag bör wända mig.²

Naturvetenskapen, vilken var en del av filosofin, lockade Swedenborg med sina hemligheter, men han lät sig inte frestas. Den feta, röda kvinnan fyllde honom med obehag. Han kämpade mot egenkärleken och det vetenskapliga högmodet och ärelystnaden. Hans tankar strävade istället uppåt, mot den andliga världen, mot Kristus och varats själva centrum – Gud. De världsliga, lägre studierna av den materiella, organiska naturen ville han nu lämna för att helt gå in för sitt nya andliga uppdrag. Men ännu befann han sig i villrådighetens mörker och åkallade därför Gud att lysa upp hans väg. Efter drömkrisen kom hans verksamhet att endast omfatta teologiska studier. Den naturvetenskapliga banan hade han för alltid lämnat. Från att ha varit en hårdför mekanistisk naturvetenskapsman slog han över mot vad som kan tolkas som naturvetenskapens motpol: en djupt teologiskt färgad världsbild med idén om en immateriell andevärld, där det enda riktigt betydelsefulla var det andliga och gudomliga. 1745 ger han så ut *De cultu et amore Dei*, en vetenskaplig dikt eller poetisk kosmogoni, som

Emanuel Swedenborg. Gravyr av Johann-Martin Bernigeroth d.y. efter förlaga av Johann Wilhelm Stör. Ur Swedenborgs Principia rerum naturalium (Dresden & Leipzig, 1734).

skildrar skapelsen från det kosmiska ägget till paradiset på jorden. Två år senare, 1747, begärde Swedenborg avsked från Bergskollegium, där han hade varit verksam som ordinarie assessor sedan 1724. Därefter följer endast teologiska studier och bibelexegetik, kring den andevärld han nu fick möjlighet att inträda i och om korrespondensen mellan den världsliga och den andliga betydelsen. Hela hans författarskap präglas av en enorm produktivitet, av energisk besatthet och universalintresse. I tio år skrev han på sitt kanske mest kända verk: bibelkommentaren *Arcana caelestia* (1749–1756), vars latinska original omfattar

inte mindre än 8 volymer. Men då hade han inte nått ända fram till slutet av *Andra Mosebok*.

Men vilka frågeställningar, under hans naturvetenskapliga period, kom att leda fram till drömkrisen, vilka frågor tvivlade han på att naturvetenskapen kunde besvara? Ett svar kan vara att det gällde kunskapens ursprung och världens beskaffenhet. Detta ledde honom in på ett klassiskt problem kring förhållandet mellan naturvetenskap och religion, om relationen mellan tro och vetande, uppenbarelse och förnuft, oändligt och ändligt, orsak och verkan, fullkomlighet och ofullkomlighet, Gud och natur. Han brottades med sambandet mellan naturvetenskapens och teologins världsbild och deras kunskapskällor. Var finns vetandets gränser?

Den matematiska punktens janusansikte och den andliga fiskaren

Emanuel Swedenborg var son till Skarabiskopen och psalmdiktaren Jesper Swedberg, men mycket lite tyder på att han någonsin tänkte följa den teologiska banan. Hans huvudsakliga intresse fram till drömkrisen var istället helt inriktat mot naturvetenskap, filosofi och ingenjörskonst. Han skissade på ett par fantasifulla uppfinningar, bl.a. en flygmaskin och en ubåt, och verkade som Christopher Polhems assistent i ett par år. Swedenborg var också redaktör för Sveriges första vetenskapliga tidskrift, *Daedalus Hyperboreus* (1716–1718). Han drömde om den filosofiska kalkylen och funderade på vattuminskningen, bergsbrukets förbättrande, de minsta partiklarnas geometri, planeternas rörelser och människans fysiologi. Långa tider befann han sig på studieresor på kontinenten och i England för att

kunna följa den senaste utvecklingen inom naturvetenskap och bergsbruk. Under hela sin levnad, kom han att förbli en outtröttlig resenär i sinnevärlden. Men först långt senare, efter drömkrisen, företog han exkursioner till de celesta sfärerna, till andevärlden och solsystemets planeter, där han deltog i långa filosofiska och andliga samtal och debatter med andar, änglar, döda filosofer, marsianer, venusbor och rymdvaror från andra solsystem.

Swedenborgs mest inträngande verk i den fysikaliska verkligheten är *Principia rerum naturalium* från 1734. Utifrån geometrisk-mekaniska principer beskriver han världsmaskinens födelse ur de matematiska punkterna och partikelvärldens sammansättning samt solsystemets virvelrörelser. Denna mekanistiska världsbild var alltför utmanande för den katolska kyrkan, vilket föranledde att verket sattes upp på listan av förbjudna böcker 1739.³ *Principias* kosmogoni utgår från de matematiska punkterna, de punkter genom vilka det oändliga, Gud, skapar den ändliga världen, naturen. Den matematiska punkten kan anses vara identisk med den geometriska, i likhet med den senare är den odelbar och saknar utsträckning, men intar likväl en bestämd plats i rummet. Genom den av det oändliga inplanterade rörelsen i punkterna följer en alltmer sammansatt värld, där allt lyder under geometriska och mekaniska lagar. Allt i den ändliga världen är mekaniskt, endast det oändliga är varken något geometriskt eller mekaniskt.⁴ Det oändliga existerar istället genom sig själv och är utan orsak, och är därför den ändliga världens yttersta orsak. Den ändliga världen skapas alltså genom matematiska punkter, d.v.s. den uppstår medelbart, via punkter, från det oändliga. Men eftersom

punkten saknar rumslig utsträckning kan den inte vara något ändligt. Samtidigt har den fått en del av det oändliga, från vilket den själv utgår. Punkten befinner sig således mellan det oändliga och ändliga. Swedenborg liknar denna mellanställning vid den tvehövdade romerske guden, *Janus*, portväktaren och symbolen för in- och utgång, som med sina två fränvända ansikten skådar ut mot två världar samtidigt. På samma sätt förhåller det sig med den matematiska punkten, vars janusansikte på en och samma gång blickar ut mot det oändliga, det gudomliga och det ändliga, den fysisk-materiella världen. Den matematiska punkten blir ett portvalv in i naturen. Vi släpps in i ett geometriskt fält och kommer in i det ändliga universum med sina lagar och geometri. I denna värld kan det mänskliga förnuftet utbreda sig, människan börjar känna sig själv, inse sig vara något, vara ändlig, mekanisk – en maskin, skriver Swedenborg.⁵

Samtidigt som *Principia* trycktes Swedenborgs *Prodromus philosophiae ratiocinantis de infinito et causa finali creationis* (1734). Det är ett religionsfilosofiskt verk, eller närmare bestämt en skrift i naturlig teologi, d.v.s. ett försök att endast med hjälp av förnuftet nå fram till teologisk visshet, utan att förutsätta uppenbarade sanningar. *De infinito* är en påfallande outnyttjad nyckeltext, som i sig själv är det mest enhetliga teologiska systembygget innan andeläran. I dess blickpunkt står oändlighetsbegreppet. Frågan om hur detta begrepp skulle tolkas engagerade åtskilliga filosofer, teologer, matematiker och naturvetare under 1600- och 1700-talet. Dels var det en ontologisk fråga om något oändligt verkligen existerade i naturen eller om det var förbehållet Gud, och dels var det en matematisk fråga i samband

med tolkningen av infinitesimalkalkylen. Bland filosoferna hävdade René Descartes åsikten att det oändliga inte kunde existera i naturen och ville istället använda termen "det obegränsade". För Thomas Hobbes var "oändlighet" endast ett begrepp om egen oförmåga. När vi säger att något är oändligt, så betyder det bara att vi inte kan se slutet eller gränserna för det. John Locke gick vidare och försökte förstå grunderna för hur vi kan skapa idéer om oändlighet. I Swedenborgs *De infinito* avhandlas oändligheten och den ändliga världens yttersta orsak inte utifrån en empiristisk tradition, utan från en omisskännlig wolfiansk rationalism. Swedenborg sökte en lösning på skapelsens mysterium och sambandet mellan det naturliga, ändliga, och det gudomliga, oändliga. Vilket samband, nexus, eller förbindelse finns det mellan universum och Gud och hur förhåller sig naturvetenskapsmannens outsläckliga vetgirighet till uppenbarelsens mysterium, frågade han sig. Men varför skriver Swedenborg *De infinito*, denna fördjupning i metafysik och teologi? I arbetet med *Principia* har han uppenbarligen känt sig nödsakad att tränga djupare in i metafysiken och reflektera kring begreppen ändligt och oändligt och om det världsligas förhållande till det gudomliga. Detta verk, det mest teoretiska och filosofiska av Swedenborgs alla arbeten, ger därför en god inblick i hur naturvetenskapsmannen Swedenborg försökte överbrygga konflikten mellan naturvetenskap och religion. Det finns därför anledning att närmare studera några teman i detta verk och då i synnerhet angående kunskapens källor, den yttersta orsaken och den fantastiska ordningen, samt infinitesimalkalkylen och det naturliga.

Kanske kan man utifrån denna översiktliga

introduktion till Swedenborgs författarskap och levnadsbana ana en spänning mellan det andliga, kristna och det rationella, naturvetenskapliga i hans tänkande. Drömkrisens kamp mellan naturvetenskap och andlighet var nog egentligen inte någon plötsligt uppblossande strid, utan fanns ömsom dold och ömsom synlig under hela hans liv. Som barn till en biskop introducerades han tidigt i en religiös värld, men snart vaknade ett starkare intresse hos honom för den naturvetenskapliga världsbilden och fick till som följd att han efter en tid alltmer kom att fanatiskt fördjupa sig i naturvetenskapen. Men religiösa tankar fanns latent under ytan. Han kom mer och mer att närma sig det andliga utifrån förnuftet och naturvetenskapen. Man finner här funderingar kring universums skapelse, själens essens och hemvist, och som i *De infinito*, under en aktiv och renodlad naturvetenskaplig period, tankar om förhållandet mellan förnuft och uppenbarelse, ändligt och oändligt. Sålunda brottades han med klyftan mellan de religiösa och naturvetenskapliga världsbilderna och försökte överbrygga den bakomliggande konflikten med hjälp av rationellt tänkande och naturvetenskapliga metoder. Denna syntetiska strävan kommer till uttryck i systembyggandet, helhetsperspektiven och korrespondensläran i sökandet efter sambanden och likheterna mellan det yttre och inre, mellan makro- och mikrokosmos. Samma problematik som gäller under den naturvetenskapliga perioden gäller även under den religiösa. Hans systematiska och naturvetenskapligt färgade teologi präglas, trots de svindlande spirituella perspektiven, av en nykter, rationell och känslöbehärskad atmosfär. Han är en empiriker i andevärlden som noggrant noterar vad änglarna och

andarna har att säga. Vid ett tillfälle frågade en ande honom hur det kom sig att han som filosof blev teolog. Swedenborg svarade att han "alltifrån tidig ungdom varit en andlig fiskare" och "en fiskare betecknar i Ordet i dess andliga mening en människa som utforskar och undervisar om naturliga sanningar och efteråt om andliga sanningar på ett förnuftsensligt sätt".⁶ Eller kanske kan Swedenborgs dubbelnatur uttryckas så som F. W. J. von Schelling en gång gjorde i ett samtal med P. D. A. Atterbom: att i Swedenborgs lära för det skönaste behag, den frommaste poesi, det mest glänsande tankedjup en underlig kamp med abstrakt dogmatik och dålig matematik.⁷

Det ovetbaras gräns och förnuftets frihet

Mänsklighetens lag, skriver Swedenborg i *De infinito*, är att om människan en gång börjat tänka och fundera över något, kan hon inte motstå att gå djupare och djupare.⁸ Swedenborg hade i *Principia* funderat över världens struktur, om de minsta ändliga partiklarna och om solsystemets och planeternas födelse. Men det vetenskapliga tänkandet ledde honom allt djupare in i verklighetens mysterium och han tvingades underkasta sig denna mänsklighetens lag. Varför existerar världen, vilken är den yttersta orsaken till denna mekaniska värld? I *De infinito* fördjupade han sig i metafysik, ontologi, kunskapsteori och religionsfilosofi. Naturvetenskapen glider över i teologi och de sammansmälter till en syntes, en tvehövdad världsbild – det oändliga och det ändliga.

I filosoferandet kring den ändliga naturen, den geometriska världsmaskinen, leds man till

slut in i det oförklarliga och okända, skriver Swedenborg.⁹ Man når en gräns som förnuftet inte kan överskrida: det ovetbara. Tänkandet står där inför oöverstigliga svårigheter när det vill förklara verklighetens yttersta grunder. Förnuftet befinner sig som inför en gordisk knut, som den rationella människan inte kan upplösa. Men tänkandet brinner av begär efter förvägrad, svåråtkomlig kunskap. Människans ambitioner eggas av det ovetbara, ett inre begär efter att filosofera över det okända och förnuftet kan inte hejda sig inför det oförklarliga. Det nöjer sig inte med att stanna där, utan ju större svårigheter-na är, desto djupare försjuncker forskaren i lösandet den gordiska knuten och i sökandet efter den hett åtrådda kunskapen, även den mest hemliga. Detta okända och enigmatiska, som förnuftet inte kan förstå, är det oändliga. Men människans vetgirighet tvingar henne att gå vidare. Hon fortsätter oförtröttat mot det oändliga, hon vill finna dess essens, dess väsensbestämda egenskaper. Detta kunskapsbegär leder dock till att hon snart befinner sig allt mer innesluten i en esoterisk labyrint. Det gåtfulla framstår som allt mer svårbegripligt. Det mänskliga tänkandet, menar Swedenborg, är ändligt och kan endast känna till ändliga ting och får all sin erfarenhet genom ändliga sinnen. Hur skulle detta ändliga förstånd kunna fatta något oändligt? Det är därför inte möjligt för den ändliga människan att med förnuftet nå det oändligas essens. I själva verket är det så, att det inte finns någon relation mellan det oändliga och det ändliga. De är ojämförbara, inkommensurabla. Det finns varken likhet eller olikhet, differens eller relation mellan dem. Om man tänker sig det oändliga, resonerar Swedenborg, utifrån det ändliga med

hjälp av relationer och proportioner, kommer man att finna, att det största ändliga framstår som den tomma mängden i jämförelse med det oändligt stora och det oändligt lilla framstår i sin tur som den tomma mängden i jämförelse med det minsta ändliga. När Swedenborg i det här sammanhanget drar en skarp gräns mellan världen och Gud, tas hans aritmetiska tänkande i bruk och det metafysiska resonemanget glider in i infinitesimal matematik.

Eftersom det föreligger en klyfta mellan det oändliga och ändliga, kan aldrig det ändliga förnuftet nå fram till det oändligas eller Guds essens. Att med hjälp av förnuftet försöka nå fram till Guds väsen kommer därför aldrig att ge något resultat. Kunskap om Gud fås endast genom Guds Ord. Men Bibelns oändliga sanningar kan aldrig bevisas av det ändliga förnuftet. Förnuftet borde därför inte försöka ge sig i kast med de heliga mysteriernas sanningar, eftersom det skulle vara lönlöst och aldrig kan ge människan mer vetande. Det skulle då, kan man tycka, vara frestande att förbjuda förnuftet att filosofera över det gudomliga. Men detta motsätter sig Swedenborg med bestämdhet. Istället framlägger han tankar om tänkandets frihet, *libertas philosophandis*, i likhet med den tyske filosofen Christian von Wolff. Om filosofen bara använder sig av sitt förnuft, kan filosofin aldrig komma i konflikt med teologin. Han bör då ges full frihet. Misstaget består inte i bruket av förnuftet, utan eftersom tänkandet är ändligt, så försöker filosofen att med hjälp av förnuftet fånga oändligheten genom jämförelse med och av analogier från den ändliga sfären. Men det oändliga och ändliga är ju ojämförbara, det finns ingen som helst likhet mellan dem. Därför är det ändliga förnuftets

analogitänkande lönlöst. Det sker alltså en skarp bodelning mellan oändligt och ändligt, Gud och människa, teologi och naturvetenskap, tro och vetande, uppenbarelse och förnuft. Swedenborg vill visa att de aldrig kan stå i konflikt med varandra, att de har sina egna bestämda uppgifter. På detta sätt definierar han samtidigt naturvetenskapens gränser. Det finns sanningar som förnuftet inte kan nå fram till oavsett om det vill eller inte. Det tvingas erkänna klyftan mellan de två världarna av helt förnuftsmässiga skäl. Swedenborg söker således en lösning på den moderna tidens strid mellan den naturvetenskapliga och den kristna världsbilden. Själv befann han sig i båda lägren och ville ge avkall varken på förnuftet eller på Bibelns ord. Snarare var han ute efter en syntes, där naturvetenskap och teologi befann sig i skilda sfärer men i samspel.

I *De infinito* övergår naturvetenskapen, d.v.s. *Principias* naturfilosofi, i metafysik och teologi. Hans naturvetenskapliga tankar tvingar honom in i metafysiska banor. Han ser att förnuft och uppenbarelse hamnar i konflikt med varandra: hur ska mekanikens lagbundenhet kunna förenas med Bibelns mirakler, själens odödlighet och Guds försyn? Kristendomens budskap vill han behålla utan att behöva avfärda filosofins och naturvetenskapens landvinningar. Det blir på samma gång ett försvar av den vetenskapliga nyfikenheten, förnuftets enorma möjligheter och trons nödvändighet. Lösningen blir att dra en skarp gräns mellan oändligt och ändligt, tro och vetande, uppenbarelse och förnuft. Förnuftet har sina gränser, som det inte kan och inte bör överskrida eftersom det vore meningslöst och oförnuftigt. Det finns alltså kunskapsområden där förnuftet inte kan användas och där

man måste förlita sig på tron. Det enda förnuftet kan sluta sig till, när det gäller det oändliga, är om det oändliga existerar eller inte existerar. Detta ger Swedenborg anledning till att i *De infinito* framlägga ett antal gudsbevis utifrån förnuftet och erfarenheten.

Det oändliga är det ändligas yttersta orsak (ett kosmologiskt gudsbevis)

Det första gudsbevisets grundpremiss är: allt har en orsak. Intet kommer ur intet, *nihil ex nihilo*. Alla ändliga ting måste ha en orsak, inget kan uppstå utan orsak. Den första naturliga substansen kan inte vara sin egen orsak, eftersom den är ändlig och därför måste ha gränser, det måste finnas något som begränsar den och gör den ändlig. Skulle den inte ha en orsak utanför sig själv, som ändliggör den, skulle den vara oändlig och detta skulle ju vara en kontradiktion. Allt i den ändliga sfären har således en orsak som skapar gränser. Ändliga ting kan inte heller uppstå av en slump. Ifall det första enkla eller första ändliga uppstod av en slump, kan man ställa sig frågan hur det kommer sig att världen är i harmoni, att elementen, planeterna och världarna innehar en ordning. Hela denna ordning och harmoni kan inte uppstå genom en slump, eftersom det skulle innebära att inga lagar kan upprätthållas. Världen skulle vara ett kaos utan ordning, där ting och händelser kunde uppstå godtyckligt och helt utan ordning. Något ändligt måste alltså ha en orsak och det ändligas uppkomst måste därför ske vid en viss tidpunkt, en tidpunkt från vilket det började existera och som gjorde det ändligt och begränsat i tiden.¹⁰ Allt i naturen har sålunda en temporal orsak som begränsar tingen. Det

ändligas yttersta orsak kan inte själv vara något ändligt eftersom det då själv skulle behöva en orsak, som gör den ändlig och begränsar den, vilket skulle leda till en oändlig regress av orsaker. Därför måste det ändliga ha en orsak utanför sig själv, ha en orsak som inte är ändlig, d.v.s. den yttersta orsaken måste vara det oändliga.

Det oändliga är det ändligas yttersta orsak även om vi inte kan känna till det oändligas egenskaper eller essens, menar Swedenborg.¹¹ D.v.s. det oändliga har ingen bestämd kvalitet eller egenskap och det är oberoende, kan inte bli påverkat av något annat utanför sig själv. Det oändliga kan inte heller befinna sig i tiden utan är oändlig även i tiden, alltså evig och tidlös. Tid finns bara i den ändliga sfären. Där det inte finns någon substans eller något ändligt finns inte heller någon rörelse eller hastighet och där det inte finns någon hastighet finns inga grader eller tidpunkter, d.v.s. ingen tid. Varken dåtid, nutid eller framtid kan tilldelas det oändliga. I det oändliga är allt närvarande. Vidare har det oändliga varken kvantitet eller utsträckning, och därigenom inte heller några proportioner. Det kan inte heller begränsas, eftersom det då skulle var något ändligt och hade det en orsak utanför sig själv, skulle det vara något begränsat och ändligt. Det oändliga är m.a.o. sin egen orsak. Swedenborgs slutsats är helt enkelt att det oändliga är Gud, det ändligas och naturens yttersta orsak.¹² Det ändliga förnuftet måste alltså a priori erkänna något som är okänt och som aldrig kan bli känt, *nolens volens*, antingen det vill eller inte. Detta okända vara, det oändliga, måste existera.

I dessa tankegångar blir de grundläggande naturvetenskapliga och kvantifierbara begreppen tid, geometri och mekanisk rörelse fränskilda

Gud och den teologiska sfären. Man ser spår av en naturfilosofiskt färgad teologi, där naturvetenskapens ändliga begrepp, den första naturliga substansen, tid och hastighet, kommer till användning i ett gudsbevis a priori. Det är, närmare bestämt, ett *kosmologiskt gudsbevis*, som utgår ifrån det faktum att världen existerar och att det därmed finns något som har skapat den, nämligen Gud. Detta sorts bevis finns bl.a. hos Duns Scotus och Thomas ab Aquino (hans andra gudsbevis). Ett karakteristiskt drag i det kosmologiska gudsbeviset är att det förnekar en oändlig rad av rörare, orsaker eller möjliga vara. Beviset förutsätter även att om något existerar så måste det finnas en grund till det. Swedenborg använder sig här av en variant, som utgår från orsak och verkan. Grundpremisen är att allt har en orsak, intet kommer ur intet. Om något finns så är det en verkan av en orsak och denna orsak är i sin tur en verkan av en annan orsak o.s.v. Om inte denna orsakskedja ska fortsätta i det oändliga, måste vi förutsätta en första orsak som är sin egen orsak. Denna yttersta orsak kan vi kalla "Gud". Swedenborg har dock en speciell variant av detta bevis, där han utgår ifrån en distinktion mellan oändligt och ändligt vara. Vanligare är att man utgår från nödvändigt och tillfälligt vara. Det kosmologiska gudsbeviset hos Wolff utgår just från nödvändigt-tillfälligt, där världens och människans tillfällighet har en tillräcklig grund utanför sig själva och denna grund är ett nödvändigt fullkomligt väsen som är sin egen orsak.¹³ Alltså det kontingenta universum har sin tillräckliga grund utanför sig själv, medan Gud, det icke-tillfälliga varat, har sin tillräckliga grund i sig själv. Dessa modala termer har en kunskaps-teoretisk-metafysisk betydelse, medan begrepps-

paret oändligt-ändligt i Swedenborgs *Principia* och *De infinito* har en naturfilosofisk tendens, som lätt går över i partikelfysik, matematik och anatomi.

Hjärnmaskinens fantastiska ordning och ändamålsenlighet (ett fysikoteologiskt-teleologiskt gudsbevis)

När Swedenborg betraktade universum slogs han av dess skönhet, dess underbara harmoni och perfekta maskineri. Allt det vi ser, vår egen värld som tycks vara så stor att den saknar gräns, är endast en liten del av det totala universum. Men detta enorma universum av ofattbar storlek med sin mångfald av stjärnor är inte ens en punkt i förhållande till det oändliga.¹⁴ I *Principia* utforskade han det perfekta maskineriet i naturens mikrokosmiska partikelvärld och makrokosmiska virvlar. I *De infinito* vänder han sig nu mot människan och den fantastiska människokroppens ordning och ändamålsenlighet. I det kosmologiska gudsbeviset resonerade han a priori, nu tar han till erfarenheten i ett resonemang a posteriori. Swedenborg utforskar människans anatomi för att visa hur varje kroppsdel och organ, varje nervtråd och blodkärl är nödvändiga och har sin speciella funktion för helheten, för hela människan. I naturen är varje del så nödvändig för systemet i dess helhet att det inte kan undvaras utan att helheten bryts. Varje del är nödvändig för helheten, d.v.s. hela systemet utgör en harmonisk helhet. Allt har sin speciella roll för fullkomligandet av helheten. Hela den följande argumentationen följer de klassiska *fysikoteologiska* och *teleologiska gudsbevisen*, d.v.s. utgående från naturens ordning respektive än-

damålsenlighet härleds, att det måste finnas en gudomlig ordnare, som ligger bakom, en "gudomlig urmakare". Bl.a. Platon, Aristoteles och Thomas ab Aquino (hans femte gudsbevis) har använt sig av detta gudsbevis. Swedenborg frågar sig om naturen själv kan orsaka en sådan kombination av delar: kan en sådan maskin uppstå utan att det finns en oändlig intelligens, en orsak i Gud?¹⁵

Swedenborg ger sig in i människans fantastiska anatomi. Han öppnar skallbenet och undersöker hjärnmaskinen, "cerebri machina", och dess inre mekaniska delar, hjärnsubstanserna och membranen.¹⁶ Han följer nervtrådar och blodkärl genom kroppen. Ryggkotor och ryggmärg visas, och kniven blottar hjärnans maskineri och lillhjärnan delas. Det blir även en studie i fysiologi, hur näring, värme, vätskor och blod strömmar genom kroppen. Och någonstans i kroppens alla vävnader och organ har själen sin hemvist. Den förlängda märgen, *medulla oblongata*, tycks vara porten in till själen.¹⁷ Men bortom den försvinner spåren i det okända. Den anatomiska undersökningen når här fram till det ovetbaras gräns, där empiri och anatomisk mekanik övergår till metafysik. Beskrivningen fortsätter med ögat och dess synnerv, iris med pupill och retina. Det beskrivs hur ljusstrålarna leds in och böjs av i ögat, hur ljusets rörelse sedan förs vidare av synnerven till de inre delarna av hjärnan. Ögats maskineri, som är analogt, samstämmigt, med eterpartiklarnas rörelse, framvisar en beundransvärd harmoni, utbrister Swedenborg.¹⁸ Etern var ju det ljusförmedlande elementet i tidens optik, men även rymdens element. Eterns mekaniska rörelse förs vidare in genom ögats maskineri, tränger in i ögat och når fram till retinan.

Sedan förmedlas den mekaniska rörelsen vidare av synnerven och fortsätter in till hjärnan och till medulla oblongata. Sedan försvinner spåren och de efterföljande stegen ligger bortom våra sinnen. Därefter riktas intresset mot örat, själens främsta instrument. Med hjälp av hörseln kan vi bli undervisade och genom örat formas vetenskap och präglas kunskap i minnet.¹⁹ Örat är så konstruerat att det kan ta emot ljud från alla håll, uppifrån likväl som nedifrån. Detta skulle vara omöjligt, om örat inte var fäst vid tinningbenet eller var koniskt som djurens öron. Återigen följer han en mekanisk rörelse genom kroppen. Luftens vibrationer tränger in i örat, och rörelsen förmedlas sedan vidare genom hörselnerven tills den når fram till hjärnan och medulla oblongata för att till sist nå fram till själen.

Allt detta kan inte vara av en slump, denna delarnas harmoni, hur allt sammanfaller i ett bestämt mönster. Detta skulle inte kunna vara möjligt utan mekaniska och fysiska orsaker, ett oräkneligt stort antal nödvändiga mekaniska förlopp. Hela örats mekanism visar hur alla dess olika delar leder till samma slutmål: att människan ska kunna höra och känna världens ljud och välbehag, och ge själen tillfredsställelse och njutning från en renare, subtilare värld. Det slutliga ändamålet är att känna Gud, som allt till slut måste utmynna i. Gud gav människan en kropp för att hon ska kunna njuta av världens välbehag och bereda själen njutning. Men framför allt fick hon en kropp för den främsta och största av alla njutningar, den mest fullkomliga njutning som allt leder till, som är huvudmålet för människans skapelse – det oändliga. Med hjälp av sinnena kan människan bättre och klarare än med någon annan själsförmögenhet ledas till bejakandet av

det oändliga. Gud gav människan sinnena och förnuftet just för att hon skulle kunna bekänna sig till en oändlig gudomlighet. Hon skulle ha jorden för sig själv och hon fick visdom och förnuft för att hon skulle kunna dyrka och vörda Honom, men även för att kunna gör världen fullkomlig. Gud gav människan dessa egenskaper för att kunna öka mängden änglar i himlen.²⁰ Själens beaktelse till Gud är ingen tillfällighet utan kommer ur människans beundran inför den synliga naturen, universum och varje dels ändamålsenlighet.

När vi betraktar detta fantastiska system fylls vi av beundran och förundran, skriver Swedenborg. Ju mer vi funderar över naturen, utforskar den, finner fler och fler mekaniska och geometriska orsaker, desto mer beundrar vi det oändliga, som skapade denna natur.²¹ Ju mer vi dyrkar naturen, desto längre bakåt i orsakskedjan vill vi gå, ända ner till de enklaste enheterna. I vår naturdyrkan blir vi således även dyrkare av Gud. Denna fulländade natur kan endast komma från det oändliga. Swedenborgs slutsats blir, att ju större beundrare människan är av naturen, desto större dyrkare av Gud kan hon bli. Dissektionen av människokroppen blir ett uttryck för denna naturdyrkan, hela undersökningen leder till en förundran inför hur alla delar så perfekt kan samverka med varandra, hur en del sätter en annan del i rörelse, hur en del håller fast en annan och hur en del bevarar och ger näring åt en annan. Allt detta leder mot målet: att möjliggöra för människan att se och höra, att använda sin kropp och vara en rationell varelse, för att slutligen kunna uppfylla skapelsens yttersta mål.²²

I detta anatomiska fysikoteologiska-teleologiska gudsbevis kan man tydligt se hur naturve-

tenskapen kommer i det andligas tjänst. Naturvetenskapen får ett andligt uppdrag. Anatomin övergår i gudsbejakande på ett särpräglat sätt, till en form av anatomisk teologi. I undersökningen av människokroppens fantastiska mekanik upptäcker Swedenborg det gudomliga. Människokroppens ändamålsenlighet och delarnas harmoni, leder till en förvissning om det oändligas existens. Detta kan kontrasteras mot Bernard de Fontenelle, som inte bara beundrade den geometriska oändligheten utan också underströk i en skrift från 1733 att astronomi och anatomi var de främsta vetenskaperna att visa Guds allsmäktighet.²³ I *Principia* hade Swedenborg framhållit stjärnhimlens fantastiska, ändamålsenliga mekanik. I *De infinito* visar han istället hjärnans och sinnenas ändamålsenliga ordning. Hela denna ordnade anatomiska maskin fungerar harmoniskt. Hos Swedenborg leder kroppsmaskinens perfekta ordning till det ändligas yttersta grund, det oändliga, dit alla sinnliga och andliga njutningar leder. Just i beskrivningen av sinnena och njutningen som ändamål ges även antydningar till ett *eudaimonistiskt gudsbevis*, d.v.s. de mänskliga strävandena efter njutning och lycksalighet måste leda till antagandet om Guds existens. Gud måste finnas till om människans lycksalighetssträvan skall kunna uppnå mer än bara tillfällig tillfredsställelse. För Swedenborg var ju den gudomliga tillfredsställelsen och njutningen den största av känslor: hela slutmålet för sinnena, kroppen, själen och förnuftet.

Universums ändlighet och "indefinitesimalkalkylens" obestämdhet

Det oändliga är det ändligas yttersta orsak, och det oändliga är Gud, världens gudomlige kon-

struktör. I människans själ finns en stillatigande förvissning om både existensen av och oändligheten i Gud.²⁴ Och det synes som om hon bekänner sig till en allsmäktig, allestädesnärvarande och allgod Gud. Men filosoferna är egentligen oförmögna att komma fram till den oändlige gudens egenskaper med hjälp av deras ändliga förstånd. Misstaget är att filosoferna har försökt föreställa sig Guds egenskaper genom att använda sig av naturliga termer och genom analogislut från ändliga egenskaper. Swedenborg ser en fara i detta analogitänkande. Genom att likna världsmaskinens, "machina mundi", och den kroppsliga själsmaskinens, "machina corporea animæ", skapare vid en gudomlig konstruktör, en upprätthållare av maskineriets nödvändiga förlopp, gör man Gud ändlig och tilldelar det oändliga ett ändligt begrepp eftersom man liknar Honom vid en världslig potentat.²⁵ Swedenborg motsätter sig således denna antropomorfistiska tankegång. Genom att tilldela Gud tid och tillfälliga händelser som en världslig härskare, förtingligar man Honom. Men Hans förutseende och försyn är ju oändliga. Med hjälp av den skarpa distinktionen mellan oändligt och ändligt försöker han nu upplösa olika "ändliga" gudsuppfattningar.

Inte ens den mest lärde och vise kan föreställa sig det oändliga klarare än den okunnige. Tänkandets ände är för Swedenborg en apodiktisk gräns, som inte kan överträdas. *De infinito* speglar just tänkandets begränsningar samtidigt som förnuftet och rationaliteten dyrkas. Den ändliga människan begår ett misstag då hon försöker förstå det oändliga genom det ändliga. Det finns ju ingen differens mellan det oändliga och ändliga, det finns varken likhet eller olikhet mellan det oändliga och ändliga. Man kan inte förestäl-

la sig det oändligas egenskaper i analogi med de ändligas. Här ligger misstaget hos dem som i sin beundran gudomliggör universum eller den atomära världen. Detta leder till idolatri. En måltavla för Swedenborgs polemik blir *deismen*, d.v.s. den föreställning som antar att Gud skapade världen, men som sedan drog sig tillbaka och avstod från att ingripa i det lagbundna, förnuftsstyrda världsskeendet. Deismen var ett försök att lösa världsbildernas disharmoni. Det var en strävan efter att kunna behålla både naturvetenskapens mekaniska framsteg och Bibelns ord, samt att förena religionen med förnuftets autonomi. Swedenborg vill söka en annan lösning på förhållandet mellan Skaparen och universum: De som uttrycker denna deistiska tanke tror på en Gud som gjorde sig själv ändlig genom skapandet av världen.²⁶ Han kunde ju sedan dra sig tillbaka och ställa sig utanför världen. De som istället förknippar Gud med oändlig ande, *panpsykisterna*, misstar sig även de, eftersom de antar, att människan har en själ som liknar Guds ande, men är ändlig. Enligt Swedenborg är detta otänkbart. Den oändliga gudomliga själen kan inte jämföras med den ändliga, mänskliga själen. Guds ande kan inte förstås genom att liknas vid en "oändlig" människosjäl. Han avvisar m.a.o. återigen en antropomorfistisk gudsuppfattning.

En tredje gudsuppfattning kan vara att i likhet med *panteisterna* likställa Honom med allt och att hela universum och alla människor ingår i Gud, eftersom allt och Gud inte kan åtskiljas. Swedenborg motsätter sig även denna tanke, eller snarare en naturalistisk variant av den, d.v.s. en lära som antar, att naturen är det verkliga och att Gud är summan av det som är. Det är säkerligen Baruch Spinoza som Swedenborg syftar på.

Men återigen, Gud är ju enligt Swedenborg oändlig medan universum endast är ändlig. Det oändliga kan m.a.o. inte vara identiskt med något ändligt. Som hos Descartes, Leibniz och Wolff placeras Swedenborgs Gud utanför världen. För honom kan universum aldrig vara detsamma som det oändliga, eftersom han antar att universum är ändligt i tid och rum. Men man kommer inte heller undan problemet genom att anta att universum är oändligt i likhet med antika atomister och epikuréer, och i deras efterföljd Giordano Bruno. Inte heller det gränslösa världsallet är detsamma som Gud. Universum måste ha gränser, d.v.s. vara ändligt. Universum kan inte bestå av en oändlig mängd ändliga delar. Då alla dessa delar är ändliga måste detta innebära att universum i sin helhet är ändligt. Men om man försöker beskriva det oändliga med hjälp av ändliga termer, d.v.s. om man gör tiden evig och universum gränslöst, uppstår en svårighet. Kombinationen av ändligt och oändligt gör ju att det ändliga försvinner och man reducerar det till intet och det oändliga blir allt. Det största ändliga är som intet i jämförelse med det oändliga och det oändliga är som intet i jämförelse med det minsta ändliga. I dessa teologiska tankegångar kring gudsbegreppet glider Swedenborg på ett mycket karakteristiskt sätt in på matematiken. Hans tänkande går ännu en gång in i ett gränsland: teologin blir matematik. Ett tal i aritmetiken kan vara så obestämbart litet att det nästan kan liknas vid intet, men i själva verket är det aldrig riktigt exakt det samma som intet, d.v.s. det är trots allt något ändligt och är därför inte något oändligt. Swedenborg tar ett exempel: när man multiplicerar eller dividerar ett ändligt tal med 0 så blir detta tal lika med intet eller om man adde-

rar eller subtraherar det ändliga talet med *o* blir talet oförändrat. Swedenborg går sedan vidare till mer komplicerad matematik och nämner nu vad han kallar "indefinitesimalkalkylen" (*calculo indefinitorum*) där vi finner att differenserna är så små att de inte kan multipliceras av ett tal utan att annihileras av det.²⁷ I tankarna har han infinitesimalkalkylen, den som skapades av Isaac Newton och G. W. Leibniz i slutet av 1600-talet och vilken knyter samman operationerna derivering och integrering. Swedenborg var tämligen insatt i den moderna matematiken, och hade troligen inhämtat kunskaper om kalkylen av den franske matematikern Pierre Varignon i Paris under åren 1713–1714. En infinitesimal är en kvantitet, som är mindre än någon bestämd kvantitet. Begreppet kan föreställas som en kvantitet, som förminskas obestämt eller gränslöst utan att riktigt bli detsamma som noll. Swedenborg föredrar att kalla infinitesimalkalkylen för "indefinitesimalkalkylen" och understryker därigenom i cartesiansk anda, att det egentligen inte är frågan om något oändligt såsom det "Oändliga", d.v.s. Gud, utan en form av obestämbart ändlighet. "Indefinitesimalkalkylens" gränslöshet, menar han, är inte detsamma som oändligheten eftersom den har en likhet med något ändligt. Kalkylens tal är ju ändliga, men visserligen obestämbart ändliga, även om de synes vara oändligt små.

Två världar, två kunskapsvägar

Swedenborgs *De infinito* var ett försök att sammanjämka naturvetenskapens världsbild med teologins. Naturvetenskapens gud är den samme som kristendomens. Vetenskapsmannens för-

nuft står inte i motsättning till teologens uppenbarade sanningar. Både filosofin och teologin har sina speciella domäner och ingår i ett ömsesidigt beroende. Det finns m.a.o. en grundläggande skillnad mellan det naturliga och det gudomliga. Naturligt eller materiellt, anser Swedenborg, är något som är *påverkat* i naturen, är instrument och medel. Maskiner och deras kraft är mekaniska och naturliga genom att de är instrument för rörelse, genom maskinens hjul, hävstänger, block och taljor. I den *elementära* världen är regnmolnen, stormarna, solens strålar som värmer och upplyser världen, havets ebb och flod, naturliga. De är naturliga eftersom de uppkommer rytmiskt i perioder. I *mineralriket* är elden, som smälter metall, vätskor som kokar, ryker och fattar eld, magneten som attraherar järn och riktar sig mot norr, naturliga. I *djurriket* är synen, hörseln, känseln, rörelsen, kroppens tillväxt, ålder, smärta, sjukdomar och död naturliga. Allt som existerar, alltifrån naturens enklaste byggstenar till den största sammansättningen, alla delarna och deras rörelse, är naturliga. Totaliteten av den ändliga sfären är naturlig. Men samtidigt finns det inget naturligt som inte är gudomligt. Det finns inget som inte kan härledas till sitt ursprung i det oändliga. Allt existerar genom orsaker till orsaker och således från den första orsaken, det oändliga. Och inget kan existera i en sluten och sammanhängande entitet utan att relateras till dennas yttersta punkter eller gränser. Därför kan inget existera i kroppens mikrokosmos utan att relateras till själen och inte heller något i världens makrokosmos kan existera utan att relateras till det oändliga. Utan Gud finns varken subsistens eller existens. Han är källan, orsaken och målet för hela universum.

Swedenborgs Gud är en bestämningslös oändlighet utan modus påminnande om en nyplatonsk emanation. En betoning av Gud som oändligt vara återkommer ofta i idéhistorien. Tanken finns bl.a. hos Plotinos och Thomas ab Aquino. Descartes framhöll att en ändlig varelse inte kan frambringa tanken på ett oändligt väsen. Han trodde på en oberoende substans, en oändlig, absolut och fullkomlig Gud och att människan var ändlig och ofullkomlig. Spinoza förstod Gud som ett evigt väsen med oändliga attribut, oändligt utsträckt och oändligt tänkande. Även Polhem, som betydde mycket för Swedenborgs naturfilosofiska tänkande, grubblade mycket över oändligheten och i ett sammanhang identifierade han Gud med tidens och rummets fyra oändligheter.²⁸

Swedenborgs "oändliga" gudsbegrepp är starkt förknippat med 1600- och 1700-talets naturvetenskap i sökandet efter en harmoni naturmänniska-Gud. I *De infinito* förenas naturvetenskapen med teologin till en hybrid, en sorts "anatomisk och matematisk teologi". Med anatomins hjälp försöker Swedenborg finna själens rum och Guds ändamål med världen, och genom infinitesimalkalkylens ändliga tal vill han bevisa det oändligas existens. Och i gudsbevisen spelar kosmologin, anatomin och matematiken en avgörande roll. Men en av de viktigaste tankarna i *De infinito* är att förnuft och uppenbarelse, *theologia naturalis sive rationalis* och *theologia revelata*, aldrig kan stå i motsättning till varandra, om förnuftet inser sina begränsningar och inte går över det ovetbaras gräns. Istället finns det ett samspel mellan förnuft och uppenbarelse. När förnuftets förmåga sviker, måste människan förlita sig på uppenbarelsen och när

Bibelns ord är dunkla, måste hon ta förnuftets orakel till hjälp. Tro och vetande är nödvändiga för varandra och kan aldrig stå i konflikt. Men hela den vetenskapliga undersökningen av naturen bör ytterst leda till det mål, som allting utmynnar i – det oändliga.

I likhet med Leibniz och Wolff gör Swedenborg en skarp åtskillnad mellan det världsliga och det gudomliga, mellan förnuft och uppenbarelse. Gud kan sägas stå utanför världen. Swedenborgs lösning på konflikten mellan naturvetenskap och religion är att göra en strikt uppdelning i två världar, dels den ändliga världen, naturen eller universum, som är naturvetenskapens, förnuftets, rationalitetens och logikens objekt, och dels den oändliga, gudomliga världen, som är teologins, trons, uppenbarelsens och bibelordets objekt. Det är således ett tydligt exempel på en tvåvärldsteori, både i ontologisk och i kunskapsteoretisk mening, d.v.s. det finns två världar eller verkligheter respektive två kunskapsvägar, där den religiösa erfarenheten är skild från och onåbar för den naturvetenskapliga. Swedenborgs teori har släktskap med Thomas ab Aquinos tanke, att den naturliga världen är begränsad, medan den övernaturliga är obegränsad. Vetenskapliga metoder kan aldrig avslöja den gudomliga verkligheten. I dessa frågor måste uppenbarelsen rådfrågas. Då Swedenborgs system utgörs av två fränskilda världar, som aldrig kan stå i konflikt med varandra, kan man fråga sig om detta inte innebär en kontaktlöshet. Om det överhuvudtaget inte finns någon sammankoppling eller kontakt mellan dessa världar, hur kan det oändliga då påverka det ändliga? I detta sammanhang inför Swedenborg idén om *nexus*, ett begrepp som återfinns i 1500-

och 1600-talets protestantiska teologi, som uttrycker ett samband eller en förbindelse mellan den gudomliga och den naturliga världen. Här återfinns den matematiska punkten, som befinner sig mellan det oändliga och ändliga, en punkt som varken är oändlig eller ändlig och genom vilken det oändliga skapar det ändliga. Men det finns även en annan nexus. Det är Kristus, Guds enfödde Son i människoskepnad, som här sammanbinder Gud, det oändliga, med människornas ändliga värld.

Trots att förnuftet har visat sig vara ändligt och har sina gränser, som det inte kan överskrida utan att mista sin förnuftighet, så blir *De infinito* en dyrkan av förnuftets ändliga möjligheter. Swedenborg befinner sig i samma tradition som de rationalistiska tänkarna Descartes, Leibniz och Wolff. Men människan måste också förlita sig på erfarenheten, sinnena och den samlade mänskliga kunskapen, eftersom hon förlorade sin intuitiva kunskap om världen vid syndafallet och därefter inte längre kan ernå omedelbar kunskap från själen. Såsom hos Wolff finns i Swedenborgs tänkande en strävan till syntes, ett försvar av förnuftet och ett sökande efter bevis för Guds existens genom naturlig teologi. Ett av Wolffs huvudsyften var just densamma som i Swedenborgs *De infinito*, nämligen att förena den mekanistiska världsbilden och synen på det levande som maskiner med en teleologisk och religiös världsbild där människan är skapad av och för Gud som skapelsens högsta mål. Med en *theologia naturalis* ville Wolff bevisa religionens

sanningar med hjälp av förnuftet. Han försökte nå fram till Guds egenskaper. Swedenborgs projekt är liknande, men han är mer måttfull i sina anspråk och nöjer sig med att besvara frågan om Guds existens. Swedenborgs teologi kom längre fram att förändras. Andeskådaren Swedenborg blev starkt kritisk mot naturlig teologi.²⁹ Men tanken att det finns något onåbart, okänt och ovetbart, en kunskap som förnuftet aldrig kan nå, kan sägas vara ett led i en kommande mysticism.

Swedenborgs allt djärvare forskningsambitioner och vetgirighet inför den osynliga naturen ledde honom till slut fram till det ovetbaras gräns. I *Principia* studerade han den mekaniska, ändliga världen enligt de matematiska punkternas första rörelse. I *De infinito* fortsatte han ännu djupare ner i verklighetens enigmatiska vara och tvingades underkasta sig ”mänsklighetens lag”. Han nådde fram till vetandets gräns, den matematiska punkten och nexus, klyftan mellan det ändliga och oändliga. Men försöket att gå bortom denna gräns till det oändligas väsen misslyckades. Där vid den yttersta utposten tvingades förnuftet med nödvändighet, antingen det ville eller inte, att stanna. Det oändliga kan ju aldrig fångas med ett ändligt förstånd. Först drygt tio år senare tog han det sista definitiva steget över klyftan för att besöka den oändliga världen. Den matematiska punktens nexus, portvalvet till ändlighetens geometriska fält, blev även porten till oändlighetens andevärld.

Noter

1. Emanuel Swedenborg, *Swedenborgs drömmar 1744 jemte andra hans anteckningar*, utg. G. E. Klemming, Stockholm 1859, s. 29.
2. *Ibid.*, s. 39. Den 28–29 april 1744.
3. *Index librorum prohibitorum*, ex typographia Reverendæ Cameræ Apostolicæ, Romæ 1758, s. 239.
4. Emanuel Swedenborg, "Principia rerum naturalium sive novorum tentaminum phaenomena mundi elementaris philosophice explicandi" ur *Opera Philosophica et Mineralia*, Friderici Hekelii, Dresdae & Lipsiae 1734, s. 9.
5. *Ibid.*, s. 31: "agnoscere se incipit homo; cognoscere se esse aliquid, esse finitum, mechanicum, & esse machinam".
6. Emanuel Swedenborg, *Sambandet mellan själ och kropp*, sv. övers. Eric von Born, Nykyrkliga Bokförlaget, Stockholm 1933, s. 60. Lat. orig.: *De commercio animae et corporis*, Londini 1769, n. 20.
7. Friedemann Horn, *Schelling und Swedenborg: Ein Beitrag zur Problemgeschichte des deutschen Idealismus und zur Geschichte Swedenborgs in Deutschland*, Inaugural-Dissertation, Buchdruckerei Karl Schahl, Lörrach-Stetten 1954, s. 30.
8. "Humanum enim est, si mens incipit ratiocinari, quod non possit, quin altius & altius eat." Emanuel Swedenborg, *Prodromus philosophiae ratiocinantis de infinito et causa finali creationis: deque mechanismo operationis animae et corporis*, Friderici Hekelii, Dresdae & Lipsiae 1734, s. 25. Lägg märke till att "altius" även betyder "högre", d.v.s. i den riktning Swedenborgs tankar strävade.
9. *Ibid.*, s. 13.
10. *Ibid.*, s. 20.
11. *Ibid.*, s. 32.
12. *Ibid.*, s. 36.
13. Tore Frängsmyr, *Wolffianismens genombrott i Uppsala: Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt*, Acta universitatis Upsaliensis, Uppsala 1972, s. 31.
14. Swedenborg, *De infinito*, s. 53.
15. *Ibid.*, s. 55.
16. *Ibid.*, s. 56. Utan att nämna källan har Swedenborg nästan ordagrant hämtat de anatomiska beskrivningarna från Lorenz Heisters *Compendium anatomicum* (1717). Se J. J. G. Wilkinsons anmärkning i hans engelska översättning av *De infinito: Outlines of a Philosophical Argument on the Infinite, and the Final Cause of Creation; and on the Intercourse between the Soul and the Body*, William Newbery, London 1847, s. 30.
17. *Ibid.*, s. 61.
18. *Ibid.*, s. 64.
19. *Ibid.*, s. 67.
20. *Ibid.*, s. 56.
21. *Ibid.*, s. 45.
22. *Ibid.*, s. 66f.
23. Inge Jonsson & Olle Hjern, *Swedenborg: Söka- ren i naturens och andens världar: Hans verk och efterföljd*, Proprius, Stockholm 1976, s. 41.
24. Swedenborg, *De infinito*, s. 83.
25. *Ibid.*, s. 87.
26. *Ibid.*, s. 93.
27. *Ibid.*, s. 101.
28. Martin Lamm, *Swedenborg: En studie över hans utveckling till mystiker och andeskådare*, Hammarström & Åberg, Johanneshov 1987 (1915), s. 30; Om Polhems betydelse för Swedenborg, se David Dunér, "Bubblor, kanonkulor och en tunna ärtor. Polhem och Swedenborg om materiens struktur", i *Polhem. Tidskrift för teknik-historia* 2000/2001, årg. 18/19, s. 3–27.
29. Frängsmyr, s. 176; Inge Jonsson, *Swedenborgs korrespondenslära*, Almqvist & Wiksell, Stockholm/Göteborg/Uppsala 1969, s. 52.

Nils Thomasson (1880–1975)

Fotograf, renägare, samiskt språkrör

LARS THOMASSON

En av vårt lands märkligaste fotografer är sammen Nils Thomasson. Han var under hela första hälften av 1900-talet verksam i Jämtland och Härjedalen och han har efterlämnat en välordnad fotosamling omfattande 30 000 bilder. Den förvaras nu på Jämtlands län museum i Östersund. Nils Thomasson var en utmärkt porträttfotograf och en anlitad natur- och dokumentärfotograf, som bl.a. fick flera av sina bilder från fjällvärlden publicerade i Svenska Turistföreningens årsbok. Hans bilder av turismens framväxt i Åre, där han bodde större delen av sitt liv, har också stort dokumentärt värde. Vad som mer än något annat gör hans samling unik är dock de många bilderna av jämtländska och härjedalska samer. Själv same och renägare har han som ingen annan inifrån kunnat skildra deras liv och verksamhet. Nils Thomassons fotosamling har därigenom blivit en omistlig del av vårt nationella kulturarv och hans namn förtjänar att vara känt långt utanför de landskap där han verkade.

Författare till denna artikel är Lars Thomasson (f. 1928 i Åre), son till Nils Thomasson. Han har varit skolchef och politiker i Hällefors kommun, sekreterare och vice ordförande i Svenska Samernas Riksförbund, ordförande i Same-Ätnam m.m. År 1994 utsågs han till filosofie hedersdoktor vid Umeå universitet för sina omfattande historiska forskningar och för de bibliografier över samisk litteratur som han utarbetat. Hans senaste bidrag är boken *Ur Jämtlands-samernas nutidshistoria: En mer än hundraårig kulturkamp* (2002). Två böcker om Nils Thomasson har utkommit: *Länsmuseets i Östersund årsbok* 1981 och John E. Utsis *Samefotografen Nils Thomasson* (1997).

Lars Rumar

Den gängse synen på samerna var långt in på det förra århundradet, att de kunde överleva bara som renskötande nomader. Därför måste de också leva som sådana och inte förvekligas av

”civilisationen”, med andra ord: ”Lapp ska vara lapp”. De renskötande samerna sågs som ”de riktiga” samerna., och de övriga – om än inte ”afskräden” enligt Petrus Laestadius bedömning i sin *Journal* 1831 – som något som inte väckte omgivningens intresse. ”Renlappen är här uppe herretypen”, heter det i ett bidrag om Lappland i STF:s årsskrift 1910, ”medan en och annan fiskarlapp visar sig i sin sorgliga skepnad af öfvergångstyp från nomad till bofast, en degenererad typ”.

I det här ”kulturklimatet” föddes Nils Thomasson, min far, 19 okt. 1880 i Svedje by i Myssjö i Jämtland. Han var son till Thomas Andersson, enligt kyrkboken ”odelstorpä och lappman”, och hans hustru, som var inflyttade från Stjördalen i Norge 1863, där Thomas Anderssons föräldrar efter motgångar i renskötseln slagit sig ner som fiskarlappar.

Under 1800-talets två sista årtionden, då Nils Thomasson hade sin barndom och ungdom, var det ännu långt kvar till den allmänna rösträtten, folkpensionen var inte ens påtänkt, skolutbildning utöver folkskolans ram var en utopi för de flesta, de obesuttna hade inte så många möjligheter att förändra sina levnadsförhållanden. Yttre förutsättningar var ännu nästan helt utslagsgivande för en människas framtid. Nils Thomassons långa och händelserika liv kom mot den här bakgrunden att bli ett slags klassresa på sitt sätt med det undantaget, att hans samiska tillhörighet med åren markerades allt starkare.

*

Barndom och ungdomstid.

Tidig kontakt med samiskt förvärvsliv

Nils Thomasson gick småskolan i Persåsen i Myssjö och sedan i Svenska Missionssällskapets skola för samebarn i Änge i Undersåker. När han började där, gick han till fots den över åtta mil långa vägen från hemmet i Svedje by och till skolan i Änge. Skolgången hade inte varit så regelbunden före de fyra terminerna i Änge, för han var fyllda 15 år, när han slutade där.

Thomas Andersson drevs nog av lite äventyrslystnad. Till Nils ungdomsminnen hörde nämligen en utfärd på över ett år, som Thomas Andersson företog med sin familj ända ner till Tyskland, ett slags ”karavantåg” med levande renar, som han enrollerat sig i, för att förevisa ”lapparnas liv”. Sedd med dagens ögon var det kanske en mindre tilltalande exponering av det samiska, med den tidens bedömning däremot sannolikt en utväg att få medel till uppehållet i en annars ekonomiskt kärv verklighet.

Thomas Andersson hade renmärke från sin barndom med sig från Norge och hade köpt några skötesrenar – renar man äger men som är i vård hos andra – av samerna i Oviksfjäll, så pass många att han fick några matrenar, d.v.s. renar för egen konsumtion. Men stekarna var för dyra för eget bruk. Dem sålde han på torget i Östersund, dit Nils tidigt fick följa sin far.

Om sin första egna renköttshandel har Nils berättat, att han av Ovikssamerna köpt tre renar ett år före jul och att han fått köttet fraktat till Östersund med förbönder från Ljungdalen. Den affären gick bra, tyckte han, och därefter fortsatte jag. ”Jag ökade på och for ner till Ljusdal och Bollnäs och sålde kött. Sedan jag för

första gången varit med min far på Distingsmarknaden i Uppsala – det var 1901 – så fortsatte jag att årligen fara dit.” Detta skulle senare bli en femtioårig tradition. Distingen var en urgammal marknad, viktig så länge det ännu var fråga om utbyte och köp av betydelsefulla varor – naturprodukter från jordbruk, jakt och fiske – och för samernas del renskötsel. Till denna marknad för från Norrland inte bara långa rader av bondeforor, utan också lapska handelskaravener. Ännu vid förra sekelskiftet besöktes den av samer så långt ifrån som från Frostviken i norra Jämtland och Vilhelmina i södra Lappland.

Det var hit som också Thomas Andersson, och senare sonen Nils, för med sina renprodukter. I *Östersunds-Posten* 30 mars 1907 berättas, att ”lappmannen Nils Thomasson från Myssjö nyss återkommit från sin denna vinter företagna andra affärsresa, som tagit en tid af ungefär sex veckor. Han köper först upp i gross nästan allt vad som slaktas i Oviksfjällen och en stor del av Härjedalen”, heter det, ”och så gör han ett par affärsresor med renkött och fågel genom mellersta och östra Sverige”. Jag minns själv från min studietid i Uppsala åren kring 1950 hur han gjorde affärer inne på Wollraths gård, och hur de gamla kunderna som köpt renkött av honom i årtionden troget kom tillbaka. Jag tror f.ö., att hans deltagande i Distingen under några februaridagar varje år av många uppfattades också så, att han liksom var den sista levande länken tillbaka i Distingens långa historia.

Inspirerad till fotografering. Genombrott med Hällingsåfallet

Men Nils Thomasson intresserade sig också för fotografering. Äldre Myssjöbor har berättat, att han var mycket tillsammans med Tirénarna – Johan Tirén och dennes barn – och kanske fick impulser därifrån. Johan Tirén tog genom sina målningar samernas parti i den dragkamp kring renbete mellan brukspatronen Farup på Ljusnedals bruk och samerna i Härjedalen som utspelades under 1880-talet och några år därefter. Tiréns tavla ”Lappar tillvaratagande skjutna renar” (1892) blev ett uppmärksammat inlägg i debatten, som fördes ända upp på riksdagsnivå. Tavlans hängde en tid i Andra kammaren och måste ha gjort ett starkt intryck på den unge Nils. Men Johan Tirén fotograferade också, inte bara målade. Den framstående Kiruna-fotografen Borg Mesch, som Nils en gång träffade, rådde honom att bli fotograf. Det var sedan han visat Mesch några blad som han själv målat, kanske inspirerad av Tirén.

Men också fadern, Thomas Andersson hade börjat fotografera, och det var han som ordnade med ateljé där hemma i torpet i Svedje. Men det blev hos fotografen Olof Östling i Gävle som Nils kom att gå i fotografilära. Det var vintern 1898. I Gävle hade han i samband med någon renköttshandel kommit i kontakt med Nore Lundeberg, en i staden betydande köpman vars ställning han jämförde med D.C. Smiths hemma i residensstaden Östersund. Detta bidrog till att han kom att lära sig fotografera just i Gävle.

Med nyförvärvad kamerautrustning kom Nils omsider tillbaka till Svedje för att börja som fotograf. Men han bekände, att han nog hyste li-

tet tvivel om att Svedje var den rätta platsen att börja på.. "Men jag hann inte mer än börja", fortsatte han, "förrän det blev mycket arbete. Folk hälsade, att de jag skulle komma till den eller den byn. Jag kunde bli borta en vecka eller så, och sedan hade jag arbete för flera månader. Och jag måste ju tjäna pengar, fortsatte han, och då fick man vara till reds och ta kameran på cykeln (som han skaffat sig) och ge sig iväg."

Kameran var tung och otymplig, en tysk skapelse 18x24 med "Extra Rapid Lynkeioskop optik" monterad frampå liknande ett mindre kanonrör. Negativen var av glas, s.k. glasplåtar, och de var tunga att bära med sig. Han hade dubbla kassetter med två glasplåtar i varje kassett. Sedan hade han glasplåtar i en låda och kunde ladda kassetterna i en jordkällare, men då måste alltid någon stå utanför och passa så att ingen öppnade källardörren och förstörde plåten.

Det hände sällan, ville han minnas, att bara en familj blev fotograferad, när han fick bud. Om någon beställt fotografering, spred sig ryktet till grannarna, och så skulle de också passa på. "Dom ville gärna fotografera sig här ungdomen", berättade en gammal Myssjöbo, och "n" Nils lät hälsa ut, att han hade fotografering i andra socknar, så han visste hur han skulle ta det". Men man kom också åkande i trilla, hela familjer, för att fotograferas i ateljén, "ja, ända från Vigge och Hoverberg" (knappt några mil bort!)

I sina minnen från barndomens Oviken berättar rektorn Anton Svensson (i *Oviks- och Mysjöboken*, 1979), att det var en viktig händelse, när Nils Thomasson 1904 kom till Vattjoms by och "fotograferade igenom hela byn. Tack vare hans plåtar kan man nu se", skriver han, "vilka

som bodde i byn och hur vissa gårdar såg ut före skiftet".

Ett brev från en grupp skogsarbetare i Klövsvjögår ger ett bra exempel på vilka beställningar han kunde få. "Undertecknade vilja att Ni skulle ha godheten att fara hit till Skogen och taga några fotografier i olika former på en 30 à 40 man som arbetar här i vinter. Det skulle blifva ett 30-tal stora kabinettskort. Sen blir det mindre kort säkert till det dubbla antalet, så att förtjänsten kommer att bli god. Om Ni kommer skulle det vara så fort som möjligt eller sist: Söndagen före påsk 4 april för sen fara alla hem. Så är tillagt: Närmaste väg är till Rätansbyn och sedan finns det en proviantväg som kan visas af handlaren Blomquist i Rätansbyn." Ja, vem kunde säga nej till ett sådant anbud. Lika viktig som den aktuella förtjänsten var det sannolikt att bli efterfrågad, att göra sig känd som en fotograf som ställde upp.

Till Svenska turistföreningen måste jag först skicka bilder, innan de började beställa någonting av mig, har Nils berättat. Det första uppdrag han fick var att fotografera Hällingsåfallet, en djup kanjon i Hällingsån i Ströms vattudal i norra Jämtland. Det var 1904, och premiärbilden finns införd i STF:s årsbok 1905. "Länet representeras med en enda bild – men ett lejon", konstaterade gamle redaktör Agaton Burman i sin anmälan av årsskriften i tidningen *Östersunds Posten*. Men redan 1907 hade Nils inte mindre än tretton fotografier med.

Det dröjde länge, innan jag själv riktigt förstod vad "Hällingsåfallet" egentligen betydde för hans genombrott som fotograf, kanske först sedan jag vid ett tillfälle fick *Dagens Nyheter*s söndagsbilaga 7 mars 1909 i min hand. Inför en

stor internationell fotoutställning i Dresden hade STF anordnat en tävling inom Sverige för att få ett representativt urval av "den svenska naturens och det svenska folkets skiftande sidor". Nils Thomasson fick ett fjärde pris, och tidningen skriver: "Bland pristagarna och en af de flitigaste af alla våra amatörfotografer är lappmannen Nils Thomasson från Jämtland, hvilkens väldiga kollektion visar natur- och folklifsbilder från Jämtland och Härjedalen. Hans säterbilder höra till de vackraste som åstadkommits i den vägen."

Till Åre och mötet med en fjällturism i utveckling

Cykelturerna med kameran blev många och långa – och tidskrävande. "Jag var tvungen att utvidga området", sa han. "Jag måste ta naturbilder från trakterna upp mot Undersåker – Åre också. Motiven gav sig själva, när man kom så långt som till Åre. Där fanns ju också människor som köpte bilderna och tog dom med sig. Jag lät göra vykort förstås, och det blev en stor artikel."

En fin ögonblicksbild från hans första verksamhet längs Åredalen något av åren kring 1910 ger historien om när Olof Karlsson i Sää tillsammans med sin son Karl (f. 1892 och som berättat det här) var på hemväg från en fisketur på älven och möter en annan bybo, lite förläst i Bibeln och fången i dess språkvärld: "Nu e mä nog i de ytersta av Herrans dagar, du Ol Kalsa, för vejt du vad je ha sitt i da? Jo, ein lapp som komme å cykle – å han så-åld fykorta!" ("Nu är vi nog i de yttersta av Herrans dagar, du Olof Karlsson, för

vet du vad jag har sett i dag? Jo, en lapp som kom och cyklade, och han sålde vykort!")

Det blev fler och fler resor till Åre för Nils Thomasson. Han kom att vistas där tidvis under säsongerna, av vilka sommarsäsongen från början var viktigast. De äldsta turisterna var ju "luftgäster", som behövde den rena fjällluften. Men snart följde också en vintersäsong, i Åre från början koncentrerad till den s.k. Åreveckan i mars månad.. Nils förstod, att han inte kunde ha familjen på ett ställe och arbetet på ett annat. "Jag insåg ju, att jag var tvungen att flytta dit", och så blev det också. 1916 flyttade han med Lucia och de tre i barnaskaran som till slut skulle omfatta åtta. Till en början hade han hyrt ett litet mörkrum på Grand hotell, men fick snart ateljé och ett litet affärsutrymme i den s.k. Lars Hans-gården vid nuvarande torget i Åre. För familjen lyckades han komma över en gård också i centrala Åre.

Torpet i Svedje i Myssjö hade blivit familjens första hem, sedan Nils 1908 gift sig med Lucia Jonsdotter från Åre-Storsjö lappby, född. 1888. (Sameby eller "lappby" som det då ännu hette efter den första renbeteslagen 1886, är benämningen på såväl ett geografiskt renbetesområde som den samfällighet samerna inom det området utgör). Lucia hade han träffat på Gregoriemarknaden i Östersund. Själv var han där i affärer, och hon gick – som den första sameflickan – på Birka folkhögskola i Ås någon mil utanför Östersund, och hade väl farit in till stan med sina kamrater för att få vara med om marknaden.

Kontakten med Myssjöbygden skulle mina föräldrar emellertid behålla även sedan de flyttat till Åre, bl.a. därför att de i sin ägo behöll torpet i Svedje. Även om deras tid där blev kort, så mås-

te de ha fått fasta rötter där, för att låna ett modernt uttryck. För jag uppfattar att de blev betraktade som gamla Myssjöbor av sina vänner där. Nils fick en särskild nekrolog i *Oviks- och Myssjöboken* 1975, och det skulle han nog själv ha värdesatt som ett bevis på att deras samebosättning mitt i bondebebyggelsen inte uppfattades som något onaturligt inslag i Myssjöbornas vardag.

1923 kunde Nils bygga eget affärshus på tomten vid Lars Hans-gården. Där utvecklades under åren den turiströrelse, som vid sidan av foto-graferingen präglade hans Åre-verksamhet. Sortimentet i affären utökades efter hand till sportartiklar och hemslöjd med särskild betoning på sameslöjden, till vilken han fick flera skickliga sameslöjdare som leverantörer. På 1950-talet blev skidkläder och skidutrustning en dominerande del i vad som ursprungligen varit en anspråkslös souvenirbutik.

Lite äventyrlust hade Nils Thomasson nog ärvt av sin far. För han lyckades tidigt skaffa bil, som han t.o.m periodvis hade i taxitrafik, bl.a. en stor, sjusitsig Packard. Första gången han använde den var vid ett besök i Stiklestad i Norge 1930 i samband med 900-årsminnet av Olav den heliges död där. En av hans vänner, en välbärgad Åre-bonde – som själv kommit dit i buss – hade då kommenterat hans bilköp enbart med orden: "Å n'henn tytje du pa-ass deg?" ('Och den här tycker du passar dig?')

Men också en hand med i renskötseln

Men anknytningen till renskötseln ville Nils Thomasson som same inte släppa. Hustrun Lucia kom från en av de äldsta samesläkterna i den

tidigare stora Åre-Storsjö lappby, senare Mittådalens och Handölsdalens samebyar. Och medlemskapet i Mittådalens sameby fick han troligen genom Lucias tidigare hemortsrätt där.

När man ser renskötselfrågorna på lite längre sikt, var Nils Thomasson i många stycken lite före sin tid, menade min bror Tomas, född i Svedje 1911 och med barndom och skolgång i Åre, innan han som femtonåring fick gå rakt ut i arbetslivet och ta del av ansvaret för fars renskötsel. Beteshagar i anslutning till rengården, talade han om tidigt. Han arbetade också mycket för att få ett bättre ekonomiskt grepp över renslakten, och för att få ut mera av den. Gemensam försäljning skulle medföra säkrare leveranser och bättre priser. Ett fryseri för renkött stred han länge för. Det var först sedan slakteriföreningen börjat intressera sig för renslakt som det behovet tillgodosågs. Enligt Tomas mening hade Nils framgång i sin rendrift. Efter andra världskriget skedde en successiv minskning. "Han kunde ju vara med mycket mera, när han var yngre", menade Tomas, "även om han självfallet aldrig hann ägna så mycken tid åt det praktiska arbetet, att han blev en fullärd renskötare. Han var lite för ivrig och otålig, och det får man inte vara i renskogen".

Men han var samtidigt lite konservativ på andra områden, menade Tomas. Han ville t.ex. inte bygga någon renvaktarstuga i sommarvistet Mittåhamrarna, något som verkligen hade behövts där på 1930-talet. Möjligen såg han det som lite lyxbetonat, något som inte passade in i bilden, en fördom av honom kanske att det bara skulle vara kåtor där. Man kan se det förhållandet mot dagens verklighet med snöskotrar och motorcyklar, kommunikationsradio, betesha-

gar, helikopterdrivningar etc som hjälpmedel i renskötseln.

Med sin brorson Lars Johansson i Tossåsens sameby (f. 1897) hade Nils genom åren många renaffärer. Lars Johansson har berättat, att Nils i deras mellanhavanden var mycket fordrande. ”Han krävde mycket av en, att man skulle klara upp det ena efter det andra. [– – –] Men i renskötseln, då tog jag honom, då fick han allt ge vika, för han såg nog att jag hade den största erfarenheten.” ”Men”, tillade han, ”hade han varit fullärd i renskötsel, skulle ha enbart ha ägnat sig åt den, då hade han blivit enastående, då hade ingen kunnat slå honom.”

För att ge oss övriga barn största möjliga närkontakt med livet med renarna fick de yngre av oss under hela 1930-talet regelbundet tillbringa sommarmånaderna i sommarvistet Mittåhamrarna, och tidigare Axhögen. Där var vi med om kalvmärkningar och renskiljningar och om allt som hörde till sommarsysselsättningarna i ett sameviste. Så här efteråt tycker jag det var mycket klokt av våra föräldrar att ordna somrarna för oss på det här sättet. Bakom låg nog en önskan att ge oss en samisk identitet som enbart hemmet i Åre inte kunde ge. Rent praktiskt var det också lite lättnad i arbetet där hemma under den brådsta turistsäsongen.

Arbete för att ge samerna en plats i samhället

Men vad Nils Thomasson inte kunde bidra med i det praktiska arbetet i renskogen ersatte han med andra insatser. En sådan var initiativet till bildandet av Mittådalens renavelsförening, ett försök till ett slags föreningsrenskötsel under

1940- och 1950-talen. En annan insats var arbetet på en samisk ungdomsorganisation under 1940-talet med utgångspunkt från en första avdelning inom Mittådalens sameby. En tredje var att alltid stå beredd att offra tid och krafter på gemensamma samiska aktioner på både läns- och riksplan för att åstadkomma förbättringar i viktiga same- och renskötselfrågor.

Det här och annat bidrog naturligtvis till att Nils Thomasson under sin krafts dagar så småningom betraktades som en representant för samebefolkningen i länet som man gärna vände sig till och som man gärna ville ha som företrädare i mera allmänna kultursammanhang. Det var därför naturligt, att det var Nils Thomasson som ombads företräda samerna med ett inlägg i den första sändningen, när Östersunds rundradiostation invigdes (1926) eller att Hanna Rydh, maka till landshövdingen Munck af Rosenschöld, bad honom lämna ett samiskt bidrag till den av henne redigerade hembygdsboken *Jämtland och Härjedalen* (1948) – ”Också fjällen ger försörjning” – för att nämna ett par exempel. Mera som ett uttryck för den undanskymda roll samebefolkningen spelade i länets ”officiella” liv än som ett tecken på Nils Thomassons betydelse kan man också tolka det förhållandet, att han var den ende same som togs in i boken *Jämtlands läns porträttgalleri* (utg. av Ernst Fontell, 1934).

Ett kulturarbete som han uppenbarligen uppskattade var medverkan i Nordiska museets lappmarksinventeringar av samiska kulturlämnningar i länet under delar av 1940- och 1950-talen.

*Nils Thomasson fotograferar i fjällen,
omkring 1910.*

Från en vintersamling inom Mittådalen's sameby 1930. De gamla "instrumenten" är fortfarande i bruk: mängden av renskötare (på skidor), hundarna, säckväven (som ska förhindra renar att undkomma under indrivningen i rengärdet). Numera är motorcyklar, skotrar och t.o.m. helikopter moderna arbetsredskap när man samlar och driver renar.

Foto: Nils Thomasson

Kafferast under kalvmärkning i Oviksfjällen i förra seklets början. Att ta sig tid med det på det här rofulla sättet hörde också den tidens intensiva renskötsel till. (Renarna var ganska tama, man mjölkade dem och använde dem som drag- och lastdjur, och tog i stort till vara allt från renen för eget bruk. Den numera s.k. extensiva renskötseln innebär däremot stordrift i huvudsak för köttproduktion.) Samedräkten användes i regel inte i vardagsarbetet utom i fråga om den sydsamiska mössan.

Foto: Nils Thomasson

Nomadskolan i Glen i Oviksfjällen något år under 1920-talet. Samebarnen på småskolestadiet undervisades i s.k. vistesskolor (i kåtor) så nära samernas vardagsliv som möjligt, enligt målsättningen "att undervisningen inte avvänjer barnen från nomadlivet" (1913 års nomadskolereform). Läraren här är själv same, Naemi Larsson från Offerdals sameby.

Foto: Nils Thomasson

Rovdjursfrågan kunde tidvis kännas mycket besvärande för de renskötande samerna. Här är Lars Larsson Kråik och hustrun Anna Britta ute på rekognosering i fjällen kring Handöl i västra Jämtland någon gång under 1920-talet. Bägge bär gevär för att kunna skydda sin egendom, om de skulle komma på rovdjur som angrep deras renar.

Foto: Nils Thomasson

Rentjur som kastreras på det urgamla sättet med tuggmetoden. En man håller renen så, att den liggande på sidan har hornkronan i marken och nosen i vädret, en annan sitter på renen för att hålla den stilla, och en tredje biter några gånger på renens testiklar utan att sarga pungens hud. Från Tossåsens sameby i Oviksfjällen någon gång under 1910-talet.

Foto: Nils Thomasson

En bild från "renskogen". Sofie Johansson ger sitt barn di under en rast i arbetet med renarna en vinterdag 1916. Mannen på bilden är hennes far, Mårten Mårtensson, som kom från Orrnäs fjäll i Frostviken.

Foto: Nils Thomasson

Från Åre något av åren kring 1920. Åre var ännu ingen alpin sportort. Vintertid var det många andra aktiviteter som lockade: utflykter på skidor, släddpartier till kaffestugor vid trädgränsen kring Åreskutan, bobsleighåkning och curlingspel, skridskosegling på Åresjön, innan det ännu kommit för mycket snö etc. Här ordnas något slags slädd- och bobbparti på vägen genom centrala Åre.

Foto: Nils Thomasson

De gamla glasplåtarna förmedlar ett viktigt kulturhistoriskt arv

Som fotograf var Nils Thomasson mycket rädd om sitt material, och då tänker jag närmast på den mängd glasplåtar han hade sparat från sin tidigaste fotograferingstid. Det var under åren många som ville komma och rycka i dem och ta del av vad som fanns i hans fotomaterial. Men han lät ingen plocka i det, och jag tycker han var mycket klok på den punkten. För hade han tillåtit det, hade det snart varit skingrat, tror jag.

Han bestämde sig i stället för att lämna allt sitt material till läns museet i Östersund, över 30 000 plåtar och negativ på vilkor att museet skulle ordna och katalogisera materialet. Det gick man naturligtvis gärna med på, för det var ju fråga om ett viktigt historiskt och folkloristiskt material. Som bakgrund låg också min fars grundmurade förtroende för läns museet och dess olika chefer, som han genom åren kommit i kontakt med: Eric Festin, Lennart Björkkvist, Göran Rosander, Sten Rentzog.

Porträttbilderna utgör en stor del av materialet. Det gäller både enstaka personer och stora sällskap. Bröllopsbilder finns det gott om – från både samebröllop och allmogebröllop. För folklivsforskarna ger de bilderna en fin inblick i klädmotet, i festsederna etc. Till den genren hör också de heminteriörer som förmedlas. Man får en inblick i hemmets sysslor, i familjemedlemmarnas inbördes relationer, ibland också i de sysslor som utfördes där. Och när hemmets funktion ändrades från arbetsplats till en plats i huvudsak för rekreation och umgänge, fick ett vackert hem också ett slags prestigevärde.

Men Nils Thomasson fångade också arbetet i sina bilder, arbetsbilder som dokumenterat de flesta arbetsuppgifter på en gård i det förra seklets början: hur man tvättar kläder, bakar tunnbröd, bärar hö, tar upp potatis. Mest kända av hans arbetsbilder torde vara dem från fåbodarna i Jämtland och de härjedalska sätrarna. En sådan bild som visar buföring i Myssjö – när man flyttade med kreaturen upp till fåboden – togs med som fotoillustration i skolupplagan 1933 av *Nils Holgerssons underbara resa*.

Den tidiga turismen, framför allt Åre-turismen, finns rikt dokumenterad i Nils Thomassons fotografier. Från början var det fråga om ett slags överklassturim. Det var förmögna familjer, som årligen tillbringade några veckor i Åre, och det gav naturligtvis en viss stabilitet åt turistverksamheten. Det rådde, så vitt jag förstår, också en ömsesidig respekt mellan turisterna och bygdens befolkning. Åre-turismen hade ju också vuxit fram på det sättet, att man i bondgårdarna började hyra ut rum till turister. Daglig verksamhet och turistnäring var på så sätt integrerade med varandra.

Och bilderna från samernas liv är naturligtvis de allra mest intressanta. För Nils Thomasson har försökt att dokumentera, inte det pittoreska och exotiska, utan det naturliga och vardagliga i bl.a. arbetet med renarna. Han var själv för samisk för att tillåta sig ta turistbilder på samer.

Spännvidden i bildmaterialet uttryckt i några komprimerade rubriker

- Sofi Jonsson mjölkar i Anarisets rengärde en kaffekopp mjölk från varje vaja (renko).

- Lisa Stefaniasson från Myssjö binder björk-riskvistar medan hon vaktar getterna.
- Theodor Jonsson från Skärvagsdalen saltar in nyfångad fisk i trätunnor.
- Kårsvenner och hästar med mjölkkrukor avbildas vid Ovikens mejeri.
- Klövjehästar färgas över fjällsjöar.
- Det samiska brudparet Knut och Mina Andersson efter vigseln utanför Ankarede lappkapell. Bruden bär den samiska silverkragen på sin samedräkt.
- Samebarn leker ringdans utanför skolkåtan i Glen en höstdag 1920. Den första snön har redan färgat marken vit.
- Lars Larsson Kråik i Handölsdalen kastrerar en rentjur med den gamla tuggmetoden, medan äldste sonen Anders håller den liggande renen på plats.
- Fäbodtöser vallar sina kor eller ystar vid fäbodens vitstrukna spis.
- Nils Thomasson visar hur det går till att lägga sticktak.
- Han fotograferar snickaren vid den fotdrivna svarven och kvinnorna, när de tvättar i fjällbäcken.
- Tegelbärarna i sina stora hattar fastnar på plåten, när Ovikens nya kyrka uppförs i början av seklet
- Telefonarbetare rullar ut sina kablar, när någon ny by skall knytas till nätet, och Sven Jonsson i Svedje slaktar en gris på huggkuben.
- Renhjordar vallas, kalvar märks, renkroppar flås och skinnen spänns på tork.
- Och en söndagsmorgon innan han ännu mött det träd som ska falla fel och döda honom, läser skogsarbetaren Gustaf Andersson

från Klövsjö psalmboken sittande framför timmerkojan.

Men också tid för sin familj

Trots alla hans kontakter och resor åt olika håll har jag ändå den minnesbilden från min barndom, att min far gav sig tid åt familjen. Han hade också tid att umgås med grannarna i Åre och fick genom åren där många och trofasta vänner. Ur den synpunkten tror jag hemmet upplevdes som en trygk tillvaro för oss syskon.

Samtidigt som han gärna tog oss med på utflykter, till Tännforsen en sommarkväll eller över Renfjället en vintersöndag etc., hade han ett slags gammalluthersk stränghet i vardagen.

- Man skulle inte sova på morgnarna. Det var nästan synd att göra det.
- Man skulle vara tyst vid matbordet. ”Maten tystar munnen” hörde jag ofta, och det var otänkbart att någon kamrat skulle sitta och vänta under måltiden.
- Man borde ha något för händer nästan jämt. ”Jaha, här sitter du!” sa han till mig en gång, när jag slagit mig till ro med en tidning. Han sa inte mer, men jag uppfattade i tonfallet att han samtidigt sa, att jag borde ut och göra någonting på gården, göra någon nytta helt enkelt.
- På söndagarna skulle man inte vara ute under högmässotid, undantagandes i kyrkan, och att skära med kniv eller klippa med sax, eller städa, hörde inte söndagen till.

Med hans stigande ålder kunde replikerna ibland uppfattas som lite kärva. Han blev nästan som någon gammal gestalt i den isländska sagan,

tyckte jag. Kryddor till maten var inte nödvändiga, för "hungern är alltid den bästa kryddan". Och hans långa liv gav honom ett slags ödestro. "Det är bäst det som sker", kunde han säga, när något till synes negativt inträffade.

I samhällsdebatten hade min far en frisinnad politisk uppfattning. För sitt mångåriga stöd till

de liberala krafterna fick han 1962 Karl Staaff-plaketten. Hans enda avfall från den liberala linjen måste ha varit hans stöd till pansarbåtsinsamlingen 1914. Porslinstillriken "Pansarbåten Sverige" hörde till det som inte fick tas ned från väggen i hans sovrum.

Från Knut och Mina Anderssons bröllop i Andared (den gamla samiska kyrkplatsen i Frostviken) 1 juli 1923. Bruden bär s.k. silverkrage, det samiska brud- och högtidssmycket (ett barmkläde med hängknappar, maljor och spännen av förgyllt silver).

Foto: Nils Thomasson

Två judiska kvinnor i Stockholm 1866–1929

Agda och Gerda Meyerson

AV INGRID HEYMAN OCH EVA TROTZIG¹

Syfte och utgångspunkter

Ett av de intressen som lett oss i arbetet med denna artikel har varit att undersöka möjligheten att spåra paralleller mellan enskilda människors rörelser i Stockholm och stadens utveckling runt sekelskiftet 1900. Vi har följt två kvinnors liv och rörelser i staden. Vi beskriver deras uppväxtvillkor, utbildning och umgänge samt hur de flyttat och var de haft sina olika verksamheter. Hur hänger dessa kvinnors liv och de olika positioner de intar, samman med den modernisering som staden genomgår?

Vår första utgångspunkt är därför staden Stockholm, som fysiskt och socialt rum. Stockholm var i det slutande 1800-talet en stad i förvandling, i stark tillväxt och omdaning. 1860 hade staden 110.000 invånare. Vid sekelskiftet var antalet 300.000.² Staden var – då som nu – socialt segregerad och Drottninggatan var decennierna efter 1850 stadens paradgata. Att bo vid denna gata var att ha

”en fashionabel adress mitt i den riktiga stenstaden, ca 1.500 meter från utkanten och 700 meter från slottet. Längre var det inte från mitten till kanten. Stockholm var Sveriges största stad men ändå liten kring 1870.”³

Nikolai församling, d.v.s. Gamla stan, var den del av staden som redan under medeltiden bebyggdes, och stadsdelen behöll sin centrala position för affärsliv och överklass långt in på 1850-talet, och stadsdelen fortsatte att växa. Fram till sekelskiftet 1900 tredubblades antalet invånare i Gamla stan. När främst Klara och Jakobs församlingar byggdes ut fick Gamla stan konkurrens. Från 1840-talet och framöver var Brunkebergstorg uppskattat men år 1860 var stans verkliga centrum beläget vid Riddarholmskanalen med ett stort salutorg på Munkbron och en flytande fiskhall vid Kornhamnstorg. Den s.k. Lorénska badinrättningen vid Gamla Norrbrögatan 5 var en av stans mest välbesökta.⁴ Allteftersom staden växte och förnyades blev andra områden populära som Kungsträdgården,

Blasieholmen och mot slutet av 1800-talet blev Östermalm – det tidigare Ladugårdslandet – högt värderat. Den burgna bebyggelsen flyttade alltså österut, särskilt till Hedvig Eleonora församling. Att ha adress på Östermalm var – och är – eftertraktat och stadsdelens befolkning sexdubblades mellan 1800 och 1900.⁵

En av många konsekvenser av industrialiseringen var att arbetarklassen ökade snabbt i antal genom att människor i mängder sökte sig till Stockholm med sin stora koncentration av fabriker. Här fanns möjligen arbete att få. Stadens ledande män var inte förberedda på det akuta behovet av bostäder för alla nya invånare. Bostadsbristen blev en av de frågor som pockade på lösning och var naturligtvis ett stort problem både för dem som inte hade någonstans att bo och för makthavarna.

Vår andra utgångspunkt är ett par tvillingflickor som föddes 1866: Agda och Gerda Meyerson. Båda systerarna förblev ogifta och arbetade hela livet, antingen avlönat eller ideellt. Systerarna följdes åt livet igenom trots att de valde olika verksamhetsfält. Agda (1866–1924) var pionjär när det gällde sjuksköterskors organisering och utbildning samt arbetade aktivt för ett sommarhem för konvalescenter, Gerda (1866–1929) var skriftställarinna, startade en verksamhet som erbjöd ensamstående arbeterskor bostäder. Båda systerarna var dessutom aktiva i olika slag av utredningsarbete. Agda var till exempel medlem av en statlig utredning åren 1912–1916 gällande sjuksköterskornas arbetsförhållanden; Gerda genomförde en utredning om hemarbete på uppdrag av Centralförbundet för Socialt Arbete, CSA, och arrangerade även en utställning i anslutning till utredningen 1907.⁶ Båda hade för-

troendeuppdrag, exempelvis var Agda ledamot i olika sjukhusdirektioner och Gerda hade styrelseposter i Vita Bandet samt Svenska föreningen för dövas väl.

Tvillingarnas födelseår sammanfaller med ett märkesår i stadens historia: 1866 presenterade myndigheterna en storartad och omvälvande plan för Stockholms utveckling. Denna plan presenterade stora breda boulevarder i likhet med Paris och Bryssel och i direkt motsats till de mörka och trånga gränderna i Gamla stan. Planen föreslog också öppna platser och parker liksom restriktioner för hur höga byggnader skulle få vara för att solen skulle kunna nå ner till gatorna. De delar av planen som kom att förverkligas krävde många års arbete.⁷

Även för Sverige var 1865–66 ett minnesvärt år: då fick vi en grundläggande förändring i representationen i regering och riksdag. Fram till dess hade befolkningen representerats av de fyra stånden, adel, präster, borgare och självägande bönder. Den nya representationen byggde på politiska partier och var därmed inte klassbunden på samma sätt som tidigare. Den som röstade kunde göra ett val som inte nödvändigtvis hade med hans sociala placering i samhället att göra. Den nya rösträtten var dock begränsad och gällde endast personer med viss årlig inkomst eller viss förmögenhet och rätten tillerkändes, förstås, uteslutande män. Denna förändring i det representativa systemet ökade alltså möjligheten för personer ur något bredare folklager än dittills att rösta och påverka i politiska frågor.⁸

De båda utgångspunkterna ger oss ytterligare andra teman utöver ”tvillingarna i det geografiska rummet”. Staden är nämligen också ett socialt rum, levande och föränderligt precis som det

Systrarna Agda och Gerda Meyerson med en väninna år 1888.

fysiska. Slutligen bedömer vi att det var avgörande för flickornas livsvägar att de föddes i en borgerlig judisk familj. Därför ägnar vi artikeln också åt vitala delar av den svensk-judiska minoritetens liv: synagogan, hemmets och släktens betydelse och de judiska traditioner som fördes vidare från äldre generationer till yngre innanför hemmets dörrar. Vår tes är att inte minst de filantropiska traditioner som familjen upprätthöll påverkade tvillingarnas val av uppgifter och handlingsbenägenhet. Artikeln växer ut till en tolkning av deras liv och verksamhet i sin helhet.

En växande stad

Staden växte snabbt och kvarter både med hyreshus och offentliga byggnader byggdes. Staden expanderade först norrut och därefter österut.⁹ Vissa områden bebyggdes för den växande borgar- och arbetarklassen, och en del områden utformades för överklassen. Det är dock värt att notera att Stockholm också hade många områden där människor från olika sociala klasser levde sida vid sida – men med den skillnaden att de förmögna människorna bodde i husen mot gatan och de mindre bemedlade bodde i de gårdshus som hörde till fastigheterna.

De hygieniska förhållandena var usla, särskilt för de fattiga och trångbodda.¹⁰ Tuberkulos var en mycket utbredd och fruktad sjukdom som skördade en mängd offer. Barnadödligheten var hög och många barn – och även vuxna – var undernärda. Arbetsmarknaden var osäker och många var periodvis arbetslösa. I vissa fall tvingades kvinnor till prostitution för att kunna överleva.

Samhället försökte hantera dessa problem genom att bygga sjukhus, barnhem, ålderdomshem och – naturligtvis – hyreskaserner för arbetarklassen. De samhälleliga ansträngningarna räckte inte till; bristande skatteunderlag och organisation samt lurendrejare i bostadsbranschen hindrade delvis utvecklingen. Privata initiativ behövdes på många håll och den filantropi som var en naturlig praktik för en del personer i de högre klasserna kom här väl till pass.

I den här överbefolkade staden med alla dess problem växte tvillingarna Meyerson upp. Stadens atmosfär och förhållanden påverkade naturligtvis flickornas liv och val av livsvägar; de

blundade inte för de sociala orättvisor som fanns runt dem.

Bostad, hem och judisk livsform

Familjen

Tvillingflickorna föddes i hemmet i ett hus i den dåtida stadens absoluta centrum med hjälp av en ditkallad barnmorska – fru Lundfors.¹¹ De föddes inte bara i Stockholm och Sverige, de föddes också in i den judiska församlingen i sagda stad eftersom Meyersons var medlemmar av den judiska församlingen. Familjen var emellertid väl integrerad – den kan betecknas som liberal-judisk – i det omgivande protestantiska svenska samhället. Fadern Herman August Meyerson var bankdirektör, modern var född Hirsch och i sin tur befryddad med släkten Suber.

Den sociala närheten inom den närmaste släkten var stor, vilket också speglar sig i geografin. Föräldrarna bodde mycket nära både far- och morföräldrarna. Morfar Hirsch och mormor Suber bodde på Klarabergsgatan 52 A, 1 tr., precis runt hörnet från Vattugatan 12 där farföräldrarna hade bott sedan 1858.¹² Betty och Herman, som gifte sig 1861, synes också några år ha bott hos Hermans föräldrar; först 1864 hade Herman en egen adress i stadens adresskalender. Detta år föddes sonen Hjalmar, och två år senare kom tvillingflickorna.¹³ Farföräldrarna bor då en trappa upp. År 1869 flyttade Herman med sin familj till Drottninggatan 41, där de bodde tills tvillingarna var 16 år gamla, d.v.s. de hade hela tiden sitt hem i Klara nedre församling. År 1882 flyttade familjen ånyo, nu till Norra Blasieholmshamnen 3 i hörnet av Teatergatan och året därpå till huset på Blasieholmshamnen 5, allt nä-

ra nuvarande Nybrokajen. Härifrån hade ungdomarna en god utsikt över skridskoåkare och skridskotävlingar på Nybroviken.¹⁴

Sonen Hjalmar (1864–1905) gifte sig kring 1890 och flyttade hemifrån. Kungsgatan 20 blev nästa adress för föräldrarna och flickorna. Där bodde de från och med 1891 till 1906, när modern Betty dog. För sitt morsarv köpte Agda Meyerson ett hus på Brahegatan 56, dit hon, systern och fadern flyttade. Dessa täta byten av adress var ingenting ovanligt, det var helt naturligt att flytta den 1 oktober. De av Stockholms borgerliga familjer som inte ägde egna välbelägna stenhus flyttade frekvent.¹⁵

Både flickornas far och farfar blev sjuka och förvirrade som äldre. I våra dagar skulle man troligen ha givit dem diagnosen depression, kanske mano-depressiv sjukdom. Båda var emellanåt spendersamma och andra gånger påtagligt nedstämda och oroliga.¹⁶ Kvinnorna i familjen däremot, höll sig i god form och tog hand om männen, när dessa var oförmögna att klara sig själva. Kvinnorna förefaller ha varit de starka i släkten.¹⁷ De fanns alltid till hands när så krävdes, promenerade nätter igenom genom våningarna när ångestattacker anföll deras äkta män. Dock beskriver Gerda Meyerson i sin opublicerade krönika från 1929, hur modern inte orkade återhämta sig efter den tredje sonens bortgång 1905.¹⁸ Hon knäcktes slutligen av alla sorger i familjen.

Släktumgänge

Släkten var stor, bara på mödernets hade flickorna tio kusiner. När systrarna var barn var släktkontakterna tätare än när de vuxit upp.

”När jag var barn, höll släkten ihop mer än på senare tider. Man hade stora våningar och plats att ha stora bjudningar, och antagligen hade man också god råd. Gott om tjänstfolk hade de flesta och när så behövdes vid bjudningar, lånade den ena familjen en jungfru av den andra. Kokfruar engagerades för de större kalasen och vid dessa hade man vaktmästare, som serverade. Mest var det brukligt med supéer. Då dukades spelbord för de äldre herrarna, de äldre damerna sutto och pratade och ungdomen lekte lekar eller dansade. Det brukades att vaktmästarna bjödo omkring förfriskningar, först te, så frukt, så mandelmjölk och bischoff¹⁹, så glace och till sist en stor konfektbricka med granna karameller i mitten. Fruarna tävlades om att ha många sådana ’bjudningar’ under kvällen. När supén omsider serverades, fingo de äntligen röra på sig. Man tågade då ut i salen där ett långt bord dignade under en mängd olika rätter. Smörgåsarna och supen bjödos ofta omkring innan man gick ut i salen.”²⁰

Tvillingarna tillbringade mycket tid med den äldre generationen; särskilt med mormor hade de nästan daglig kontakt – på väg hem från skolan eller ett kort kvällsbesök med ett handarbete.

Stora kalas och rikt umgänge präglade alltså familjens liv, detta gäller både föräldrahemmet och far- och morföräldrar. Söndagsmiddag åts alltid tillsammans med släktingar, ofta var man ett trettiotal. Många av släktingarna hade stora våningar och Gerda Meyerson berättar om mostrar och morbröder, flera av dem kända filantroper med intresse för sociala frågor som fattigvård och socialvård.²¹ Självklart diskuterades filantropiska företag, byggprojekt och donationsändamål under umgängeskvällarna. Flickorna torde ha fått ta del av såväl ekono-

miska som planeringsmässiga överväganden genom sådana diskussioner.

Det judiska hemmet

Hemmet är centralt för människor i alla tider. I 1800-talets högreståndsskikt lärdes där vett och etikett. I det av katekesen präglade Sverige har alla människor sin särskilda kallelse och kvinnans plats är i hemmet, där hon genom sin hushållning skapar ordning.²² Även i judendomen ses kärnfamiljen som en första central enhet. Därefter följer släkten, andra människor, staden där man bor, landet, dvs. omsorg om andra i allt vidare ringar. I hemmet är kvinnan härskarinna; här utförs många religiösa riter och ritualer, långt fler än i synagogan. Dessa riter i hemmet inbjuder barnen till att fråga: varför gör vi så eller så? Det finns riter för hygien, handtvätt före maten, rituella bad etc. Varje hem har en chanukkia, en ljusstake, inte sjuarmad som i templet, utan åttaarmad, med en liten extra arm med vars ljus man tänder de övriga.²³ Det finns nästan alltid gäster i ett judiskt hem; man tar emot släktingar, vänner, resande, fattiga, ensamma etc.²⁴

Hemmet hålls i helgd antingen man är rik eller fattig. Där lär man sig att känna för andra. Man talar mycket med varandra, om problem i existentiella frågor, materiella, psykiska, sociala – allt ventileras. Församlingsmedlemmarna vet i princip allt om alla andra, inom församlingen finns många släkt- och vänskapsband; den är ett slags utvidgad familj. Många är också släkt med varandra.

Kunskap inhämtas från första dagen i livet, samtal förs kontinuerligt – vid matbord, i hemarbete och vid sänggående – barnen uppmuntras

ständigt att fråga och kritisera. I samband med pesachfirandet ska det minsta barnet exempelvis ställa frågor.²⁵ Ett uttryck finns som lyder: en jude besvarar alltid en fråga med en annan fråga. Kunskap värderas högt och studier uppmuntras livligt. Ofta lärde sig judar förr både ett hantverksyrke och bedrev bokliga studier. Oavsett vad man gör skall man alltid sträva efter att bli bättre på det. I judisk livsform väger praktik, handling – att skaffa sig handgripliga kunskaper – lika tungt som teoretiska studier. Denna fokusering på handlande kommer sig av judars syn på liv och död; livet här på jorden, här och nu, är viktigare än livet efter döden, alltså måste en människa vara aktiv under sin stund på jorden.

Inom judendomen är det en dygd och ett av de 613 påbuden, s.k. mitzvot, att *studera* Gamla Testamentet ingående – frågor, svar, reflektion och tillämpning – man inte bara *läser* det. De religiösa studierna påbörjas tidigt i hemmet och i tonåren blir ungdomar religiöst mogna och genomgår bar/bat mitzwa, som markerar att individen har eget ansvar för sina etiska och religiösa handlingar. I unga år skall man själv kunna hitta i bönboken och leda en gudstjänst. Övergången markerar början på ett aktivt judiskt vuxet liv och är ingen "examen".²⁶ Flickorna Meyerson genomgick denna motsvarighet till konfirmation, bat mitzva den 13 maj 1883.²⁷

Under uppväxten blev tvillingarna naturligt inskolade i svenskt judiskt hemliv och traditioner, också de religiösa. De blev bekanta med många medlemmar i den judiska församlingen och umgicks ofta med dem. Agda var medlem i Chevra kaddischa och kom därför in i många av församlingsmedlemmarnas hem, antingen de var rika eller fattiga.²⁸ Genom sitt nära umgänge

med arbeterskor fick även Gerda insyn i de omedlades hemförhållanden, men hennes kunskap och omsorg om utsatta kvinnor gällde inte de i den judiska minoriteten.

Att ha ett hem öppet för alla – vänner, släkt och sådana som lider nöd – är djupt rotat i judisk tradition. När ett äktenskap ingås förrättas vigseln under en chuppa, ett tak på fyra stolpar, ett symboliskt hus utan väggar, vilken markerar att hemmet inte skall vara en låst borg, det skall vara tillgängligt för den som behöver hjälp lika väl för den som vill umgås. Innan själva bröllopet ägde rum fanns andra ritualer att genomgå. I familjen levde berättelsen om modern Bettys bröllop som ägde rum 1861 på hotell Fenix:

"Mamma hade hjälpt till lite i hemmet och varit ute i sällskapslivet ett par år, då hon vid nyss fyllda 19 år, gifte sig. Enligt vad hon själv berättade, föregicks bröllopet av ett ritualbad i något rum utanför Synagogan, under gamla judiska ceremonier, men hon slapp raka av sitt vackra hår, ty det var bortlagt då.

Av ceremonierna begrep hon ingenting, ej heller hade hon en aning om vad det ville säga att gifta sig utan ingick i äktenskapet oskyldig och okunnig om livet som ett barn."²⁹

Det var vanligt att judiska flickor gifte sig vid 17–18 års ålder när systrarna Meyerson var unga. Varför de inte gifte sig är obekant. De tycks ha varit flitiga i sällskapslivet, men vi har inte funnit några belägg för förekomsten av uppvaktande kavaljerer. Den tidigare slutenheten inom judiska församlingen medförde att de flesta giftermål ingicks inom den egna kretsen. Vi vet inte hur Betty och Herman Meyerson såg på blandäktenskap. Brodern Hjalmar gifte sig visserligen med en icke-judisk flicka – men kanske ställde

sig saken annorlunda för flickorna, då judisk religion traderas från mor till barn.³⁰ "Lyckades man inte ens med äktenskapsmäklares hjälp få fram en lämplig judisk make eller maka, fanns egentligen inget val; många förblev ogifta, och då speciellt kvinnorna".³¹ Tack vare att Agda och Gerda inte gifte sig fick de stort handlingsutrymme; de kunde använda ärvda och förtjänade pengar som de önskade. De kunde också fatta helt självständiga beslut, till exempel när det gällde att förvärva sommarhus eller fastighet i staden. Inte minst disponerade de sin tid, de behövde inte planera sin tillvaro efter de behov man och barn skulle ha haft.

Familjen levde, kan man säga, i skärningen mellan två religioner: de var judar i hemmet och synagogan, men de tog inte med sig sina judiska traditioner utanför hemmet. Föräldrarna praktiserade ett judiskt levnadssätt, som inte nödvändigtvis grundade sig enbart på övertygelse, utan mer på familjära traditioner, seder och moralföreställningar, alltså ett levnadssätt som inte utslöt att man i stort levde som det omgivande kristna samhället. Dock tog man tydlig ställning för den judiska religionen genom ett aktivt deltagande i församlingens liv.

En familj med filantropiska traditioner

I familjen har vi funnit olika slags filantropi. Den manliga var inriktad på byggande av hem för barn och arbetare, sjukhus, vårdhem men också på uppförande av byggnader för kultur som musik och teater. Genom att rikta sin filantropi – och sin verksamhet i övrigt – på byggnader som blev synliga i staden bidrog de judiska männen till att förändra den. Trots att den judiska befolkningen rent statistiskt utgjorde en mi-

noritet under det slutande 1800-talet och det tidiga 1900-talet, har deras verksamhet haft stor betydelse för den struktur som den centrala staden fortfarande i stort har.³² Strandvägen och NK kan nämnas som exempel på miljöer och hus där judiska byggherrar hämtat inspiration från kontinenten och givit tidens framstående arkitekter i uppdrag att rita byggnaderna.³³

Flickornas farfar var en av ledarna i församlingen och deras far tjänstgjorde som sekreterare i Israelitiska sjukhjälp- och begravnings-sällskaps styrelse 1872–1903, Chevra Kaddischa.³⁴ Fadern var även sekreterare i Mosaiska församlingens fattigvårdsstyrelse.³⁵ Dessa båda uppdrag, förutom många andra, är förbundna med mitzva, att tjäna Gud med hela sin kropp, bland annat att aldrig säga nej till något som är bra för andra. En god gärning är t.ex. att aldrig neka en människa hjälp att utveckla sin begåvning, sin individualitet.³⁶ Flickornas kusin Axel Hirsch var en framstående filantrop, han var verksam bland annat i Föreningen för Välgörenhetens ordnande. Han var aktiv deltagare och ledare av otaliga kongresser med filantropiska teman. Han testamenterade betydande summor till olika ändamål. Här vill vi särskilt nämna att de verksamheter som även Gerda ägnat sig åt blev ihågkomna, som Hörselfrämjandet och Birka-gården. Precis som Gerda och Agda Meyerson utövade han sin livsgärning diskret och med hjälp av ett väl förvaltat ärvt kapital.³⁷

Den kvinnliga filantropitraditionen var å andra sidan mer personlig. Som exempel kan vi nämna att mormor ofta lät fattiga komma och äta i köket. En moster arbetade regelbundet i en lokal välgörenhetsförening, Klara skyddsförening.³⁸

Vi påstår alltså att den manliga filantropin i släkten baserade sig på ekonomi och systembygge medan den kvinnliga var mer praktisk och individuellt orienterad och ofta utfördes i det egna hemmet, andras hem eller i särskilda hem för andra.³⁹ Båda slagen av filantropi hade omsorg om andra i botten och den rikes krav på sig själv, enligt judisk moraluppfattning, att hjälpa sina mindre väl lottade medmänniskor.

Synagogan

Även om familjen flyttade flera gånger under flickornas uppväxt låg alla bostäderna nära den ena av Stockholms båda synagogor, den nybyggda på Wahrendorffsgatan. Från de olika adresserna tar det cirka tio minuter att promenera till synagogan – utom från Brahegatan; den vägen tar kanske cirka 30 minuter att gå. För en religiöst aktiv familj var det mycket viktigt att bo i närheten av synagogan, eftersom inte någon som helst ansträngning vare sig arbete eller resor är tillåtna på sabbaten. Många judiska familjer bodde alltså inom gångavstånd till synagogan.

Synagogan vid Wahrendorffsgatan byggdes åren 1867–70.⁴⁰ Byggnaden var ritad av F. W. Scholander och blev ett markant inslag i staden med sin speciella arkitektur, som rönt stort intresse även utanför landets gränser. Den blev ”ett synliggörande av judarnas identitet och ett tydligt tecken på deras kulturella vitalitet.” Frederic Bedoire, som är arkitekturhistoriker, bedömer byggnaden som

”ett av det svenska 1800-talets mest originella och nyskapande byggnadsverk i orientalisk stil med assyriska drag, som också utanför landets gränser uppfattades som förnyelse av den då gängse synagogarkitekturen i morisk stil; det

diskuterades till och med att uppföra en replik av den i Bryssel.”⁴¹

När kung Oscar II 1897 firade sitt 25-årsjubileum på tronen högtidlighölls detta även i synagogan. Särskilt för detta tillfälle hade flickornas far författat en hymn till kungens ära, som sjöngs på Kungssångens melodi.⁴²

Tvillingarna och religionen

Som vi sett genomgick systrarna bat mitzva i tonåren. Systrarnas förhållande till den judiska religionen skiljer sig däremot åt i vuxen ålder. Agda fortsatte faderns tradition att höra hemma i två kulturer – hon var liksom han, ledamot av Chevra Kaddischa under 18 år i olika perioder där hon utförde de gärningar, som är en judisk trosbekännares plikt.⁴³ Samtidigt arbetade hon i den svenska sjukvården, hon vårdade sjuka, etablerade sjukhem, organiserade sjuksköterskor i en intresseförening, som fortfarande är aktiv, allt detta inom en sjukvård, som var genomsyrad av kristna ideal. Agda levde därigenom aktivt i två religioner och synes inte haft några svårigheter att förena dem i sitt dagliga värv.

Gerda å sin sida blev i praktiken bekännande kristen. Hon ville konvertera, men förmådde inte. Gerdas böjelse för kristendomen var inget som uppstod på hennes ålders höst. Hon anslöt sig tidigt till kretsen kring Natanael Beskow och Djursholms kapell.⁴⁴ I sin brevväxling med Beskow och Disa Beijer, en väninna som var kväkare, återkom hon ofta till sina religiösa funderingar. Hennes brorsons dotter minns hur hon som barn kunde se Gerda, liten och svartklädd, gå till Engelbrektskyrkan om söndagarna.⁴⁵ Hon höll inte sin svåra livsåskådningsproblematik inom den privata sfären, utan skrev ett slags

bekännelseskraft, kallad *Världens ljus*. Denna lilla bok är utformad som ett brev till en judisk väninna om kristen tro.

Från barndomshem till eget centrum på Östermalm

Tvillingarna föddes i en ganska förmögen familj, där många av släktens män var affärsmän, grosshandlare och fabriker. Trots att familjen Meyerson rimligtvis torde haft möjlighet att äga sin bostad, gjorde den inte det. Detta kan vara en av förklaringarna till att man flyttade från lägenhet till lägenhet sammanlagt fem gånger medan tvillingarna ännu bodde i barndomshemmet. Vi betraktar bostadsadresserna som en säker indikator på att familjen följde stadens utveckling, de bodde på ställen som var i takt med tiden, inte alltför exklusiva dock. Som vi nyss nämnde, var det också viktigt att inte bo alltför långt från synagogan.

När modern dog 1906 var tvillingarna 40 år gamla. Agda köpte då ett femvåningshus, med gårdshus i två våningar, på Östermalm, Brahegatan 56. Det tidigare slumområdet – Ladugårdslandet – förvandlades i rask takt till en modern och exklusiv stadsdel där överklassen ville leva och bo. Här var planeringen annorlunda än i de äldre kvarteren, här var ljus och luftigt, här byggdes representativa hus av sten och tegel och solen nådde hela vägen ner till gatan, i enlighet med Lindhagens plan från 1866. Gatan ligger öster om Humlegården och vid denna tid var gatorna norr om den stora parken mer statusfyllda; i Lärkstaden låg till exempel Villagatan där makarna Curman höll salong och Floragatan. Brahegatan gränsade då till Humlegården, och det

var nära till populära promenadstråk med möjligheter att slumpvis möta andra som flanerade. Sturegatan som nu gränsar till Humlegården är byggd senare.

År 1907 tog Agda sitt hus i besittning. Här etablerade hon omgående Syster Agdas sjukhem med 15 vårdplatser på det första våningsplanet. Efter tio år upphörde sjukhemmet och hon hyrde istället ut hela våningsplanet till Svensk sjuksköterskeförening som inrymde ett sjuksköterskehem där. Hon bodde själv i en egen lägenhet i anslutning till sina verksamheter medan Gerda flyttade in i en femrummare tillsammans med fadern på tredje våningen. När han avlidit 1910 bodde Gerda kvar i den stora lägenheten men 1918 flyttade tvillingarna ihop – igen. När de nu blivit 52 år gamla behövde Agda få vila ifrån sina inhyrda sjuksköterskor i sjuksköterskehemmet. Till goda vännen Disa Beijer skriver Gerda:

”Nu har jag ju bestämt mig att flytta ihop med Agda, det blir nog bra och hon kan behöva få litet trevligare än hon nu har det med så många sköterskor som beständigt surra omkring henne. Och jämt får hon svara på deras telefonbud o öppna för deras besök, ty städerskan har så mycket att göra.”⁴⁶

De fick sex år tillsammans i lugn och ro – Agda avled 1924. År 1918 flyttade brorsonen Herman Axel Meyerson som nygift in i en trerumslägenhet på det våningsplan, där Agda och Gerda bodde.⁴⁷ Den unga familjen utökades med Gun-Marie 1919 och Vera 1921. Genom att de bodde vägg i vägg var det enkelt för småflickorna att springa ut och in hos ”tatt Gerda.”⁴⁸ När småflickorna kom upp i skolåldern, 1926, var Agda död sedan två år och Gerda och brorso-

Gerda Meyerson.

nens familj bytte helt enkelt lägenheter med varandra.

När sjukhemsverksamheten upphörde 1917 övergick Agda till att bli oavlönad föreståndarinnan för SSF:s sjuksköterskehem. Hon utarbetade hyreskontrakt och stadgar för hemmet, vilka antogs av SSF på ett styrelsemöte.⁴⁹ I huset fanns även möteslokaler där SSF:s styrelse hade sina möten och en upplysningsbyrå för sjuksköterskor från 1916. År 1917 instiftades Kamratfonden för att bistå "sjuka och klena sjuksköterskor" och 1923 tillkom sjuksköterskornas Understödsfond. I den sist nämnda fungerade Agda Meyerson både som sekreterare och kassaförvaltare fram till sin död; alltså den sista uppgift hon lämnade.⁵⁰ Sålunda blev fastigheten i Hedvig

Eleonora församling på Östermalm en medelpunkt för den framväxande professionella kåren av sjuksköterskor. Man kan säga att den utvecklade byråkratin med fonder, stadgar och centrala beslut i föreningen visar Agdas ambition att etablera en strikt organiserad verksamhet. Denna regelstyrning medverkar till bilden av sjuksköterskor som en professionell yrkeskår; nu rör det sig inte längre om ett antal välvilliga kvinnor som ödmjukt vårdar sjuka, nej, här är det fråga om avlönade yrkeskvinnor som tillsammans ökade både kunskaper och samhörighet i föreningen.

Gerda Meyerson använde arbetsrummet i sin lägenhet som kontor för sina verksamheter. Här skötte hon sitt sekreterarskap i Föreningen hem för arbeterskor. Den Svenska föreningen för Dövas väl, som Gerda – själv hörselskadad – bildade 1921, hade Brahegatan 56 som adress, så länge verksamheten inte krävde större lokaler.⁵¹ Däremot hade det 1903 grundade Centraförbundet för socialt arbete, där Gerda var en av initiativtagarna, så omfattande verksamhet att särskilda lokaler behövdes redan tidigt.

Den stora bostadsbristen medförde att det var svårt att hitta billiga och bra husrum för arbetande kvinnor. Därför tillkom på initiativ av Gerda Meyerson s.k. arbeterskehem där kvinnor bodde tillsammans med gemensamt vardagsrum och kök. Hemmen hade alltid en föreståndarinnan och verksamheten verkar ha varit Gerdas hjärtebarn.⁵² Arbeterskehem fanns inrymda i vanliga hyreshus på många olika håll i staden och ett mindre hem inrättades även på Brahegatan 56.⁵³ När Gerda Meyerson initierade verksamheten bodde hon själv i sitt föräldrahem och skulle komma att göra så i mer än tio år till.

Båda systrarna var – förutom de verksamheter vi nämnt ovan – aktiva i utbildningar i anslutning till dessa. De var båda övertygade om värdet av att institutionalisera verksamheter de var engagerade i. Detta är idéer som pekar framåt mot den moderna välfärdsstaten, som de ju inte kunde ana var i antågande.

Huset på Brahegatan 56 blev alltså en samlingspunkt för många av systrarnas olika aktiviteter. Hit kom sjuka för att få vård, sjuksköterskor och arbeterskor för att bo. Och här bodde de själva. Men huset var inte blott en samlingspunkt; det fungerade också som avstamp för många av systrarnas utåtriktade aktiviteter. Här planlades kurser, föreläsningsserier, här skrevs artiklar och böcker avsedda för en bred publik, och även teaterstycken för barn. Att både ha sina egna hem och hem för andra på Brahegatan innebar att systrarna inte kunde, eller ville, skilja mellan livet i offentligheten och sitt privatliv. Kvinnor har i alla tider haft hemmet som arbetsplats, där de arbetat praktiskt men även organiserat hemarbete och hemliv. Det tvillingarna nu gjorde var att även innesluta yrkesmässig verksamhet i sina hem. Genom att välja att leva så att arbete och privatliv integrerades, liknar de många andra föregångare för ett nytt kvinnligt levnadssätt. Om ingen tydlig gräns upprättas mellan privat och offentligt innebär det att kvinnorna alltid var på plats, de var i samma nu både hemma och på kontoret.

Att vara entreprenör och att inta rollen som familjeöverhuvud

För att driva de olika hem som systrarna etablerade, behövde de anställa personal, till exempel

föreståndare och sjuksköterskor, biträden och städerskor. Så bereddes en del kvinnor hyresbostäder medan andra fick anställningar.

Det är anmärkningsvärt att Agda – en dåtida ogift kvinna – blev entreprenör, köpte hus och hyrde ut lägenheter till både verksamheter och privatpersoner. Kanske kan vi säga att hon kombinerade de två filantropiska traditioner som praktiserades i hennes hem när hon var barn. Hon förvaltar båda arven och etablerar sig både på en systemnivå och på en individnivå. Att hon köpte ett eget hus innebar att hon transcenderade sin far – han ägde ju aldrig någon egen fastighet. Hur kan det komma sig att hon beslöt sig för ett sådant vågspel? Tänkbart är att Agda, som varit anställd som sjuksköterska i tio år och samtidigt hade ett ekonomiskt kapital, själv hade upplevt värdet av att ha ett eget sådant och inte blott en lön – ett kapital skall inte bara förvaltas, det skall också växa. Kanske ville hon bli sin egen efter att ha prövat på att vara anställd. Genom att sätta sina pengar i rörelse, köpa hus, hyra ut rum och lägenheter, kunde hon få sitt kapital att öka i högre grad, än när hon arbetade för lön. Sin kännedom om kapitalförvaltning hade hon troligen fått i barndomshemmet, där i stort sett hela släkten var egna företagare. En fördel i sammanhanget är att hon var ogift. Hade hon varit gift hade maken varit hennes förmyndare och hon hade svårligen kunnat göra de val hon gjorde. Att vara ogift gav således frihet att agera i den värld där framför allt män verkade.

En ytterligare vinst med att köpa huset var att ursprungsfamiljen kunde hållas samman. När modern dog försvann faderns vardagliga stöd. Han var, som vi tidigare nämnt, inte fullt förmögen att ta hand om sig själv. Alternativet att

fadern skulle bo för sig själv på något sjukhem var säkerligen inget möjligt val för systrarna – en judisk familj måste hållas ihop så långt som möjligt. Att systrarna skulle splittras så att den ena tog hand om fadern var sannolikt inte heller något att tänka på.⁵⁴ Beslutet att alla skulle bo i samma hus underlättade både för fadern, som hade kontinuerlig kontakt och tillsyn, och för systrarna, som kunde dela på omsorgsburden.

Genom att mobilisera olika slags resurser – ekonomiska, sociala, personliga etc. – kunde tvillingasystrarna bland annat realisera sin strävan att förbättra andra människors levnadsförhållanden – såväl för de allra närmaste som de mer avlägsna.

När Agda dog 1924 ärvde Gerda en tredjedel av tillgångarna, inklusive en tredjedel av huset på Brahegatan, där hon övertog Agdas funktion som hyresvärd. Övriga två tredjedelar fördelades mellan de tre brorsöner.

Agda tog många viktiga initiativ på sjukvårdens område. Hon bidrog aktivt vid grundandet av en tidskrift för sjuksköterskor och skrev artiklar i den, utbildade sköterskor i reguljära kurser, organiserade dem, undersökte sjuksköterskornas arbetsförhållanden, bistod kolleger och medlemmar både i sjuksköterskeföreningen och i judiska församlingen när de var sjuka eller gamla, etc. Gerda hade ett vidare fält att agera inom; hon var såväl författare och skrev artiklar, romaner och dikter som organisatör i flera föreningar och hade olika förtroendeuppdrag inom dessa. Hon höll också föreläsningar offentligt och inom sina föreningar.

Summa summarum

Agda och Gerda flyttade inte särskilt långt i någon riktning, rent geografiskt. Det är fullt möjligt att gå till fots mellan de sex olika adresser där de bodde under sin livstid. Men socialt förflyttade de sig i olika riktningar. De rörde sig lika lätt bland rika och berömda som bland mindre bemädlade. De kände medlemmar av kungafamiljen, men umgicks också med arbetande kvinnor och sjuksköterskor från hela landet.⁵⁵

Ingen av dem var så vitt vi vet aktiva i kampen för kvinnors rösträtt, freds- eller försvarsrörelsen; de tycks inte ha varit inriktade på att åstadkomma någon samhällsomvälvning. Det verkar i stället som om de var nöjda med att arbeta systematiskt med den typ av begränsad samhällsförändring de valt inom sina intresseområden; de arbetade för att förbättra villkoren för kvinnor som hade det sämre ställt än de själva. De hade dessa kvinnor nära sig och båda bodde tidvis tillsammans med dem. De var båda handlingens kvinnor – helt i linje med judisk sed.

Gerda och Agda var moderna kvinnor på så sätt att båda skapade egna verksamhetsområden. För sin tid var deras val helt legitima. Att välja sjuksköterskeyrket som sitt, var att behålla delar av en traditionell kvinnoroll men också att bryta nya vägar inom sin samhällsklass genom att skaffa sig ett lönearbete. Gerda började sin bana som sagoboksförfattare – också det en rimlig syssla för en dåtida kvinna.

De intar således traditionellt sett acceptabla ”kvinnliga” positioner i det föränderliga samhälle de levde i. De höll fast vid den judiska traditionen att hålla hemmet i helgd genom att gemensamt inta positionen som familjeöverhu-

vud, först och främst genom att ta ansvar för fadern efter moderns död, men även senare när deras egen far inte längre fanns. Deras brors hustru, som rimligen kunde ha intagit en central plats efter makens död, hade ingen framträdande position i familjen, kanhända beroende på att hon inte var judisk. Dessutom tillbringade hon mycket tid tillsammans med skådespelare, sångare och författare, något som alls inte uppskattades av Gerda.⁵⁶ Tvillingsystrarna inbjöd ofta släktingarna i huset eller dess närhet till söndagsmiddag, precis som i barndomens hem. De firade även jul tillsammans med sin utvidgade familj.⁵⁷ I synnerhet Gerda var mycket förtjust i brorsbarnens barn, särskilt de som bodde i samma hus, och ägnade mycket tid åt att leka med dem. Flickorna bodde också ibland på hennes sommarställe när föräldrarna var på resa.

Samtidigt som de var traditionalister var de också förnyare och föregångare. De deltog i samhälleligt förnyelsearbete tillsammans med många andra kvinnor. Båda var djupt engagerade i att organisera människor som var intresserade av de frågor som tvillingarna ägnade sig åt. Att etablera föreningar underlättade möjligheterna att driva för dem väsentliga frågor. Detta gäller både Svensk sjuksköterskeförening, Föreningen sommarhem för konvalescenter, Centralförbundet för socialt arbete, Svenska föreningen för dövas väl och Föreningen hem för arbeterskor. Ett ytterligare uttryck för moderniteten är tilltron till utredningar för att ta reda på sakernas tillstånd och möjligheten att förbättra, om det behövdes. Båda var involverade i årslånga utredningar – statliga eller på uppdrag av någon förening – och därigenom markerades deras roller som experter inom respektive specialområde.

Expertfunktionen kunde de utnyttja till att sprida sina omsorgsfullt sammanställda resultat genom föreläsningar, utställningar och artiklar. Båda levde också upp till den judiska seden att studera problemområden, analysera och aktivt ställa frågor, en tradition vi presenterade inledningsvis. De upprätthöll även den judiska traditionen att verka i detta jordeliv, det vill säga de var inriktade på att handla konkret här och nu. Just på denna punkt avvek dock i viss grad Gerda, som livet igenom grubblade över sitt förhållande till religionerna och som fängslades av Jesus.

Agdas entreprenörskap – att köpa ett stort stenhus i det moderna Stockholms överklasskvarter, att öppna eget sjukhem och senare sjuksköterskehem – är något nytt för dåtida kvinnor precis som Centralförbundet för Socialt Arbete och Hem för arbeterskor.⁵⁸ Tillsammans formade tvillingsystrarna Meyerson huset på Östermalm till ett centrum för sina många skilda aktiviteter. Här fick många andra kvinnor arbeten och bostad.

Den rörelse Gerdas och Agdas liv beskriver geografiskt, följer stadens utveckling och familjen Meyerson flyttar allteftersom staden byggs ut. När tvillingarna själva beslutar att flytta till Östermalm ger de uttryck för en trendkänslighet som den tidigare generationen inte gjort. Då rörde sig familjen i redan etablerade kvarter i centrala staden. På Drottninggatan bodde många av de judiska familjer "som räknades" och Kungsgatan var inte långt därifrån.

Därmed har vi alltså spårat vissa paralleller mellan några enskilda människors förflyttningar i Stockholm och stadens utveckling runt sekelskiftet 1900. Bortsett från resor, sommarvisten och den slutliga anhalten – en permanent vistel-

seort, som ligger utanför stadsgränsen: den judiska begravningsplatsen på Norra kyrkogården – har de rört sig i staden inom ett litet område. Inom detta begränsade område har de dock för-

flyttat sig socialt: från beroende döttrar till fria kvinnor med flera egna projekt. Utan större åthävor åstadkom de genomgripande förändringar för både sig själva och många andra kvinnor.

Källor och litteratur

- Adresskalender för Stockholms stad.* [Flera årg.]
Bar och Bat mitzvah. Stockholm, Judiska förs., 1998.
 Bedoire, Frederic, *Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930.* Stockholm, Carlsson, 1998.
 Bohm, Eva, *Okänd, godkänd legitimerad.* Stockholm, Svenska sjuksköterskefören., 1962.
 Bourdieu, Pierre, *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori.* Göteborg, Daidalos, 1999.
 Gejvall, Birgit, *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen.* 2. omarb. uppl. Stockholm, Komm. för Stockholmsforskning, 1988. (Monografier utgivna av Stockholms stad. 16.)
 Hagdahl, Charles Emil, *Kok-konsten som vetenskap och konst.* Stockholm, Giron, 1891.
 Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900.* Stockholm, Carlsson, 1999.
 Hammarberg Lena, Heyman Ingrid & Trotzig Eva: Tre stockholmskvinnor och deras hem för andra kring sekelskiftet 1900. I: *Meddelanden från forum för pedagogisk historia* 2000:4.
 Hirsch, Axel: *Levande och bortgångna. Några minnesbilder från arbetsfält, släkt och vänkrets.* Stockholm, Hökerberg, 1943.
 Högberg, Staffan: *Stockholms historia. 2. Småstaden, fabriksstaden, storstaden.* Stockholm, Bonnier Fakta, 1981.
Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet. (20)1907:1.
Det judiska Stockholm. Red: David Glück, Aron Neuman, Jacqueline Stare. Stockholm, Judiska mus., 1998.
 Liedgren, Rut, *Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ och tidsföreteelse.* Stockholm, Nordiska mus., 1961.
 Linder, Gurli, *Sällskapsliv i Stockholm under 1889- och 1890-talen. Några minnesbilder.* Stockholm, Norstedt, 1918.
 Lundström, Nils Styrbjörn, *Svenska kvinnor i offentlig verksamhet. Porträtt och biografier.* Uppsala, 1924.
 Meyerson, Gerda, *Kvinnorna i industrin.* Stockholm, Eos, 1909.
 Meyerson, Gerda, *Svenska hemarbetsförhållanden. En undersökning.* Stockholm, 1907.
 Meyerson, Gerda, *Världens ljus. Tankar om Jesus och hans lära. Brev till en judisk väninna.* Stockholm, Ekman, 1908.
 Meyerson, Herman, *Hymn till Hans Maj:t Konungen vid Jubileifirandet i Stockholms synagoga den 18 september 1897.* Stockholm, Mosaiska förs., 1897.
 Millrath, Sigrid, *Tror fröken att det klarnar? Sigrid Millraths minnen från Oscars II:s tid och Arthur Hazelius Skansen.* Stockholm, Nordiska mus. 1993.
Nationalencyklopedin. Höganäs, Bra böcker, 1989–2000.
 Selling, Gösta, *Esplanadsystemet och Albert Lindhagen. Stadsplanering i Stockholm åren 1857–1887.* Stockholm, Stockholms stadsarkiv, 1970. (Stockholms utveckling under de senaste hundra åren 5:1) (Monografier utgivna av Stockholms Kommunalförvaltning 22:5:1)

Sjöholm, Öyvind: *Samvetets politik. Natanael Beskow och hans omvärld intill 1921*. Stockholm, Verbum, 1972.

Statistisk årsbok för Stockholms stad. Stockholm 1905–1971. [1921]

Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok. Bd 1–8. Stockholm, 1948–52.

Svenskt biografiskt lexikon. Artiklarna Meyerson, Agda, Meyerson, Gerda.

Tarschys, Bernhard, *Chevra Kaddischa. Israelitiska sjukhjälps- och begravningsällskapet under 150 år*. Stockholm, Judiska litteratursamf., 1944.

Thinking space. Ed. by Mike Crang & Nigel Thrift. London, Routledge, 2000. (Critical geographies 9)

Thörn, Kerstin, *En bostad för hemmet. Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1888–1929*. Umeå, Univ., 1997. (Idéhistoriska skrifter 20). Diss.

Wikström, Jeppe & Lundgren, Jan, *Perspektiv på Stockholm*. Stockholm, DN, 1998.

Wästberg, Per, *Axel Hirsch. Folkbildare och filantrop*. Stockholm, Svenska akademiens minnesteckningar. 2002.

Österberg, Carin, Lewenhaupt, Inga & Wahlberg, Anna Greta, *Svenska kvinnor. Föregångare och nyskapare*. Lund, Signum, 1990.

Otryckta källor

Arkiv för August Abrahamsons stiftelse, Göteborgs Landsarkiv.

Disa Beijers arkiv. Kungliga biblioteket.

Formering för offentlighet
[<http://www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/ffo>]

Genealogisk utredning av Sven-Erik Meyerson samt släktregister i Gerda Meyersons *Kära släkten*. 1929.

Meyerson, Gerda, *Dagboksanteckningar under min norska resa sommaren 1888, d. 9/7 – d. 12/8*. [Privat ägo.]

Meyerson, Gerda, *Kära släkten*. 1929. [Privat ägo, har tillhört Axel Hirsch.]

Natanael Beskows brevsamling. Uppsala universitetsbibliotek.

Nääs slöjdlärareseminarium 27-8-90. [Minnesbok, poesialbum] [Privat ägo, har tillhört Agda Meyerson.]

Stockholms stadsarkiv, mantalslängder, bouppteckningar.

Svensk sjuksköterskeförening, styrelseprotokoll. TAM arkiv.

Noter

1. Författarna vill rikta ett varmt tack till Gun-Marie Langenskiöld och Christer Johansson för intervjuer och samtal om familjen samt till Per Wästberg, som välvilligt ställt unikt material till vårt förfogande. Samma varma tack för värdefull information om judiskt liv går till Eva Apéria och Eva Meyersohn på Judiska församlingen, Siv Asarnej, Siv Fischbein och Anja Emsheimer, Lärarhögskolan i Stockholm. Artikeln är en vidareutveckling av en tidigare version publicerad i *Antropos* 2003:5.
2. Millrath 1993 s. 208–209. Arne Biörnstats kommentar till Millraths minnen relaterar en artikel från *Dagens Nyheter* 15 nov. 1870, där utförlig statistik över stadens befolkning redovisas.
3. Biörnstad i Millrath s. 208.
4. Wikström & Lundgren 1998.
5. Befolkningen ökade från cirka 11.100 till cirka 66.700 under 100 år. Gejvall 1988.
6. Meyerson 1908 och 1909.
7. Claes Albert Lindhagen (1823–1887) var den moderna stadsplanens skapare. Se vidare Sel-ling 1970.
8. Utvidgning av rösträtten i val till riksdag och kommun skedde genom beslut 1909, 1918 och 1921. Därefter var även kvinnor röstberättigade och valbara till politiska församlingar.
9. Norrut: Först bebyggdes församlingarna i Klara – där uppförandet av Centralstationen 1871 var ett viktigt inslag – och Adolf Fredrik, senare Jakob och Johannes. Österut: Här kan församlingarna Hedvig Eleonora, Oscar och senare Engelbrekt nämnas.
10. I slutet av 1800-talet fick högt belägna hus på t.ex. Söder inget vatten eller bara nattetid. Brobergs vattentorn som stod klart år 1896 var mycket efterlängtat. Se vidare Wikström & Lundgren 1998. Se även Högberg 1981.
11. Enligt mantalslängd i Judiska församlingen Stockholm. Familjen bodde på Vattugatan nära Klara kyrka.
12. De bebodde hela våningen en trappa upp och hade rum både åt gatan och åt gården. Längs gatan låg moster Ediths rum, bredvid låg förmaket där mormors sybord med en stor gyllene lyra som fot. Hon hade en skvallerspegel så hon kunde iakta de förbipasserande. Här satt ofta barnen i fönstren och tittade på trafiken på Klarabergsgatan, brandkårsutryckningar och begravningsståg var särskilt stiliga, tyckte de. I förmaket fanns en trymå flankerad av två marmorlejon, som barnen gillade att rida på. Förmaket var samlingsplatsen för de många släktingar som besökte morföräldrarna; här bjöds förfriskningar till gammal och ung. Bredvid förmaket låg salen och i fil salongen, som var våningens finaste rum. Här intogs bl.a. släktmiddagarna med cirka 30 personer, placerade efter ålder längs det långa bordet. Middagen bestod ofta av rostbiff med tunga och klar tryffelsås. Mot gården låg farfars rum som var ett rökrum, därnäst ett kabinett och slutligen morföräldrarnas sovrum med en stor alkov. Hirsch 1947 s. 209–214.
13. Den förste sonen Harald dog innan han fyllde ett år. 1873 föddes ytterligare en son, Sven, som dog vid knappa tre års ålder. Meyerson 1929.
14. Hirsch 1947 s. 89.
15. Biörnstad i Millrath 1993 s. 212.
16. Meyerson 1929.
17. Meyerson 1929.
18. Hjalmar dog för egen hand och efterlämnade maka och tre söner, 14, 7 och 3 år gamla, enligt bouppteckningen.
19. Ur den samtida klassiska kokboken av läkaren C. E. Hagdahl hämtar vi recept på de friska drycker som gästerna fick:
"Bischoff.
 Heter egentligen 'Bishop' och är af engelskt ursprung, men benämnes liksom Kardinal oftast med det gemensamma namnet 'bål'.
2 buteljer rött vin, 1 butelj hvitt vin, 400 gr. socker, 1 pomerans, 1 flaska kolsyrevatten.
 Sockret doppas i vatten, lägges i bålen, vinet påhålles, pomeransen skåras i skalet och ilägg-
 ges; då sockret smält, ihålles kolsyrevattnet is-
 kallt; serveras." (Hagdahl 1891 s. 944.)

”Kall mandelmjöl. *Orgeat frais.*

425 gr. sötmandel, 60 gr. bittermandel, 1/4 vaniljböna, 640 gr. socker.

Mandeln, skällas, skalas, urdrages några timmar i kallt vatten, får afrinna, rifves med vaniljen och sockret under det den stundom tillspades med några matskedar kallt vatten; massan spades sedan med 4 l. vatten och bör då hafva 10–12 grader på sockerproffaren; vrides genom servet, upphålles på karaffer och lägges på is. I stället för vanilj kan några droppar orangeblomvatten tillsättas.” (Hagdahl 1891 s. 946.)

20. Meyerson 1929 s. 20.

21. Här kan nämnas morbrodern Oscar Hirsch som var engagerad i Stockholms arbetarehem, Hemmet för gamla tjänarinnor samt i Stiftelsen Isaac Hirschs minne, Meyerson 1929 s. 40, se även Wästberg 2002.

22. Hammar 1999.

23. Chanuka är den judiska högtid som firas vid ungefär samma tid som den kristna julen. Det är inte tillåtet att i hemmet ha en kopia av templets ljusstake, men viktigt att ha en liknande.

24. En av våra informanter berättade att om hon var i en främmande stad och besökte synagogan och talade om att hon var ensam, blev hon omgående hembjuden till någon i församlingen.

25. Pesach är den judiska motsvarigheten till den kristna påsken. Måltiden omgärdas av gudstjänst där det yngsta barnet vid sederaftonen skall ställa fyra frågor som skall besvaras av den äldsta.

26. *Bar och Bat mitzvah.* 1998.

27. Intyg utfärdat den 20 februari 1890 av rabbinen G. Klein att Agda konfirmerats 1883. Intyget medföljde hennes ansökan att delta i en sommarkurs i träslöjd på Nääs. Tvillingarnas nära relationer under hela livet gör att vi antar att Gerda gjorde sammalunda.

28. Chevrän representerar ju ett slags öppenhet; i sorgens stund öppnas hemmet för chevrans medlemmar som hjälper till med alla bestyr in-

för begravningen, som enligt judisk tradition äger rum inom ett par dagar från dödsfallet.

29. Meyerson 1929 s. 30 f. – Vid vigseln får kvinnan ketuba, ett dokument där hennes särskilda rättigheter fastställs. Det rituella badet kallas mikveh och det sker i rinnande vatten, eftersom vattnet skall vara rent hela tiden. Mikveh kan förekomma även vid andra tillfällen då rening skall ske, exempelvis efter menstruationen.

30. Vi har inte utrett om denna hustru konverterade, vilket vore en förutsättning om barnen skulle ha faderns religion. Att konvertera är inte helt oproblematiskt, det krävs att den som gör det är övertygad om sin omvändelse.

31. Jacqueline Stare i *Det judiska Stockholm*. s. 201.

32. Antalet medlemmar i religiösa samfund utanför svenska kyrkan i Stockholm uppgick år 1920 till cirka 4.000. Av dessa var ungefär hälften medlemmar i mosaiska församlingen, som alltså var den största minoriten. *Statistisk årsbok för Stockholms stad*. 1921.

33. Josef Sachs lät bygga Nordiska Kompaniet, med den kände Ferdinand Boberg som arkitekt. Sachs var väl bekant med de stora varuhusen i Paris, som också leddes av judiska företagare. Han stod också bakom att Boberg ritade kyrkan i Saltsjöbaden. Sachska barnsjukhuset däremot lät han Ivar Tengbom rita. Bedoire s. 44 ff.

34. Att arbeta inom Chevra Kaddischa anses som det främsta av alla hedersuppdrag – de döende och döda kan aldrig återgälda den gåva det är att bli vårdad och omhändertagen. Uppdraget går ut på att hjälpa sjuka på alla sätt och att bistå familjer när dödsfall inträffar. Se vidare Tarschys 1944 s. 9–16.

35. Meyerson 1929 s. 33.

36. Eva Apéria, judiska församlingen i Stockholm. Intervju 2001.

37. Wästberg 2002.

38. Meyerson 1929.

39. Se vidare Hammarberg, Heyman & Trotzig 2000 s. 47–62.

40. Den äldre synagogan låg i Gamla stan; det finns även en på Söder.
41. Båda citaten från Bedoire 1998 s. 23.
42. Meyerson 1897.
43. Hon har tjänstgjort både som suppleant och ordinarie föreståndarinna enligt Tarschys 1944 s. 147 f.
44. Sjöholm 1972 s. 356. – Gerda Meyerson återkommer i sina brev till hur svårt det är att diskutera sin tro med sina nära, samtidigt som hon offentligt visar problematiken genom att regelbundet delta i kristna gudstjänster.
45. Gun-Marie Langenskiöld, intervju. Från Brahegatan 56 till Engelbrektskyrkan är det cirka 20 minuters promenad, Östermalmsgatan rakt fram.
46. Brev 14 mars 1918 i Disa Beijers arkiv.
47. År 1920 bodde 46 personer i huset, varav fjorton sjuksköterskor i sköterskehemmet. Därutöver bodde ytterligare en sjuksköterska på ordinarie kontrakt, förutom Agda själv. Brodern Hjalmar's äldste son Herman Axel Meyerson f. 1891 gift med Sonja Elisabet f. Carlsson f. 1898 samt barn hade en lägenhet. Han arbetade som korrespondent i Mellansvenska Kvarnarnas Importförening u.p.a. och tjänade 4.010 kr om året. Hans årshyra var 1.060 kr. Herman Axel Meyerson kom att bo kvar i huset till 1938.
- Han ärvde 1929 en del av fastigheten och förvärvade sedan resten. Information av G-M Langenskiöld samt mantalslängd 1921 SSA.
48. Brev 9 maj 1923. Natanael Beskows brevsamling samt intervju med G-M Langenskiöld.
49. Styrelseprotokoll SSF 6 augusti 1917, § 2.
50. Bohm 1961 s. 100 f.
51. Kontoret flyttades senare till Smålandsgatan 20.
52. 1920 bor ett antal kvinnor som skulle kunna höra till arbeterskehemmet i huset. Två har i mantalslängden titeln tjänarinna, tre kallas fröken och en kassörsänka.
53. Intervju med G-M Langenskiöld.
54. Siv Fischbein, som bland mycket annat bedrivit tvillingforskning, understryker hur tät kontakt mellan tvillingar kan vara livet igenom, något som systrarna Meyersons liv är ett gott exempel på.
55. I ett brev 15 juni 1921, berättar Gerda Meyerson att hon och Agda mött prinsessan Ingeborg på en båtresa och de hade fört ett långt samtal med henne eftersom de var de enda prinsessan kände sedan tidigare. Disa Beijers arkiv.
56. Brev 11 augusti 1913. Natanael Beskows brevsamling.
57. Brev 28 december 1923. Disa Beijers arkiv.
58. Se Hammarberg, Heyman & Trotzig 2000.

BRITT HEDBERG

Stadens minne: Stockholms stadsarkiv till år 2000.

Stockholm: Stockholmia förlag, 2002. 430 s.,
illustr., bild- & personreg.

Under senare år har, i samband med jubiléer, flera festskrifter avseende arkivinstitutioner sett dagens ljus. I regel har det varit fråga om uppsatssamlingar, vilka på ett eller annat sätt avspeglat arkivinstitutionen. Till Stockholms 750-årsjubileum har nu emellertid, genom Kommittén för Stockholmsforskning, utgivits en omfattande monografi över stadsarkivet författad av f.d. stadsarkivarien Britt Hedberg.

Författarinnan har haft ambitionen att inte bara behandla arkivinstitutionens framväxt, styrelse, personal och verksamhet, utan även att i urval presentera själva arkivbeståndet. Framställningen har fördelats på tre större avsnitt, betitlade: "Före 1930", "Myndigheten" och "Minnet". Avsnitten kompletteras med två bilagor var till kommer noter, källor samt bild- och personregister.

Utöver det sedvanliga tryckta och otryckta källmaterialet har Hedberg för flera avsnitt använt sig av intervjuer med tidigare och fortfarande verksamma tjänstemän vid stadsarkivet. Vid beskrivning av arkivbeståndet bygger hon, som hon själv anger, i stor utsträckning på inledningarna till arkivförteckningarna. Även i den löpande texten ges flitigt hänvisningar till källmaterialet.

Det första avsnittet behandlar alltså tiden före 1930, då stadsarkivet tillkom genom sammanslagningen av två arkivinstitutioner: Rådhusarkivet – med anor från medeltiden – och det kommunala Stockholms stads arkiv och bibliotek. I avsnittet ges en översikt över den rättsliga och organisatoriska bakgrunden till uppkomsten av de båda arkivinstitutio-

ner. "Stadsens archivum" som beteckning på magistratens och rådhusrättens arkiv har tidigast påträffats år 1672. Detta förvarades i rådhuset, först i det vid Stortorget, därefter i det till rådhus omvandlade Bondeska palatset och sedan i den 1915 fullbordade rådhusbyggnaden på Kungsholmen. Tjänsten som arkivarie sköttes länge och med föga intresse av magistratens och rådhusrättens aktuariar. År 1875 inrättades en stadsarkivarietjänst som dock fortfarande – när den inte var obesatt – innehades av jurister i karriären. År 1910 återgick arkivarieuppdraget till aktuarien, vilken nu fick en arkivamanuens till sin hjälp. Sistnämnda tjänst besattes med amanuensen Nils Östman, som kom från Stockholms stads arkiv och bibliotek. Under tiden 1917–1930 innehade han befattningen som arkivföreståndare vid Rådhusarkivet. Arkivet skulle vara depå för magistratens, rådhusrättens, kollegiernas, kämnärsrätternas samt förmyndarkammarens arkiv. Möjlighet gavs även att emottaga andra myndigheters samt enskildas arkiv. Tillsynen över arkivet utövades av en arkivnämnd.

Stockholms stads arkiv och bibliotek tillkom mera genom en slump. Överbibliotekarien Gustaf Klemming försökte 1880 få ett av staden förvärvat arkiv överlämnat till KB. Uppdraget att eftersöka arkivet gavs åt e. kammarskrivaren vid drätselnämndens kammarkontor, Johan Flodmark, vilkens undersökning dock gav föga resultat. Han kunde emellertid konstatera, att drätselnämndens eget arkiv befann sig i dåligt skick och gavs i uppdrag att ordna detta. Delar av arkivet överfördes sedermera till pantlåneinrättningens hus på Riddarholmen. Snart uppkom tanken på en utvidgning av depån, och efter en ny utredning fattades ett beslut om ett fortsatt ianspråkstagande av pantlåneinrättningens och delar av auktionsverkets lokaler med plats för i första hand 1700 hm. Till depån överfördes fram till 1895–96 arkivalier bl.a. från drätselnämnden, polisen, uppbördsverket och råd-

Recensioner

husrätten, alltså både kommunala och statliga arkivalier. Arkivet blev först år 1897 tillgängligt för allmänheten. Flodmark blev arkivets första föreståndare. Arkivlokalerna på Riddarholmen, som även inbegrep det s. k. Birger Jarls torn, utökades successivt och genomgick åren 1915–1916 en genomgripande upprustning, alltså samtidigt med att rådhusarkivet inflyttade till det nya rådhusets torn. De båda arkiven hade härigenom konsoliderat sin ställning och "konkurrerade" med varandra till stor del p.g.a. motsättningarna mellan Östman och den nya chefen för arkivet på Riddarholmen, Gunnar Bolin. Det tog sedan 15 år innan de båda arkivdepåerna, åtminstone på pappret, sammanfördes till Stockholms stadsarkiv.

Hedbergs översikt över de båda arkivens ursprung och tillkomst innefattar en redogörelse för huvuddragen av Stockholms förvaltningshistoria. Emellertid återfinnes i framställningen även uppgifter och reflektioner beträffande olika arkivs bevarandegrad, tidigare förvaring, arkivbildarens arbetsuppgifter m.m., vilka uppgifter bättre hade hört hemma i det stora avsnittet om arkivbeståndet. I några fall ges dock hänvisningar dit. I andra fall återkommer samma uppgifter både inom det inledande avsnittet och senare i framställningen.

I det inledande huvudavsnittet ges vidare en översikt över de båda arkivens verksamhet (ordnings- och förteckningsarbeten, uppkomsten av Riddarholmsdepåns bibliotek, forskarservicen etc.). Ett underavsnitt ägnas åt "pionjärerna", aktuarien Peter Hoffman (1700-talets första del) samt arkivföreståndarna Flodmark, Östman och Bolin. Till denna grupp räknas även amanuensen Gunnar Hellström (se översta bilden s. 36 där han återfinnes som vakthavande i forskarsalen) som bl.a. nedskrivit sina minnen från Riddarholmsdepån. Han lämnade fast anställning vid arkivet redan 1918, men förblev dock genom sina Stockholmsforskningar trogen stadsarkivet och blev

mest känd som författare till Stockholms stads herdaminne.

I det andra huvudavsnittet – "Myndigheten" – behandlas beslutsfattarna, stadsarkivarierna, personalen och Kungsklippan (dvs lokalerna). Inledningsvis redogörs för stadsarkivets och arkivnämndens tillkomst, dess ledamöter, organisation och verksamhet samt nämndens snabba och snöpliga avskaffande år 1998, då den uppgick i kulturnämnden, men i någon mån återuppstod som nämndens utskott för arkivfrågor. En redogörelse lämnas även för de författningar som styrt och styr nämndens och stadsarkivets arbete. En presentation ges vidare av ordförandena och vice ordförandena och en del andra av nämndens mera kända medlemmar t.ex. Ture Nerman och professor Nils Ahnlund. Då Riksarkivet hade inspektionsrätt gentemot stadsarkivet och då riksarkivarien även hade rätt att delta i arkivnämndens sammanträden, behandlas även Riksarkivet och dess chefer sedan stadsarkivets tillkomst.

Ett underavsnitt ägnas åt stadsarkivarierna, en nog så delikat uppgift, då fr.o.m. Sven W. Olsson (stadsarkivarie 1971–1979) alla stadsarkivarier, med undantag för Rolf Vallerö, fortfarande är i livet och då Hedberg behandlar även sin egen tid som stadsarkivarie. I detta avsnitt spelar intervjuerna en stor roll. Då det gäller de båda första stadsarkivarierna, Bertil Boëthius och Arne Forssell, är problemen ringa och författarinnan tecknar två livfulla porträtt av dessa arkivmän som, sedan Boëthius 1944 blivit utnämnd till riksarkivarie med förbigående av dåvarande arkivrådet Forssell, inte kunde tåla varandra.

Även Nils Staf (stadsarkivarie 1952–1966) och Sven W. Olsson och deras stadsarkivarieperioder skildras tämligen utförligt. Båda var personer som väckte starka och varierande känslor. Som Hedberg framhåller har Staf av många uppfattats "som en rigid och känslolös människa i tjänsteutövningen", så av efterträdare

ren Carl-Fredrik Corin. Då jag själv tjänstgjort i stadsarkivet åren 1952–1973 har jag erfarenhet från tjänstgöring under Staf (han var fortfarande tf stadsarkivarie då jag anställdes), Corin och Olsson. Delvis kan jag instämma i karaktäristiken av Staf, men jag fick nog så småningom den uppfattningen, att hans kärva sätt mera var en mask som han behövde i sin roll som chef. Känslolös var han nog inte, möjligen osäker. Han kunde också visa omtanke i tjänsten, vilket jag själv flera gånger kunde konstatera. "Rigid" var han på så sätt att han höll fast vid fattat beslut, vilket naturligtvis var på gott och ont. Man kunde av Staf ges omfattande uppgifter t.ex. på fältet och fick då fria händer att genomföra uppdraget. Avrapportering skedde en eller två gånger om året. Man fick en känsla av att han litade på en. Att Staf var en skicklig arkivman och mån om stadsarkivets anseende framhålls även av Corin.

Beträffande tillsättningen år 1966 av stadsarkivarietjänsten efter Staf uppger Hedberg att Corins konkurrenter om tjänsten var sedermera krigsarkivarien Alf Åberg och professor Torvald Höjer. Den senare uppgiften är dock felaktig. Professor Torvald Höjer avled redan den 6 januari 1962. Medsökande var i stället docent Torgny Höjer, vilken hade haft förordnanden på Stockholms Högskola och eljest var lektor i Historia i Saltsjöbaden. Han var Stockholmsforskare och hade även ett förflutet på stadsarkivet. Han tog, som anges, mycket riktigt tillbaka sin ansökan. Hedberg anger att Staf velat se Sven W. Olsson som sin efterträdare, och det kan nog vara rätt. När denne ej sökte, förordade Staf Alf Åberg.

Vid nästa ombyte av stadsarkivarie sökte och fick Sven W. Olsson tjänsten. En stor del av vad som sägs om Olsson är baserat på en intervju med denne. Dock säkerligen inte Hedbergs redogörelse för Olssons – och arkivnämndens – förslag att mikrofilma och sedan gallra stadsbyggnadsnämndens byggnads-

lovsakter inklusive ritningarna. Förslaget möttes av en storm av protester från forskarkåll. Dessa ledde till att arkivnämnden senare ändrade sitt beslut. Hedberg anger klart när hon återger vad Olsson sagt vid intervjun. Rimligen bör dock en författare ta ställning till vilka intervjuuppglysningar som är lämpliga att ta med och vilka som bör uteslutas. Det synes därför något obetänkt att, som sker, ta med Olssons uttalande om vilka anställda på landsarkivet han "uppskattade". För den litet initierade framgår därmed klart vilka han inte uppskattade, något som nog också var meningen. Rent allmänt får sägas att Olsson var den mest excentriske person som innehaft stadsarkivarietjänsten. Detta skymtar fram här och var i framställningen, men utan att direkt utsägas. Tilläggas kan, att Staf, som varit positivt inställd till Olsson, senare ringde rec. och gav uttryck åt sin förfäran över vad Olsson ställt till med på stadsarkivet.

Porträtten av de följande stadsarkivarierna saknar inte en personlig touche, men domineras av en redogörelse för viktigare händelser under deras fögderi. Föga överraskande rör det sig ofta om en anpassning till den snabba utvecklingen på medicområdet och omorganisationer för att möta de nya kraven. I anslutning till avsnittet om stadsarkivarierna ges en översikt över stadsarkivets organisatoriska utveckling från 1930 till millennieskiftet.

De två återstående kapitlen av avsnittet "Myndigheten" behandlar personalen respektive Kungsklippan. En redogörelse lämnas för de olika personalkategorierna, rekrytering, facklig verksamhet, jämställdhets- och miljöfrågor, personalutbildning, personalvård mm. Miljöfrågorna var framförallt kopplade till lokalförhållandena. Efter stadsarkivets tillkomst 1930 behölls tills vidare de båda depåerna. Världskriget ledde till undanförelse av en stor del av arkivbeståndet till dess magasinbyggnaden i Kungsklippan kunde tas i anspråk år 1943. Allt arkivmaterial fördes nu dit, och

Riddarholmsdepån avvecklades helt. Stadsarkivet disponerade till att börja med endast de tre översta av de sju magasinbottnarna. Så småningom togs de alla i anspråk av stadsarkivet. Med tiden blev nödvändigt att skaffa depåer. År 1995 hyrdes den s. k. Barnängendepån som numera ersatts av en stor depå med forskarplatser i Frihamnen. Ledning och administration samt bokbinderi kvarblev 1943 i rådhusstornet, då den planerade överbyggnaden av ekonomiska skäl ej utfördes. Personalen i Kungsklippan och forskarna fick nöja sig med provisoriska arbetslokaler, främst i det översta magasinplanet. Dessa kom så småningom att utdömas som otjänliga, men det dröjde till 1959 innan överbyggnaden stod färdig.

Huvudavsnittet "Minnet" domineras av en beskrivning av viktiga delar av arkivbeståndet och inleds av en redogörelse för "regler, policy och praxis för arkivleveranser". Särskilt bör beaktas vad här sägs om emottagande av enskilda arkiv. Diskussionen på denna punkt ledde till antagandet (1996, 1997?) av regler som, tolkade på ett förnuftigt sätt, fortfarande ger stadsarkivet goda möjligheter att ta emot enskilda arkiv. I två punkter förekommer dock inskränkningar som kan få tilltänkta överlämnare att tveka. På ett ställe sägs nämligen att "sk slutna depositioner godkänns inte". Om detta innebär, att överlämnaren inte får bestämma om frister för arkivens eller vissa seriers tillgänglighet, finns en risk för att arkiv, som t.ex. innehåller brev från vår tid, inte kommer att överlämnas till stadsarkivet. Den andra punkten, som kommer att inskränka överlämnandet av arkiv, är den, att stadsarkivet "skall ges tillstånd att gallra i arkivet".

Presentationen av viktigare delar av arkivbeståndet – under rubriken "Ett fleramilia kulturarv" är fördelad på samlingar och myndighetsarkiv som börjar före 1862, kommunala myndighetsarkiv tillkomna efter 1862 samt arkiv ingående i leveransen från landsarkivet i Uppsala 1994 samt andra statliga arkiv från

Stockholms län. Enskilda arkiv tas, något överraskande, upp bland de kommunala arkiven. Det är omöjligt att här försöka sammanfatta Hedbergs genomgång. Mot urvalet finns inte mycket att invända. Tyngdpunkten ligger på för Stockholms historia centrala arkivbildare som t.ex. judiciella arkiv, kollegierna, bemedlings- och drätselkommissionerna, överståthållarämbetet och kyrkliga arkivbildare, stadsfullmäktige med efterföljare samt viktigare kommunala nämnder och styrelser. Ifråga om Uppsalaleveransen behandlas arkiv från Stockholms läns länsstyrelse, andra länsmyndigheter, rådhusrätter och magistrater, länsmans- och landsfiskaler, häradsskrivare m.fl. Det kan noteras, att Hedberg, mycket förtjänstfullt, vid beskrivningen av arkiven – när så är möjligt – anger tryckt litteratur i vilken man använt sig av arkiven i fråga (se t.ex. s. 269f).

Här och där kan invändningar göras och felaktigheter påpekas. Några exempel. På s. 216 heter det om stadskamrerarens arkiv att "det består till stora delar av kopior (avskrifter) av kungl. brev, överståthållarens skrivelser ...". På följande sida uppräknas andra serier, bl.a. serien huvudböcker för tiden 1636–1920. Till detta är att säga, att huvudböckerna och verifikationerna är de helt dominerande serierna i arkivet. Serierna inkomna handlingar och ämnesordnade handlingar är kvantitetsmässigt obetydliga, även om aktserierna, som antyds av Hedberg, är av visst intresse.

Beträffande stadsarkivets specialsamlingar, pergaments-, privilegiebrevs-, biographica- och topographicasamlingarna, heter det (s. 176): "De avser handlingar från tiden före den stora kommunalreformen 1862 och redovisar till vilka arkiv dokumenten hör när detta är möjligt. Med registrens hjälp kan man därför både söka sig in i arkiven och få en överblick över de olika sakområdena". Det sagda gäller dock endast de två första samlingarna. De två senare har i huvudsak sammanförts därför att handlingarna inte

Recensioner

har kunnat föras till ett bestämt arkiv. I princip finns ingen tidsbegränsning och för det mesta inte heller någon hänvisning till något arkiv.

Stadsarkivets stora kart- och ritningssamling presenteras i ett separat underavsnitt. Mot slutet av detta behandlas ritningar till byggen, som aldrig kom att förverkligas. Som exempel nämns ett ritningsförslag från 1899 "till gångtunnel mellan Slussen och Medborgarplatsen", vilken ritning pryder pärmens insidor i Hedbergs bok. Av ritningen framgår dock att den inte alls skulle han mynnat vid nuvarande Medborgarplatsen, utan ungefär i östra delen av Björns trädgård.

Resten av huvudavsnittet "Minnet" upptas av en redogörelse för arkivverksamheten, (bl.a. tillsynen av myndigheternas arkiv), bevarande och vård (upprättandet av förteckningar och register, konservering och bindning av skadade arkivalier och skyddskopiering). I detta sammanhang lämnas en redovisning för de olika register, som under åren upprättats av stadsarkivet. Särskilt framhävs den fortfarande pågående registreringen av rotmansarkivet, vilken verksamhet påbörjades under beteckningen Demografisk databas, numera omdöpt till Stockholms historiska databas. Databasen ägnas därutöver ett särskilt kapitel i boken. Under rubriken "Bevarande och vård" redogörs även för tillhandahållandet av arkivbestånden (forskarserVICEN).

Under rubiken "Särskilda verksamheter" behandlas stadsarkivets, för en arkivinstitution, mycket förnämliga bibliotek samt utställningar och publikationer. Bland de sistnämnda märks främst utgivandet av stadens tänkeböcker (protokoll) t.o.m.1636 och serien Studier och handlingar rörande Stockholms historia, numera ersatt av en småskriftsserie. Stadsarkivets årsberättelser innehöll länge för varje år en uppsats med anknytning till stadsarkivets bestånd. Under Olssons tid som stadsarkivarie slopades dessa s.k. bi-

lagor för att återinföras 1983 och definitivt avskaffas fr.o.m. år 1994.

Innan Hedberg går in på det avslutande avsnittet "Framtiden", presenteras i korthet stadsarkivets samarbete med andra arkivorganisationer, t.ex. Föreningen Stockholms Företagsminnen, som till att börja med byggdes upp med arkiv som tagits om hand av stadsarkivet, men sedan utvecklats till en arkivinstitution med stora och betydande samlingar. I avsnittet redogörs även för stadsarkivets medverkan i några speciella projekt.

Avsnittet "Framtiden" är ägnat åt visioner. Nu är det inte författarinnan ensam som står för dessa, utan hon återger i huvudsak synpunkter härstammande från fyra personer, två kommunalpolitiker och två arkivmän: borgarrådet Birgitta Rydell (fp), ordföranden i kulturnämndens arkivutskott Louise du Rietz-Svensson (m), numera avgångne stadsarkivarien Rolf Hagstedt och riksarkivarien Erik Norberg. Alla andas välvilja gentemot arkiven i allmänhet och stadsarkivet i synnerhet och naturligtvis finns i uttalandena kloka synpunkter, även om en del är sådana, som har framförts många gånger tidigare och redan praktiserats. Ett flitigt bruk görs av dagens honnörsord och det heter t.ex. att arkiven "för att bli ett demokratins verktyg måste [...] vara välordnade". Själv har jag under 40 års arkivtjänstgöring trott att arkiven skulle ordnas så att man lättare kunde hitta i dem. Ännu luftigare är hävdandet att det är en viktig uppgift för arkivarierna att "påvisa behovet av att gå tillbaka till arkiven för att hämta underlag för omvärderingar och bidra till samhällsutvecklingen". Med Luther skulle man här kunna utbrista: Vad är det? Dock behandlas också mera konkreta ting som arkivariernas utbildning, datatekniken utveckling, betydelsen av EU-samverkan m.m.

Boken är rikt illustrerad, delvis med färgbilder. Mot urvalet finns inget att invända. Möjligen kan man sätta ett frågetecken för idén att illustrera gamla

rådhuset vid Stortorget med tre bilder av efterträdaren, Börsen (s. 16–17). Visserlingen sägs att man på planritningen kan skönja konturerna av det gamla rådhusets läge, men linjerna går knappast fram i tryck. Naturligt hade varit att använda sig av den utmärkta bild som faktiskt finns av gamla rådhuset, även om den bilden är ofta publicerad, men detsamma gäller bilderna av Börsen. I bildförteckningen sägs om de tre interiörbilderna från den gamla forskarsalen (s. 119) att de två översta är baserade på klipp ur okänd tidning att den tredje är tagen av okänd fotograf. De tre bilderna är alla tagna av rec. och återfinns både i negativ och kopior i dennes familjearkiv i stadsarkivet (vol. KII:4 och 7). Det kan om den översta bilden vidare sägas att forskaren är direktör Ingvar Ibelius som under ett antal år nästan dagligen besökte stadsarkivet.

I några fall förekommer smärre fel i bildtexterna. På s. 161 återfinnes sålunda en bild av en begäran 1940 av arierbevis "på brevkort med hakkors och svastika (spöknippe)". Det skall givetvis vara hakkors och fascies. Att det förekommer ett hakkors på en försändelse från Tyskland vid den här tiden kräver egentligen ingen kommentar. Om en sådan ändock skall ges, hade man kunnat säga att symbolerna, som här är mycket små, tillsammans bildar fästet på ett svärd som åtskiljer ordet "Kriegs" och förkortningen WHW tillsammans uttytt "Kriegswinterhilfswerk", som före kriget hade beteckningen "Winterhilfswerk des deutschen Volkes" med uppgift att hjälpa fattiga och behövande med bl. a. kläder och mat. Organisationen var underställd propagandaministeriet.

De smärre anmärkningar som anförts ovan undanskymmer inte det faktum, att Britt Hedbergs mödor har resulterat i en faktsäckad, välskriven och – trots det kanske, för en icke arkivman, inte så lockande ämnet – lättläst och dessutom vacker bok. För arkivari-er, särskilt de yngre och de som studerar arkivveten-

skap, kommer boken att bli en stor tillgång och kunskapskälla. Boken kommer därutöver att bli ett "måste" för stadsarkivets användare och alla som är intresserade av Stockholms historia.

Werner Pursche

NILS ERIKSSON & INGEMAR NILSSON

Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 1953–2000.

Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhällets förlag, 2003. 370 s., inb., illustr., personreg.

Under 1700-talet var Göteborg inte någon lärdomsstad. Staden saknade universitet. Allt som fanns var lärarkåren vid gymnasiet (Hvitfeldtska) och ledamöterna av domkapitlet. Bland stadens borgare fanns inte mer än en och annan, som hade intresse av vetenskap och vitterhet. I denna stad bildades år 1778 Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg. För att kunna fylla akademien tog man med företrädare för alla slags vetenskaper jämte vitterhetsidkare och folk, som visade akademien och dess verksamhet intresse eller välvilja. Inträdeskraven var inte högt ställda, men intresserade lekmän kan som bekant göra stor nytta. I två föregående delar av akademins historia har Nils Eriksson kunnat redovisa många värdefulla insatser.

I denna avslutande tredje del skildras de senaste femtio åren, och då har rekryteringsunderlaget dramatiskt förändrats till det bättre. Göteborgs Högskola blev universitet 1954. Chalmers Tekniska Högskola utvecklades och blev vad gäller storleken litet av ett

Recensioner

universitet för sig. Medicinska högskolan, som senare blev medicinska fakulteten vid Göteborgs universitet, tillkom 1949, och Odontologiska fakulteten började sin verksamhet 1967. Stadens museer förökade sig genom delning och blev allt fler in på 1970-talet. I och med att tillgången till framstående forskare ökade kom akademien mer och mer att förvandlas till en professorsklubb, och inte ens alla förtjänta professorer kunde inväljas. Man hade alltså drabbats av *embarras de richesse*. I detta läge hade man kunnat dela akademien eller rentav tredela den, men åtminstone att döma av historiken har man aldrig övervägt denna möjlighet. Klart är dock att Göteborg numera har underlag för en humanistisk, en medicinsk och en naturvetenskaplig akademi. Samhället fortsätter dock att vara ett slags "Noaks ark", som innefattar allt.

I första hand har teknikerna och medicinarna blivit fler, medan humanisterna inte i motsvarande mån har uppmuntrats med pengar och tjänster. Det finns således en fara att humanisterna trängs tillbaka även inom akademien, men detta motverkas av att akademien klokt nog är indelad i klasser. Viktigare vetenskaper skall enligt stadgarna vara företrädade med ett minimiantal ledamöter. Särskilt inom teknik och medicin har specialiseringen gått mycket långt. Vid samhällets 200-årsjubileum hölls några föredrag, som ej behandlas i historiken, eftersom de "är av så specialiserad art att det ligger utanför författarnas kompetens att bedöma dem." Gästprofessorerna var ofta "mycket specialiserade forskare, säkert värdefulla för värdinstitutionen," men när det kom till de allmänna föreläsningarna blev ämnet ofta "för snävt och svårt" (s. 174 och 205). Denna kritik riktas mot föredragshållare utifrån, men det måste ibland vara lika svårt att tillgodogöra sig föredragens innehåll, när samhällets ledamöter håller föredrag för varandra. I historiken framhäver man dock enbart fördelarna med att vetenskapsmän från olika fakulteter och institutioner

möts och samverkar: ökad allmänbildning och starkare samhörighet forskare emellan.

Det är uppenbart att samhället fyller en viktig uppgift med sina månadsmöten för alla slags forskare. Sällskapet är ett slags Rotary-klubb för professorer och i viss mån för andra lärda. Vid mötena fattar man beslut om sällskapets angelägenheter, lyssnar till ett föredrag och äter. Därutöver ger sällskapet ut vetenskapliga verk, skrivna av medlemmarna, anordnar konferenser och delar ut stipendier. Samhället låg bakom tillkomsten av Göteborgs museum och har alltså en uppgift som understödjare och rådgivare i museifrågor. Bland annat delar man ut forsknings- och utbildningsstipendier till museianställda. År 1990 startade man Centrum för forskningsetik. Under islossningen i Östeuropa var man tidigt ute med att knyta förbindelser med forskare i de baltiska staterna. Om allt detta skriver Nils Eriksson och Ingemar Nilsson utförligt och kunnigt. Framställningen är både välskriven och väl underbyggd.

För personhistorien gör samhället en viktig insats genom att författa och trycka minnesteckningar över avlidna ledamöter. Allt detta har stort värde både personhistoriskt och vetenskapligt. Den som går igenom litteraturen inom ett ämne, har ofta stor nytta av att veta var de olika författarna hörde hemma, var de hade studerat, hos vilka professorer de hade gått i lära, vilka uppfattningar de hade vad gäller religion och ideologi, var deras politiska sympatier låg och så vidare. Allt sådant kan ha sin betydelse både för ämnesval och slutsatser. I föreliggande skrift skildras kortfattat ett flertal ledamöter eller kanske snarare dessas vetenskapliga banor. Uppgifterna är hämtade ur sällskapets tryckta minnesteckningar, skrivna av välunderrättade vänner eller kolleger till de avlidna. Givetvis finns det en fara att dessa följer den gamla regeln: *De mortuis nil nisi bene!* (Om de döda skall man tala enbart väl.) Mycket kan dock läsas mellan raderna, och faktasam-

manställningarna i sig räcker för att man skall kunna uppfatta huvuddragen av en personlighet, ifall det rör sig om en stark personlighet. Något motsvarande gäller snabbteckningarna av olika forskare i föreliggande del av sällskapetets historia: sakuppgifterna talar för sig själva. Författarna är försiktiga med värdeomdömen och rotar inte i motsättningar och därav följande stridigheter. De båda författarna visar även här prov på både klokhet och gott omdöme.

Genom att inte framhäva ytterligare en fördel med sällskapet visar de dessutom prov på återhållsamhet. Under senare år har politiker och administratörer fått alltmer att säga till om inom såväl universitet och högskola som museivärlden. De lärds inflytande har minskat, vilket innebär att lärdom och forskning inte gynnas på samma sätt som förut, och att kompetensen helt enkelt minskar på vissa områden. Inom sällskapet har kompetensen dock ökat; sällskapet har därför ivrat för att uppmuntra och understödja lärdom och forskning. Med skärpa avvisade man förslaget att Göteborgs Museers kanslichef skulle vara överordnad chef för museicheferna. Genom stipendier har man strävat efter kompetenshöjning bland de museianställda, och så vidare. Politiker och administratörer får ökat inflytande inom universitetet och högskola. Journalister, radiofolk och TV-producenter serverar lärdomen i sin tappning för allmänheten. I denna värld behövs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, en akademi av lärda och för lärdom och forskning, starkt anrikad tack vare rekryteringsunderlagets breddning. Okunnigheten, ytligheten och ointresset är representerade i många andra sammanhang, i alltför många sammanhang. Samhället behövs som en motvikt.

Lars Gahrn

LARS LINGE

Christian IV, Bohus och Kungälv.

Kungälv: Föreningen Kungälv's Musei
Vänner/Christian IV-sällskapet. 2002. 96 s., häftad,
illustr., käll- och litteraturförteckning.

"Store andar ge sin form åt tiden", skriver Tegnér i dikten "Vid Svenska Akademiens femtiåra minneshögtid". Christian IV tillhörde de kungar som hade makt, kraft och begåvning att göra en stor insats, och i föreliggande skrift samlar Lars Linge uppmärksamheten till Bohus fästning vid Kungälv, i det då norska Bohuslän. Två miljoner svenskar bor i landskap, som en gång har tillhört kung Christians dansk-norska kungarike. Christian IV är därför även en svensk angelägenhet.

Efter många krig och andra tvister framstod Sverige vid början av Christians regering som arvförande och huvudmotståndare. Redan under de första åren som myndig konung (från 1596 och framåt) satsade Christian IV stort på att bygga ut och förstärka gränsfästningarna i Bohuslän och Halland. Även befästningarna i Skåne och Blekinge fick sin del av satsningarna.

Kung Christian var en kraftfull och krigisk herre. Flera av hans stadsgrundningar och fästningsbyggen kan ses som utmaningar. Glückstadt vid Elbe skulle bli en medtävlare till Hamburg, och under 15 års tid tog danskarna flodtull i Elbe. Kristianopol i Blekinge nära svenska gränsen skulle tävla med Kalmar. Bohus fästning vid Göta och Nordre älvar behärskade den svenska sjöfarten på Göta älv. De sjöfarande tvingades betala tull till danskarna. Utbyggnaden av Bohus fästning hade börjat redan under Christians förmyndarregering, men Christian fortsatte satsningarna,

och redan 1604 kunde han befalla att arbetena skulle upphöra. Bohus hade då fått en modern befästningsgördel runt den medeltida borgen på klippans krön. Fästningen stod väl rustad att möta belägringar.

Krigisk som han var startade han – trots riksrådets motstånd – krig mot Sverige 1611. Kriget kallas Kalmarkriget, eftersom kungen i inledningsskedet inriktade sig på Kalmar och erövrade både staden och slottet. Det skulle dock likaväl ha kunnat kallas Älvsborgskriget, eftersom Christian var mer intresserad av Älvsborgs slott, som erövrades 1612. Här i väster har dock kriget kallats "Brännefejden", eftersom bland annat Kungälv brändes. I fredsslutet 1613 fick Danmark behålla Älvsborg och sju västsvenska härader. Sverige hade dock rätt att återlösa slottet och häraderna för en miljon riksdaler. Christian trodde och hoppades, att detta skulle vara omöjligt. Han föreskrev några dagar innan freden slöts att Kungälv stad skulle flyttas från sitt gamla läge nedströms Nordre älv till fästningsholmen vid Göta älv. Här skulle staden lättare dra åt sig Sveriges handel. Danmark skulle i fortsättningen kunna taga tull av all västsvensk utrikeshandel. Tack vare erövringen av Älvsborg och de sju häraderna var Sverige avstängt från Västerhavet, och Christian hade bundit samman sitt norska och sitt danska rike. Triumfen blev kortvarig. År 1619 löste Sverige tillbaka Älvsborg, och samma år beslöt Gustaf II Adolf att grunda Göteborg.

Så mycket viktigare blev det att stärka Bohus. Mellan åren 1616 och 1628 sprängde man en brunn i den hårda klippan mitt inne i borgens kärnområde. Känt är att kung Christian under nästa krig själv med en dansk flotta seglade till Göteborg och uppfordrade befälhavaren att dagtinga. Även året därpå, alltså 1645, sändes en dansk flotta mot Göteborg. Under kriget hade länsherren på Bohus, Hannibal Sehested, försökt att stänga Göta älv för sjöfart. Han började anlägga ett sänkverk mitt för Bohus. Sjöfarten skulle

– var det tänkt – inte kunna gå ned till Göteborg utan skulle styras över Kungälv i stället. År 1647, strax efter denna kraftmätning, påbörjades stora utbyggnadsarbeten på Bohus. Året därpå gick konungen ur tiden. Läger man samman Christians satsningar och handlingar, framträder en högst målmedveten maktpolitik, som – vad Sverige vidkommer – var starkt inriktad mot den svenska landremsan vid Göta älvs mynning. Bohus fästning kom därför att ha en nyckelställning.

Om detta skriver Lars Linge, docent i historia och expert på gränshandeln mellan de nordiska rikena, kunnigt, omdömesgillt och lättillgängligt. Boken skall främst ses som en sammanfattning av ämnen, som har behandlats utförligt i en stor mängd arbeten och artiklar. Litteraturen i dessa ämnen är ganska svåröverskådlig. En sammanfattning behövs alltså, och Linge kan tack vare sammanställningen och hitills obeaktade källor dra slutsatser och se sammanhang, som ger nya insikter. Vi svenskar är vana vid att se historien framställd ur svensk synvinkel, och då är det värdefullt att ibland se historien från motståndarens synvinkel. Källor och litteratur redovisas dels kapitel för kapitel, dels i en avslutande käll- och litteraturförteckning. För en skrift av detta slag, förhoppningsvis ofta använd vid studiet av västsvensk historia, skulle man dock gärna ha sett ett person- och ortregister. I efterhand är det lätt gjort att främst se den mest kände och framträdande av de verksamma, det vill säga kungen. Linge gör dock en källkritisk insats genom att framhäva också andra. Så till exempel startade utbyggnaden av Bohus på den norska adelns begäran under kungens förmyndarregering. Dessutom kan Linge vid ett närtudium av källorna tydligt se hur intresset för Bohus ökar och minskar under kungens regeringstid. Framställningen är hela tiden välunderbyggd, och författaren svävar aldrig ut i antaganden.

Christian IV strävade efter att bygga en stark gördel av gränsfästningar åt Danmark, men i själva verket byggde han gränsfästningar åt Sverige. Genom fredssluten 1645 och 1658 kom ju bland annat Halland, Bohuslän, Skåne och Blekinge med alla sina befästningar att tillfalla Sverige. Hans byggnadsverk visade sig vara utmärkta, och under 1678 års belägring var Bohus ett svenskt bålverk mot danskarna. I våra dagar tillhör hans byggen, betydande även i de fall då de ligger i ruiner, Sveriges största sevärdheter. Christians insats blev alltså en annan än han hade tänkt sig, men just därför är han i högsta grad värd att ihågkommas även i Sverige.

Lars Gahrn

STIG RAMEL

Göran Magnus Sprengtporten: Förrädaren och patrioten.

Stockholm: Atlantis, 2003. 288 s., inb. illustr., personreg.

”Förräderi – det är en fråga om tidpunkt.” Yttrandet fälldes av Talleyrand – många herrars tjänare i Frankrike för två århundraden sedan. Efter att ha påbörjat en karriär som biskop i katolska kyrkan, tog han av sig mitran och ägnade resten av sitt liv åt politiken. Som utrikesminister både under Revolutionen, Napoleon och under kungadömet, som återinfördes efter 1815, hade han uppenbarligen vid åtskilliga tillfällen anledning att fundera kring förräderiet som politisk och moralisk handling.

Också kring en med Talleyrand samtida gestalt men i den svenska historien utfaller sig det tvekyghetens skumrask som landsförräderiet framkallar.

Göran Magnus Sprengtporten (1740–1819) spelade en framträdande roll som rådgivare i kriget mellan Ryssland och Sverige 1808–09, ett skeende som ledde till att Finland bröts loss från Sverige och hädanefter kom att erhålla status som eget rike, om än i en påtvungen roll som ryskt storfurstendöme. Problemet från svensk synpunkt i sammanhanget var att Sprengtporten i detta drama bar ”avog sköld” – tillhörde fiendesidan. Utgående från en personlig analys av den finska riksdelens politiska möjligheter under svenskt styre, hade han kommit fram till att en frigörelse från det gamla moderlandet vore värt att eftersträva. Sannolikt skulle Ryssland vara intresserat av att hjälpa Sprengtporten och hans medsammansvurna att bryta loss Sveriges östra riksdal i en dristig aktion. 1786 lämnade han sin gård i Finland och svor trohetsed mot ryska kejsarinnan Katarina II.

Två år därefter startade Gustaf III sitt grundlagsstridiga anfallskrig mot kusinen Katarina II:s stora rike, och Sprengtporten kunde plötsligare än han vågat drömma om se ett tillfälle att omsätta sina planer i politisk hårdvaluta. En grupp officerare under ledning av J.A. Jägerhorn i den svenska armén slöt sig samman och tillställde ryska kejsarinnan en note, vari man framhöll krigets olagliga karaktär och Sveriges ”hela nations och i synnerhet den finskas gemensamma uppriktiga önskan” om evig fred och grannsämja mellan Sverige och Ryssland. På svenske konungens begäran om trohetsförsäkran från officerarnas sida tillkom fyra dagar senare Anjalaförbundet, där 113 officerare undertecknade en förklaring riktad till ryska kejsarinnan om krigets olaglighet och behovet av omedelbara fredsförhandlingar. Idén om ett autonomt Finland fanns med i resonemanget. Gustaf III avvärjde dock krisen, sammankallade en riksdag 1789 i Stockholm och drev med hårda nypor igenom Förenings- och säkerhetsakten, formellt ett tillägg till 1772 års författning men i realiteten en ny grundlag som

Recensioner

gjorde konungen uttalat enväldig. Anckarströms skott på Operan den 16 mars 1792 var ett genmäle på Gustafs enväldesambitioner. Anckarström betraktade sig själv som "tyrannmördare". I det politiska testamente som han författade i avvaktan på att halshuggas framhåller han just det skälet för kungamordet.

Sprengtportens agerande måste ses mot denna bakgrund. Innerst var han republikan och ville ge upphov till en finsk republik – en suverän statsbildning mellan två överskuggande grannar. Likakfullt framträder hans öde som en gåta. Fadern Magnus Wilhelm hade tillhört de karoliner som vid kapitulationen 1709 i Perevolotjna hamnat i rysk fångenskap. Tio år tillbragte fadern i Tobolsk och återkom först 1722 till Sverige. Sonen Göran Magnus, född aderton år därefter, blev liksom fadern krigare. Han deltog i Pommerska kriget mot Preussen åren 1757–62, den längsta erfarenhet av verkliga slagfält han skulle erhålla. Vid Gustaf III:s statskupp 1772 deltog han, men halvbrodern Jacob Magnus (1727–86) var den som tillsammans med överjägmästaren Johan Christopher Toll planlagt affären. Den ursprungliga tanken var att Jacob Magnus med sina trupper skulle besätta Sveaborg och därefter taga sig över till Stockholm, där rådets och riksdagens ledamöter skulle arresteras. Jacob Magnus plan fullföljdes aldrig – konungen kunde på egen hand den 19 augusti 1772 rycka åt sig makten och därmed sätta punkt för frihetstiden.

Längre fram utnämndes 1773 Göran Magnus till chef för Savolaxbrigaden, rikets gränsstyrka mot Ryssland. Med omvälvande nya metoder utbildade han denna arméavdelning till en elitstyrka. Uppenbarligen var denna tid den minst konfliktfyllda i hans jäktade liv. Men tanken på ett fritt Finland släppte honom inte. Som barn hade han och föräldrarna tillsammans med många andra finnar tvungits fly till Stockholm under hattarnas vettlösa anfallskrig mot Ryssland 1740–43. Bittra barndomsminnen från de

åren bildade känslomässig grund för hans politiska funderingar. Viktigare ändå var nog minnet av det manifest, som ryska kejsarinnan Elisabet utsände den 18 mars 1742, vari utlovades autonomi och självstyrelse med bevarande av lagbundna fri- och rättigheter, om Finlands folk ställde sig under ryskt beskydd.

Efter Gustaf III:s statskupp författar den unge överstelöjtnanten en skriftserie betitlad *En finsk Officersares Bref till sin vän i Stockholm. Skrefne Efter Reg:ts förändringen d. 19 augusti*. Att en av de tilltänkta adressaterna var kungen själv är ingen oskäligen miss-tanke. I sina brev hyllar Göran Magnus ännu Gustaf III men i texten finns insmugna funderingar och formuleringar som antyder en önskvärd ändring av förhållandet mellan Sverige och dess östra rikshalva.

Under en utlandsresa, påbörjad vårvintern 1779, besökte Göran Magnus Sprengtporten St Petersburg. Som hans adjutant åtföljde honom den sjutton år yngre Gustaf Mauritz Armfelt (1757–1814), snart Gustaf III:s närmaste förtrogne och också han med tiden en viktig person i Finlands frigörelse från Sverige. Kontakterna med det ryska kejsardömet var överväldigande – glans, rikedom, lockelser.

Efter tiden i Ryssland fortsatte samma år Göran Magnus västerut mot Frankrike, först Paris och därefter Spa i Österrikiska Nederländerna, det som idag är Belgien. I Paris skaffade han sig stora spelskulder och måste vända sig till svenske ambassadören Gustaf Philip Creutz för att få hjälp. Han planerade också att övergå i fransk tjänst, för att kunna verka för de amerikanska kolonisternas sak i frihetskriget mot Storbritannien. Kontakter med ryska kejsarinnans representanter ägde också rum. Dålig ekonomi åtföljde Göran Magnus i alla hans göranden. Men var pengar den starkast drivande kraften bakom hans sökande efter nya lojaliteter? Till följd av missnöje över Gustaf III:s regim – bl.a. infann sig inte betalning för de personliga utlägg Göran Magnus gjort för Savolaxbrigaden –

hade han sagt upp sin tjänst i svenska krigsmakten. Genom att söka upp och vädja till Gustaf III, när denne drack brunn i Spa, sökte han bli återupptagen i svenska krigsmakten. Men kungen avfärdade erbjudandet. Inför konungens person kände sig Sprengtporten främmande. Hovlivet tilltalade inte denne resultatintriktade man. Teatrar, maskerader och operabesök utövade heller ingen lockelse. Han hade vuxit upp i finsk natur, kände dess storslagenhet och ödslighet. Rousseaus evangelium skymtar i bakgrunden. Säkert var det även ting som dessa som fick honom att överväga Amerika som nytt verksamhetsfält. Av Amerikaprojektet blev dock intet. Göran Magnus återvände hem, men lämnade för gott sitt gamla hemland 1786.

I det nya krig som fördes mellan Sverige och Ryssland kom han att strida mot sin egen Savolaxbrigad. I slaget vid Porrassalmi 1789 skadades han svårt av två kulor, men räddades undan att gripas av svenskarna av sina nya vänner kosackerna. 1790 hade han *in contumaciam* vid hovrätten i Åbo frändömts adelskap, gods, ära. Ett tillfångatagande hade följaktligen gjort honom ett huvud kortare.

Sprengtporten kom under resten av livet att tjäna den ryska statsmakten. Även om han blev både rysk friherre och general, kom han likafullt aldrig att vinna sina nya uppdragsgivares fulla bevägenhet. Som person tycks han varit rättfram, frispråkig, inte sällan utan känsla för att personligen vara tillmötesgående. Han stötte sig med överheten. Han gjorde okloka bedömningar av det politiska läget i Finland – något utbrett stöd bland invånarna för ett uppbrott från svensk överhöghet till förmån för rysk fanns inte. Ändå belyste han något väsentligt i sin strävan till finsk självständighet. Om förräderiet är en fråga om tidpunkt, så är den politiska handlingen minst lika granntyckt härvidlag. Göran Magnus Sprengtporten var ute för tidigt. Hans strategi att liera sig med den

ryska arvfjenden för att realisera uppsatta mål var också tivelaktig. Hans bristande diplomatiska förmåga var även den ett aber. Någon riktigt tilltalande och stor gestalt i vare sig finsk eller rysk historia har han inte blivit, även om hans öde har fångslat ett antal historiker. Att hans insatser ledde till resultat bevisas av att han av tsar Alexander I år 1808 utnämndes till Finlands förste generalguvernör. Att han lämnade den posten året därpå är möjligen också talande.

Om denne man har förre diplomaten och direktören för Nobelstiftelsen Stig Ramel skrivit en tät och genomarbetad biografi. Framställningen bygger på studier i svenska, finländska och ryska arkiv. Efter kraftprovet med levnadsteckningen över Gustaf Mauritz Armfelt 1997 har Ramel sålunda återvänt till gamla jaktmarker. Bägge dessa böcker avspeglar på ett lysande sätt personligheten som oavvislig kraft i det historiska spelet. Mot en fond av bred historisk bakgrundsteckning framträder i skarpt skurna porträtt två egensinniga deltagare i tidsdramat. Sprengtportens öde är kantat av misslyckanden och felbedömningar. På flera sätt tycks han ha varit utrustad med fel slags personlighet för de situationer han ställdes inför. Trots brister i fråga om protokoll och diplomatisk taktik fick han saker uträttade, men kunde knappast under sitt liv luta sig bakåt och njuta av uppnådda resultat. Andra, mer talangfulla deltagare i det politiska och diplomatiska umgänget, kammade hem vinsterna. Att han likafullt utgör en del av de tre Östersjörikenas historia har Ramel med besked visat i sin drivet utförda levnadsteckning. Min enda anmärkning gäller påståendet på s. 57, att den amerikanska federala statsbildningen tillkom 1776, när självständighetsförklaringen såg dagens ljus. Som egen stat framträder de tretton kolonierna först 1789.

Olof Hägerstrand

EVA HELEN ULVROS

Sophie Elkan: Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf.

Lund: Historiska Media, 2001. 335 s., inb., illustr., reg.

De som rör sig i stora, berömda människors omgivning riskerar ofta att marginaliseras. Allt strålkastarljus riktas mot fixstjärnan och övriga inblandade får hålla tillgodo med skugglika statistroller. Sophie Elkan, Selma Lagerlöfs väninna i mer än 27 år, har fått nöja sig med att skjutas långt ut i periferin, såvitt hon inte rentav förödmjukats och blivit offer för åtlöje.

De största syndarna här är Elin Wägner med sin Lagerlöfbiografi från 1942–1943 och Sven Stolpe, vilka båda betonar att Elkans labila psyke eller hyperneurotiska läggning blev ett hinder för väninnans diktning. Utan att tona ner dessa personlighetsdrag menar Ulvros i sin levnadsteckning att diagnosen snarare borde vara neurasteni, en betydligt lindrigare "kultursjukdom". Hon är också berättigat kritisk mot föregångarnas bristande förmåga till källkritik, eftersom båda baserar sina skildringar på uppgifter från Valborg Olander, som var Elkans rival om Lagerlöfs gunst och således part i målet. Dessutom kan 1940-talets anti-semitiska strömningar ha spelat in vid den negativa teckningen av Elkan. Men det fanns även personer som ställde upp till försvar mot vad de menade vara en nidsbild, till exempel Jeanna Oterdahl.

Mot den bakgrunden ter sig Ulvros' bok som en berättigad, om än sent påkommen äreräddning av ett oblitt människoöde. I motsvarande mån framtonar bilden av Selma Lagerlöf som en delvis förkrympt människa som skröt med sina erövringar och spelade ut sina vänner mot varandra, lögnaktigt, gement och ofta grymt. Den inte minsta förtjänsten hos biografen

Sophie Elkan. Foto: Johannes Jaeger. Kungliga biblioteket, Stockholm.

är att Lagerlöfs helgongloria kommit på sned, om inte för all framtid krackelerat.

Studien har två syften utöver personporträttet: att beskriva en judisk identitet i svensk kulturelit vid sekelskiftet 1900 samt diskutera synen på homosexualitet i dåtidens samhälle. Som källmaterial används bland annat 4.000 brev från Elkan och dubbelt så många till henne. Dispositionen är både kronologiskt och tematiskt arrangerad.

Elkan, eller snarare Salomon, som föddes 1853, tillhörde en förmögen judisk släkt, vars anfader anlänt

till Marstrand 1779 som en av de första judarna i Sverige, alla välsituerade. Flickan var egensinnig, tyckte om att skriva poesi och svärmade för de stora gestalterna i historien. Nitton år gammal gifte hon sig med sin dubbelt så gamle kusin, musikbokhandlaren Nathan Elkan från Stockholm. Bröllopsresan gick söderut och fem år senare föddes dottern Kerstin. Året därpå konstaterades att Nathan hade angripits av tuberkulos och åter gick färden mot sydliga trakter. Under julveckan 1879 avled både Nathan och Kerstin och den nyblivna änkan mottog samtidigt besked från Göteborg att hennens far gått bort.

Väl hemma i Göteborg togs hon omhand av den gamla vänkretsen, bland dem familjerna Warburg och Atterbom, då hon inte tillbringade sin tid med resor på kontinenten och till England. Till dem som stod henne närmast hörde brodern Otto Salomon, föreståndare för slöjdseminariet Nääs. Hans pedagogiska idéer kom med tiden att bli kända världen över och en förebild för undervisningen i praktiska ämnen. 1890-talets svärmeri för hembygds-kulturen präglade verksamheten, vilken dock samtidigt odlade internationella kontakter. Här tillbringade Sophie varje sommar från 1869 och till den södra slottsflygeln inbjöds barndomsvänner, gamla trotjänare och författarkollegor för rekreation, försåvitt hon inte bistod dem med pengar.

Ulvros interfolierar sin framställning med ett antal informativa exkurser. Den första ägnas de kvinnliga författarnas situation under 1800-talet. Den traditionella kvinnorollen kolliderade inte sällan med författarrollen och i den senare tvingades diktarna ofta anpassa sig till de manliga mönster som gällde. 1889 debuterade Elkan i novellform under namnet Rust Roest ("dådlös vila rostar"). Hon tillhörde realisternas skara, framställde gärna männen som svaga och kvinnorna som moraliskt starka, utan behov av manliga ledsagare. Relationsproblem, änkan, det döda barnet

och den hopplösa kärleken var vanliga motiv. Hennes texter blev i allmänhet positivt recenserade.

Först 1899 med *John Hall – en historia från det gamla Göteborg* – framträdde hon under eget namn och gjorde succé. Hon fortsatte med böcker om Gustaf IV Adolf och J.J. Anckarström, samtliga baserade på grundlig arkivforskning, och betraktades en tid som en förnyare av den historiska romanen. Som exempel på att hennes personlighet gjorde intryck kan nämnas att hon finns avmålad i Lagerlöfs *Antikrists mirakler* (1897) och Jeanna Oterdahls roman *En av oss* (1927), det senare övertygande visat i Gunvor Stolts avhandling från 2002 – *Att bryta egen väg*. Antalet kritiska anmälningar ökade dock. Ett orosmoment var också den rivalitet som skymtade mellan två karriärlystna kvinnor och en viss fruktan för att kritikerna skulle uppfatta Elkans böcker som författade av Lagerlöf. Dessa hade nämligen träffats nyåret 1894 och inlett ett intensivt umgänge med gemensamma resor i Sverige och till utlandet.

Arten av deras förhållande har diskuterats av många och Ulvros vill tolka det som "en ömsesidig förälskelse", vilket föranleder en utveckling om kvinnlig erotik. Från och med 1865 var sexuella förbindelser mellan kvinnor straffbart. En romantisk vänskapskult ginge an men inte mer, men snart misstänkliggjordes även denna som "onaturlig". Den dominerande i detta speciella fall tycks ha varit Lagerlöf. Elkan skriver senare att hon fick säga "hands off" de första åren, och hon varnar för att hon inte vill bli kysst och smekt för mycket. Hon vill inte ha en fysisk relation i samma grad som väninnan. Selma kallar Elkan "sin hustru" och råder henne att avstå från skrivandet! Frågan om att flytta samman och ta ett fosterbarn ventileras också.

Förhållandet kompliceras av två faktorer. Å ena sidan var Elkan förälskad i belgaren Alexis Sluys, en pedagog och socialist från Bryssel med hustru och barn.

Denna relation mynnade inte ut i någonting, även om de två brevväxlade resten av livet. Än värre var att lärarinnan och rösträttskvinnan Valborg Olander 1901 dykt upp på arenan och tog allt större plats i Lagerlöfs liv. "Ett livslångt triangelndrama blev följden." Selma kunde inte bryta med någon av dem och tvingades till lögn och dubbelspel. Elkan ville gärna odla ett umgänge mellan samtliga inblandade parter, men de övriga två tycks ha undvikit detta. Det skulle dröja sju år innan krisen var över, även om enstaka konflikter också bröt ut senare, till exempel i samband med Nobelprisfestligheterna 1909. Det gemensamma resandet utsattes dock inte för några avbrott och paret besökte Italien, Frankrike och Palestina. Här var givetvis Elkan den givande parten genom sin ekonomiska ställning och umgängesvana, sina språkkunskaper och inte minst genom sina kulturella kontakter med Warburg och Georg Brandes. Lagerlöf var dessutom beroende av hennes litterära omdöme och lyssnade många gånger till hennes råd.

De sista åren upptogs av Elkans intresse för politik och kvinnosak. Hon var vänsterliberal men motståndare till unionsupplösningen. Hennes engagemang för freden var lika intensivt som hennes tyskhät och positiva inställning till den första fasen av den ryska revolutionen. Här fanns åter konflikthärdar eftersom Lagerlöf var motståndare till revolutionen och tyskvänlig. Däremot var de eniga i fördömandet av Ellen Keys biologiskt förankrade könsuppfattning som pläderade för skilda arbetsområden för män och kvinnor.

Ulvros beskriver även de antisemitiska strömningarna vid 1900-talets början. En ny våg av invandrande judar anlände vid denna tid som en följd av pogromerna i Östeuropa. De nyinvandrade var ortodoxa och fattiga och skilde sig från de tidigare vågorna av förmögna och liberalt orienterade judar. För Elkan var författaridentiteten viktigare än den ju-

diska samhörigheten, även om hon kunde delta i den mosaiska församlingens arbete. Någon läggning för religiöst grubbel hade hon dock inte, inte heller någon förståelse för sionismen. – Sjukdom tillströtte – grå starr, cancer, struma – och efter en plötslig hjärnblödning avled hon i april 1921.

Biografin innehåller en del upprepningar och uppehåller sig alltför ofta vid perifera detaljer (födelse-dagspresenter och uppvaktningar, matvanor och klädedräkter). Brevcitaten tar ibland alldeles för stor plats. Det förvånar också att de litterära analyserna nästan saknas helt, vilket torde bero på att författaren är historiker och genusforskare, inte litteraturvetare. Man kan även fråga sig om den franske sociologen Bourdieus begreppsapparat verkligen är nödvändig för att förklara allmänt kända företeelser. Detta till trots har Ulvros onekligen lyft fram en för kulturlivet viktig personlighet ur skuggorna och understrukt att i förhållandet till Selma Lagerlöf var hon lika mycket den som berikade deras relation, inte enbart en mottagare och supplikant.

Pär Hellström

MARGARETA STÅL

**Signaturen Bansai: Ester Blenda Nordström.
Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet.**

Göteborgska studier i journalistik och masskommunikation, 29. Göteborgs universitet: JMK, 2002.
Diss. 370 s.

Omslaget till Margareta Ståls avhandling pryds av ett foto av Ester Blenda Nordström iklädd keps i öppen bil. Bilden annonserar ett par viktiga teman i boken: modernitet och "den nya kvinnan". Vi möter Ester

Ester Blenda Nordström, signaturen "Bansai".
Kungl. biblioteket, Stockholm.

Blenda som 20-årig journalistvolontär på *Stockholms Dagblad* 1911 och skiljs från henne som etablerad reporter på *Svenska Dagbladet* 1917, då hon lämnade journalistyrket för att bli frilansare och författare. Som signaturen "Bansai" blev hon snart kändis i Stockholms tidnings- och konstnärskretsar. Trots att biografien har en central plats i avhandlingen får vi inte följa hennes livslopp till den sista mer tragiska fasen i hennes liv. Det verkar vara ett klokt val. Det finns många exempel på hur ett olyckligt slut kommit att präglade bilden av ett i huvudsak vitalt och kraftfullt livsverk.¹

Ester Blenda Nordström (1891–1948) var med ett epitet i tiden ett "pennskaft", som de kvinnliga journalisterna benämndes efter Elin Wägners succéroman *Pennskaftet* (1910). Romanen gjorde journalistyrket till ett inneyrke för kvinnor och inledde den första stora inmarschen av kvinnor på redaktionerna. Begreppet har levt vidare i den forskning om kvinnliga journalister, som varje år tillförs nya studier. Margareta Bergers översikt över svenska "pennskaft" har på senare tid fått fördjupande efterföljare, bl.a. i projektet Pennskaft blir reporter, där Margareta Ståls bok om Ester Blenda Nordström ingår.² Av andra kvinnliga journalister som porträtterats inom ramen för projektet märks Barbro Alving, Lotten Ekman, Maud Adlercreutz, Arttis Lundström m.fl. Många nya namn har således genom projektets arbeten tillförts det tidiga 1900-talets offentlighet. I Margareta Ståls avhandling passerar hela den s.k. "Ligan" revy, ett nätverk av kvinnliga journalister i Ester Blenda Nordströms samtid. Ett hett önskemål – inte minst för kommande forskare – hade därför varit ett namnindex.

Ester Blenda Nordströms journalistiska bana löpte parallellt med demokratins genombrott i Sverige. I tidningsvärlden skedde stora förändringar med nya kommersiella villkor. Omvärlden skulle göras begriplig för nya läsargrupper, och tidningarna sälja. Journalistyrket fick höjd status, och en professionaliseringsprocess tog fart. I avhandlingen skildras hur de kvinnliga journalisterna tar plats i det redaktionella rummet. Men kvinnornas ställning i denna process var ambivalent. Det ökande antalet kvinnor kom att göra arbetsuppgifterna mer könsuppdelade, ett uttryck för den isärhållandets princip som ingår i Yvonne Hirdmans genusteori. Hierarkin förespråkade manlig överordning och kvinnlig underordning. Tillspetsat kan man säga, att kvinnorna satt i eget rum och översatte utrikesmaterial till c-notiser medan

Recensioner

männen fick basa och ta hand om det tunga materialet.

Som en kvinnlig motstrategi bildades Ligan, ett vänskapskoteri för att ta till vara kvinnornas intressen. Som kärnan i Ligan nämns Elin Brandell, Elisabeth Krey, Agnes Lindhagen, Ellen Landquist, Gerda Marcus, Ellen Rydelius, Célie Brunius, Vera von Kraemer och inte minst Elin Wägner, som både var en viktig förgrundsgestalt och inspiratör i Ligan och Ester Blendas Nordströms förebild och läromästare. Ester Blenda vistades som barn i huset – tidvis så gott som dagligen – hos paret Elin Wägner och John Landqvist, filosofen. Efter Ester Blendas död skrev han en minnesteckning under rubriken "Tintomara". Med Tintomaragestalten framhålls det gränsöverskridande i Ester Blendas personlighet och antyds hennes bi- och homosexualitet, ett personlighetsdrag som antas ha bidragit till den känsla av främlingskap som fick henne att dra sig undan från rampljuset. Men utanförskapet kan också ha fungerat produktivt, något som Margareta Stål tar fasta på när hon avslutningsvis söker förklaringar till att Ester Blenda kom att bli en så nyskapande journalist.

Resonemanget knyts till begreppet "modernitet". Moderniteten som i samhälleliga termer skrevs demokratisering, urbanisering, tekniska innovationer, nya kommunikationsformer och identiteter, tog sig i tidningsvärlden uttryck i en ny journalistik, där intervjun och featurereportaget blev nya, kontroversiella och starkt kritiserade genrer. Men de Stockholmstidningar som står i centrum i den här studien hade alla kraftfulla ledare (Oscar Hemberg, Anton Karlgren och Ewald Stomberg), som både i konkurrensens namn och i ambitionen att värva nya läsare insåg betydelsen av nya journalistiska uttryck. En grupp som försumrats var kvinnorna. Rösträtt och rätten till yrkesarbete var stora frågor, och tidningarna behövde

kvinnliga reportrar, som bevakade och kommenterade möten och aktioner.

I detta politiskt och journalistiskt omtumlande skede kom Ester Blenda Nordström in i reportervärlden. Hennes reportage anslöt väl till den moderna tidens rytm och rörelser. Som ett typiskt drag i Ester Blendas texter lyfter Margareta Stål fram "den journalistiska närvaron". Texterna utmärktes av konkreta miljöskildringar, där hon sade sig "fotografera av verkligheten". Dessa stildrag i Ester Blendas texter kan också sägas karaktärisera det moderna reportaget.

Även ämnesvalet är i sin mångfald modernt: rese-reportage, reportage om den tekniska utvecklingen, kroppskultur och friluftsliv. Mest uppskattad blev hon för sina reportage från folkliga miljöer, där intervjuer med kvinnor, barn och vanligt folk blir till en sorts folklustspel som låter läsaren höra dialekter och slangord i texten. Med sin förmåga till inlevelse kom hon att bli en förespråkare för bättre förhållanden för samhällets svaga grupper.

I var sina kapitel tas två av hennes mest omtalade journalistiska insatser upp, nämligen rollreportagen, varav ett mest känt under rubriken "En piga bland pigor", som blev titeln på den bokutgåva som sammanlagt kom ut i femton upplagor. Det reportaget gjorde henne historisk och finns bl.a. omskrivet i *Tio reportage som förändrade världen*. Misstanken att bristen på tjänsteflickor på landet fanns i pigornas arbetsförhållanden gav Ester Blenda idén att under falskt namn ta jobb som piga på en bondgård. Reportageserien väckte stor uppståndelse och ledde också till en motskrift av den bonde som kände sig utlämnad till offentligt löje.

Moraliska betänkligheter kan ha gjort att hon övergav metoden i nästa reportageserie med stoff från ett halvår som nomadlärarinna i Jukkasjärvi. Också den blev bok – *Sex månader i samekåta* – som kom ut i flera upplagor och översattes till andra språk. I den-

na reportageserie når hennes journalistik litterära höjder. Den redan välskrivna avhandlingen får i dessa avsnitt ett stilistiskt lyft, som gör läsningen extra njutbar. Efter hemkomsten sade hon upp sin fasta anställning som journalist och övergick mer och mer till litterär verksamhet.

Det är, skriver avhandlingsförfattaren på sista sidan, "både genom lusten till utmaningar och äventyr, dvs. att få erövra det manliga rummet med dess frihet och genom att vägra inordna sig i det rådande trånga kvinnorummet", som Ester Blenda Nordström skapar förutsättningarna för sin nydanande journalistik: för att kunna göra sina unika reportage var den personliga lusten till gränsöverskridande avgörande. I det sammanhanget kom paradoxalt nog professionaliseringens isärhållande av könen att fungera som en radikal kraft. Kvinnorna kunde på sin kant och i sin redaktionella avskildhet utveckla journalistiken både genremässigt och innehållsligt. Reportaget var en ny genre som ännu inte funnit sin form, och som inledningsvis hade låg status. Genren var därför inget manligt revir, och de kvinnliga reportrarna var fria att utveckla det efter sina intressen, dvs. i modern riktning. Detta tog Ester Blenda till vara. Det faktum att hon var kvinna blev därför inte en nackdel utan en fördel.

En central fråga är den påverkan som samtiden respektive biografin hade på hennes journalistik. Som en figur i det manligt moderna brukar man nämna "flanören". En motsvarande kvinnlig figur är "den nya kvinnan". En stor förtjänst hos avhandlingen är att den alltför ensidigt manligt dominerade moderniteten väl så mycket framstår som en produkt av kvinnliga journalister. Här hade funnits intressanta paralleller att dra mellan den journalistiska och den konstnärliga litterära offentligheten, vilket bl.a. Catrine Brödje visat i *Ett annat tiotal*.³ En intressant och fördjupande fortsättning på Margareta Ståls av-

handling vore att se de kvinnliga journalisternas strategier och handlingar som ett led i samma skeende.

Karin Nordberg

Noter

1. Se bl.a. Gunilla Domellöf, *Mätt med främmande mått: Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930–1935*. Stockholm, 2001.
2. Från projektet har bl.a. publicerats: Birgitta Ney, *Reporter i rörelse: Lotten Ekmans journalistik 1898–1910*. Stockholm, 1999; Kristina Lundgren, *Solister i mångfalden: Signaturerna Bang, Maud, Attis och andra dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*. Diss. Stockholms universitet, 2002.
3. Catrine Brödje, *Ett annat tiotal: En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa*. Stehag, 1998.

KRISTINA LUNDGREN

Solister i mångfalden: Signaturerna Bang, Maud och Attis samt andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet.

Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Stockholms universitet: Stockholm, 2002. 420 s., hft, personreg.

Det finns mycket att göra när det gäller att teckna den svenska journalistikens historia. Kristina Lundgren vill göra mycket av detta på egen hand. Naturligtvis hade det räckt och blivit över redan att syssla med endera av de tre kvinnliga journalisterna Maud Adlercreutz, Barbro Alving eller Astrid Ljungström. Men här får de samfällt komma med och därtill fogas de in i sina sammanhang, främst det som består av övriga

Barbro Alving – "Bang". Kungliga biblioteket, Stockholm.

kvinnliga skribenter, men också av det som utgörs av de tidningar de verkat på. Med den tes som Lundgren driver måste det nästan bli på det sättet. Hon vill ha det till att orkestern är viktigare än solisterna. Hon kommer därför, utan att vara grälsjuk, att ta oss andra i örat därför att vi koncentrerat oss till de stora eller rentav den stora. Hon lär oss alltså åtskilligt just därför att hon har ser saken i dess sammanhang. Hon kan visa på att flera varit ute på samma uppdrag och att de var och en löst uppgiften på sitt sätt. Det ger oss nyttiga lärdomar om att solisterna inte var så ensamma som det gärna kommit att framstå i en historie-skrivning som på ett delvis ofrånkomligt sätt lyfter fram enstaka representanter. Det är en sympatisk hållning.

Jämförelser är alltid viktiga, och Lundgren har en avgörande förtjänst i att hon plöjt bredare än vanligt i den omfångsrika materia som tidningsmaterialet utgör. På det sättet står det klart, att åtskilligt är sig likt hos dem som verkat vid varandras sida. En del av det vi trott vara personliga särdrag kan dras bort. Det är framsidan av saken. Avigsidan ger sig tillkänna i att man med den i den här avhandlingen valda uppläggnen inte kan dyka djupt i de enskilda skribenternas insatser.

Inte så litet handlar ytterst om värderingar. Dessa kan alltid diskuteras. Och visst kan man ofta tycka att det görs alldeles för stor skillnad mellan att vara etta och tvåa, mellan att vara bäst och näst bäst. Det är vällovligt att försöka återställa ordningen. Det ligger i historiens dialog att växla perspektiv på det sättet. Och det finns väl också andra som gjort det, däribland Rolf Yrliid som i samlingsvolymen *När Alving blev Bang* (2001) lyfte fram flera andra skildrare av Spanska inbördeskriget.

Så hur man än vänder sig har man ändan bak. Allt kan inte göras och detta har inte ens Kristina Lundgren gjort. Det kan man antingen irriteras över eller ta till intäkt att forska vidare i saken. Jag lyssnar med spännt intresse, när hon tar itu med den viktiga frågan hur Barbro Alving hittade sin stil. Visst måste det ha funnits förebilder och föredömen? Elin Brandell och Ellen Rydelius kan ha haft sin betydelse – men jag skulle gärna sett det temat utvecklat och preciserat. Oscar Rydqvist hör säkert också till dem som ska nämnas. Man kan också sätta in Bangs insats i ett mycket allmännare sammanhang. Hon kan – och det påpekandet är ju knappast nytt – placeras in i en ironisk underifråntradition med Anna Maria Lenngren som den första stora. Hon är naturligt delaktig i sin tidnings anda – även om det är föga träffande att där hänvisa till allmän lösen av Otto von Zweigbergk eller Sten Dehlgren. Och visst kan man hänvisa till sti-

listisk förnyelse hos samtida författare som Hjalmar Bergman, Birger Sjöberg och Karin Boye, men det är som att peka med hela handen och därmed inte sätta fingret på det verkligt avgörande.

Att Barbro Alving själv månade om bilden av sig själv ska naturligtvis sägas. Äregirigheten var stor och anmärkningsvärt tidig – det är knappast en nyhet att konstatera. Den kunde också ta sig uttryck i skarp kritik av andra och säkert också i förträngning av kvinnliga kolleger. Pendlingen mellan etsande självkritik och frustande självhävdelse fanns hos henne som hos många stora män före henne. Och man kan också notera att det nästan från början fanns en hårdhänt kamratkritik. Det var nästan aldrig lätt att vara stjärna.

Margareta Berger, själv trotjänande journalist på *Sydsvenskan* och Åhlén & Åkerlund, lade grunden till en utforskning av kvinnliga svenska journalister. Det gläder mig att hon här hanteras med respekt. I någon mening kan Kristina Lundgren ses som den närmaste fullföljaren av *Fruar och damer, Pennskaft* och andra framställningar. Men allt ska naturligtvis inte bli vid det gamla. Det är inte bara en imponerande mängd tidningsmaterial som fullbordaren tagit sig igenom – och en förtrogenhet med primärmaterialet imponerar alltid. Hon har också tagit till ett nya teoretiska perspektiv, signalerade av namn som Pierre Bourdieu och Toril Moi och det har resulterat i utblickar mot samhället och mot de olika personerna. Beskeden är inte omvälvande, och någon gång kan de uttryckas vetenskapligare än vad nöden kräver – och en vidare läsbarhet vill: "De kvinnliga medarbetarna vann en position inom ett visserligen begränsat delfält av journalistiken; som uttolkare av en pågående debatt i den svenska offentligheten, nämligen den om kvinnans nya roll i det svenska folkhemmet, vann de även en position på ett annat fält, kvinnoörelsens fält." Livsverk och texter är båda av intresse för Lundgren. Det

är vackert nog. Personhistorien hade man kunnat göra mera av, även för att placera liv och text i samhället.

Övliga nyttigheter är för handen. Personregister finns dessbättre och jag hoppas att detta övertygar fler på JMK om nyttan av ett sådant. Utan att kommentera saken låter Lundgren dock de tre solisterna hamna utanför registret. Det sker sannolikt därför att hon menar, att Bang, Artis och Maud skulle vara ständigt närvarande. Det stämmer inte och slår därför lite fel vad gäller deras insats i den mångfald hon vill spegla. En liter utförligare förteckning över deras skrifter hade man också gärna sett.

Kristina Lundgren har gjort sig möda också vad gäller typografin. Men det typsnitt hon valt för inlagan är inte helt lyckligt i den valda graden. Utspärringar och radavstånd ger en antydning om var hon kunde vunnit i utrymme och därmed fått en läsbarare text. Detta är smått men inte oviktigt. Men läsmödan lönar sig.

Per Rydén

GUNNAR RICHARDSON

Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik: Beredskapspedagogik och demokratifostran under andra världskriget.

Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2003. 231 s., inb., illustr., personreg.

Tidigt året 1940 väcktes frågan i riksdagen om införandet av värtjänst i svenska skolor. Läroverkspojkar skulle lära sig att skjuta, och flickor vid rikets högre allmänna läroverk och motsvarande borde undervisas i Röda kors- och lottaverksamhet. Svenska Gymnastikdirektörsförbundet skrev till Konungen och före-

slog att de militärövningar som tidigare (1863–1917) funnits vid läroverken nu borde återinföras. Dessutom tillskrevs försvarsdepartementet av elever från 87 skolor med begäran om införande av sådana värntjänstövningar. Det pedagogiska värdet framhölls vara ett "disciplinerande inflytande" som ansågs följa av militär träning. Vapenövningar skulle bidra till skapandet av "god skoltukt, vakenhet och stilfullt uppträdande". Regeringen vände sig till högerledaren Gösta Bagge – tillika landets ecklesiastikminister – vilken bemyndigades att tillsätta en utredning. I direktiven för denna framhölls att övningarna i första hand skulle gälla skjutövningar men att även träning i civilt luftskydd liksom utbildning i barnavård, i sjuk- och sanitetsvård, i rapporttjänst och i s.k. lottaverksamhet borde utredas.

I Värntjänstbetänkandet – framlagt på julafton 1940 – hette det: "De unga skola läras att förstå, att de äro lemmar i fosterlandets stora organism och att individen måste lyda. Den naturliga auktoritetstron får icke undergrävas, och lydnadspikten skall anammas som ett samhällets nödvändiga och självklara krav." Både pojkläroverk, flickskolor och folkskolor omfattades av betänkandet. Friluftsdagar under skolterminerna liksom lägerverksamhet under sommarloven framhölls som odelat gott. Vissa övningar skulle vara gemensamma för flickor och pojkar, t.ex. luft-, gas-, och brandskydd, målspaning, rapportering, ordonanstjänst och olycksfallsvård. För realskolans elever liksom för folkskolans elever i de högre klasserna föreslog utredningen övningar i handgranatkastning med träattrapper. Likaså borde dessa åldersgrupper bland pojkarna tränas i korthållsskjutning med luft- och salongsgevär. Äldre elever i real- och folkskolor borde få lära sig skjuta med armégevär. Gymnasister i de tre högsta ringarna skulle tränas i fältmässig skjutning. Värntjänstutredningen betonade starkt den moraliska fostran, som lägerverksamhet under elever-

nas sommarlov förväntades innebära. Ordning, hjälpsamhet och hänsyn till andra människor skulle där uppammas. Men också ovillkorlig lydnad visavi ledare, instruktörer och tillfälliga befälhavare.

Ett problem i samband med detta skisserade träningsprogram var bristen på tänkbara ledare. Gymnastiklärarnas antal skulle knappast förslå inför denna anstormning. För att tillgodose behoven av instruktörer och ledare borde även de lärare som undervisade i vanliga läroämnen tvingas underkasta sig sådan utbildning. Ja, ledarutbildningen borde utgöra villkor för varje ämneslärare som önskade söka ordinarie tjänst.

Utredningens förslag stötte genast på patrull. Tillskyndarna uppbadade diverse argument i fråga om förväntad moralisk fostran och fosterländskhet. Men kritikerna kunde lätt peka på den militarisering av medborgarnas barn- och ungdomsår, som otvivelaktigt skulle bli en konsekvens av utredningsbetänkandets genomförande. Motsättningarna i samlingsregeringen gick faktiskt så långt, att finansministern Ernst Wigforss hotade med att avgå om värntjänsten genomfördes. Den ivrige uppbackaren Gösta Bagge hotade i sin tur med att lämna sin ministerpost om Wigforss iscensatte sitt hot. Kontroversen bilades dock, och resultatet blev en svensk kompromiss, där frivillighet antogs som grund för värntjänst.

Växte tanken på värntjänst för svenska skolungdomar fram ur en tidsanda? Hämtades inspiration från Tredje riket och militariseringen av hela det tyska undervisningssystemet? Fanns något radikalt nytt i planerna på värntjänstövningar som skilde utbildning och träningsprogram från t.ex. scout- eller friidrottsrörelse, Unga Örnar, hemvärnet och liknande organisationer med inriktning på friluftsliv och fysiska aktiviteter?

Historikern Gunnar Richardson har i en kortfattad men gedigen undersökning presenterat fakta i

målet. Ämnet som sådant kan tyckas provocera till entydiga slutsatser. Memoarförfattare som i unga år som utbytesstuderande under sommarlovet tillbragte några veckor i Tredje riket före krigsutbrottet har i flera fall vittnat om med vilken överväldigande suggestion de tubbades att godtaga den tyska regimens ideal och politik. Att Hitlers idéer även hade propagandister på svensk botten – i kollegierum, på officersmässar, inom ämbetsmannavärlden – är ostridigt. Var sålunda planerna på införandet av värtjänst ett eko sunnanifrån? Förtjusningen inför militärt uppträdande, betonandet av lydnad och godtagandet av hierarki liksom den aldrig ifrågasatta uppfattningen om samhället som en organism var konservativt allmångods. Men i diskussionen kring förslaget avspeglades även uttalad antiintellektualism: ungdomar borde inte bara sitta och hänga över läxböckerna och finslipa sitt tänkande. Alla unga människor borde prova på friluftsliv och praktiska sysslor. Den kollektiva samvaron med jämnåriga från andra delar av samhället skulle dessutom verka klassöverbryggande och stärka lojaliteten inför fosterlandet. I Tredje riket hade man sträckt sig till att avkorta skolgången med ett år för att uppnå ett antal politiska mål.

I reaktionerna på förslaget kan man notera att riksdagsmannen Rickard Lindström skrev 2 jan. 1940 en bejakande ledare i *Social-Demokraten*, partiets huvudorgan. Värntjänstförslaget borde "i sina huvuddrag antagas så snart som möjligt". Kritikerna å sin sida sköt in sig på de militära inslagen, de obligatoriska lägren i statlig regi, den förment nazityska utgångspunkten och den föreslagna ledarutbildningen för läroverkens ledare. Syndikalisternas tidning *Arbetaren* förkastade 30 dec. 1940 förslaget och talade om att man nu ämnade börja "den militaristiska barbariseringen redan i skolan". Torgny Segerstedt reste en varning i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20 jan. 1941: "Svensk ungdom är bättre värd än att ut-

lämnas åt inflytelser, som vore ägnade att giva den en skev inställning till mänskligt liv och mänskliga framtidsmål. Att träna barn i dräpandets teknik vore att förgifta deras sinnen." Hos olika remissinstanser ställde man sig likaså tvekan. Läroverkslärarnas riksförbund godtog förslaget att återinföra militärövningar i skolan men ställde sig avvisande till tanken på obligatorium. Sveriges allmänna folkskolläraryörening avvisade tanken på militärutbildning för yngre elever. Man framhöll också att förslaget pressats fram brådstörtat till följd av rådande europeiska krisläge. Svenska kvinnors vänsterförbund – där Kerstin Hesselgren var ordförande – pekade på "den odemokratiska anda" som präglade värtjänstförslaget. Från liknande utgångspunkter kritiserade Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och flera andra kvinnoorganisationer planerna på att smygmilitarisera skolundomen.

När riksdagen småningom tog ställning till värtjänstförslaget avvisades tanken på obligatoriska sommarläger, gymnasisters skjutövningar och ledarutbildning för lärare. Yngre elever skulle över huvud taget inte tränas i vapenövningar. Socialdemokraterna var de som i första hand fällde förslaget i dess ursprungliga form men även folkpartister och bondeförbundare röstade nej. Försvarsministern Per Edvin Sköld hade anledning att vara missnöjd – han hade starkt uttalat sig för dess genomförande.

Utgående från hanteringen av värtjänstförslaget i press, remissinstanser och politiska organ kartlägger Richardson hur nazityska uppfostringsideal trängde sig in i svensk debatt under de tidiga krigsåren. Så länge Rikets arméer skördade framgångar på alla fronter, fanns stöd på vissa håll för de oövervinneliga lärorna som fostrat sådant soldatmaterial. Varnande röster kunde samtidigt avhöras. Erika Manns bok *Tio miljoner barn* handlade om uppfostran och undervisning i Tredje riket. Den gavs ut av antinazisten Johan

Hansson på Natur och Kultur. Att skriften, som hjärtlost avslöjade avintellektualisering, ledarkult och militarisering av tyskt undervisningsväsende, kom ut i flera svenska upplagor visar att allmänheten engagerade sig i frågan. Även åsina vittnen till hur demokratiska och liberala värden inom tysk kultur nedrustades nådde bokmarknaden. Böcker av Torsten Fogelqvist, Bertil Malmberg, Arvid Fredborg, Gunnar Th:son Pihl liksom av britterna Robert Vansittart och Peter F. Wiener – den förres *Mitt livs lärdom* utgavs på svenska 1943, den senares *Hur ett herrefolk uppfostras* 1944 – fördjupade bilden av ett rike i moraliskt och intellektuellt förfall. Naturligtvis uppenbarade sig också ivriga försvarare av nyordningen i Tyskland på svenska bokhandelsdiskar. I hur hög grad svensk opinion påverkades är omöjligt att precisera. Men själva faktum att viktig kritisk information om tysk undervisning fanns att tillgå bör ha återverkat. Serum fanns.

Gösta Bagge tillsatte 1940 års skolkommision. I direktiven till denna påtalades explicit att skolans främsta mål inte var kunskapsförmedling utan "fost-
ran i ordets vidaste och djupaste mening". Karaktärsideal som sanningskärlek, självständighet, fasthet, självdisciplin och offervillig samhällsanda framhölls som fyrbåkar i skolans verksamhet. Richardson framhåller "beredskapsdygdena" som tongivande ideal i 1940 års skolkommision – inte "demokratidygdena". *Dagens Nyheter* kritiserade i en ledare 14 jan. 1941 åsidosättandet i kommissionen av skolans kunskapsförmedlande uppgift: "Att nedvärdera undervisningen är i själva verket att nedvärdera skolans idé: ty uppfostrad kan och skall man bli på många sätt, i hemmet och sen i livet, men undervisad kan man bara bli i skolan. Och de kunskaper skolan undervisar i är inte föraktliga ting."

Under krigets lopp gjorde sig nya röster hörda i skoldebatten. Makarna Myrdal kom hem från USA

och publicerade 1941 boken *Kontakt med Amerika*. Traditionell "förmynardagogik" ställdes mot det amerikanska samhällets "frihetspedagogik". Tron på individens integritet och förmåga att välja efter eget förnuft lyftes fram som konkurrerande ideal till rekommendationerna i Bagges skolkommision, i vilken kunskaper i kristendom, historia och modersmålet tillsammans med gymnastik och idrott skulle göra de unga till "rådiga och handlingsdugliga människor".

Karaktärsfostran eller kunskapsförmedling – där gick frontlinjen i debatten. I den skolkommision som tillsattes 1946 och som under en tid kom att verka parallellt med 1940 års skolkommision uttalade man sig starkt för en antiauktoritär undervisning. Enhetsskolan stod för dörren och alldeles nya vindar västerifrån hade börjat blåsa. Frågan kvarstår dock: I hur pass hög grad var svensk skoldebatt under de avgörande krigsåren påverkad av värderingar från Tredje riket? Svårt är att tänka bort Hitler-Jugend och tysk disciplinuppfostran som drivande kraft bakom värn-
tjänstförslaget. Å andra sidan pågick ett krig och en äldre form av militära övningar inom skolans ram fanns att hänvisa till. Lovsånger till kollektivism, fosterländska ideal och auktoritär uppfostran hade framförts långt innan nationalsocialismen blev en faktor att räkna med. 1940 års skolkommision avspeglar uppenbarligen en tidsbetingad nedvärdering av rationalitet och personlighetsutveckling och framhåller tradition, historiskt medvetande, samhällsanda och idrottsliga övningar som riktmärken för undervisningen.

När Tredje riket försvunnit från kartan hade demokratin visat sin livskraft. Alldeles nya ideal blev bestämmande för 1946 års skolkommision. Kunskaper, "barnens fria växt", demokrati och öppet ifrågasättande framhölls som vägledande principer för folkhemmets skola.

Recensioner

Sedan konsekvenserna av Tredje rikets uppfostran lagts i öppen dag är man så rädd för politisk indoktrinering, att även demokratiens egen värdegrund anses diskutabel att lyfta fram. Den socialdemokratiska skolpolitikern Oscar Olsson skrev i *Tiden* 1945:

”En demokratisk fostran får på intet vis betyda propaganda för demokrati utan måste betyda: fostran till frihet, fostran till motstånd mot all propaganda, fostran i en demokratisk miljö. Efter nazismen har ordet demokrat allt oftare blivit liktydigt med fri människa i ett fritt samhälle i motsats till diktaturens herre- och trälmentalitet. Demokratisk fostran är uppfostran till frihet, personlig och medborgerlig frihet.”

En lärdom som kan hämtas från Richardsons förtjänstfulla bok är att såväl ”tidsanda” som politiska konjunkturer utanför vårt eget land påverkat både utbildningsdebatt och skolmodeller. Varken kommissionärer eller skolpolitiker skulle likväl skriva under på en dylik bedömning. Ingen vill gärna vidgå att man tänkt och handlat inom en aktionsradie som bestämts efter villkor man själv inte kunnat bestämma. Man kan härvid lätt komma att tänka på en bekant figur i Hjalmar Söderbergs *Martin Bircks ungdom* – Röda Turken.

Olof Hägerstrand

IVO DE FIGUEIREDO

Fri mann: Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie.

Oslo: Aschehoug, 2002. 448 s., inb., illustr., personreg.

En biografisk skildring står inte och faller med graden av dramatik i den biograferade personens liv. Även till synes odramatiska öden kan rymma åtskilligt av intressant stoff. Samtidigt är det svårt att förneka att tydliga vägval och inblandning i omtumlande händelser i samhället ger extra goda möjligheter till såväl inträngande som läsvärda skildringar. Onekligen har den norske historikern och författaren Ivo de Figueiredo genom sitt val av Johan Bernhard Hjort (1895–1969) till huvudperson fått mycket av den varan. Hjorts mångsidiga liv blir ett prisma för det norska samhällets förändring under perioden, en nationell mognadsprocess från 1800-talets ämbetsmannaregim, genom industrisamhällets barnsjukdomar och fram till den socialdemokratiska välfärdsstaten. Under sin levnad företrädde Hjort högersidan i norsk politik och samhällsdebatt. Han var högeraktivist under mellankrigstiden, från grundandet av Nasjonal Samling 1933 och till 1937 rörelsens starke man vid sidan av Quisling. Efter den tyska besättelsen 1940 deltog han i försöken att uppnå samförstånd med ockupationsmakten men hamnade i onåd och internerades som motståndsmann i Tyskland. Under efterkrigstiden verkade han som en av landets mest uppmärksammade advokater med stark vurm för individens rätt gentemot staten och stred med ett för tiden ovanligt frisinne för homosexuellas rättigheter och mot censurivrare i fråga om litterära sexualskildringar, till exempel i otuktsrättegången mot Agnar Mykle 1957, författaren till *Sången om den röda rubinen*.

Recensioner

I de Figueiredos biografi sätts samhällsmedborgaren Johan Bernhard Hjort i fokus. Det hindrar inte att föräldrarnas liv ges ett omfattande utrymme. Fadern Johan studerade zoologi i München och blev sedermera havsforskare. I Tyskland förälskade han sig i Wanda von der Marwitz, sprungen ur en preussisk adelsfamilj som vid slutet av 1800-talet inte hade mycket mer än det förnäma namnet och värdigheten kvar. Äkteparet bosatte sig i Bergen där de ingick i en inflytelserik umgängeskrets i vad som kring unionsupplösningen utgjorde Norges politiska centrum. I Bergen fanns blivande statsministern Christian Michelsen, uppträcksresanden Fridtjof Nansen, förlagsbokhandlaren William Nygaard, författaren Bjørnstjerne Bjørnson, historikern Ernst Sars och många andra. Fadern var starkt präglad av tidens moderniseringsvänliga strömningar inom vetenskap och teknologi, men berördes också av kretsens oro för samhällsnedbrytande krafter och övertygelsen att de mest begåvade måste föra landet in i framtiden. Med sin förankring i stadens societet blev skandalen desto större när fadern, Johan Bernhard var då 15 år, lämnade familjen för att starta ett nytt liv med sin sekreterare, Constance Gran som kom från en förnäm bergensisk släkt. Det komplicerade förhållandet till fadern kom att kasta skuggor över Johan Bernhards fortsatta liv.

Johan Bernhard utbildade sig till jurist, gifte sig med Anna Cathrine Holst och bildade familj i Oslo. Tack vare sin yrkesmässiga skicklighet och stora samhällsintresse fick han flera uppdrag som gav mer smak. Bland annat utarbetade han grunden till den typ av statsbudget som kom att bli förhärskande i Norge under lång tid. Kontakterna med systrarna som gift sig i Tyskland, med två bröder von der Goltz, upprätthölls kontinuerligt. Svågarna, medlemmar i NSDAP, och flera i den akademiska överklass som hustrun kom från hyste samma misstro till det demo-

kratiska systemet. Med den bakgrunden är det inte förvånande att Johan Bernhard deltog i det "ungdomsuppror" som högerradikalismen i stor utsträckning var. Kraft och renhet ställdes mot den ostadiga parlamentarismen och hotet från den radikala arbetarrörelsen där Arbeiderpartiet, DNA, under en period till och med ingick i Kommunistiska Internationalen. När Hjort lämnar Höyre 1930 inleds för honom ett decennium som av författaren betecknas som "en vandring i ödemarken".

Författaren ägnar stort utrymme åt Hjorts tid i NS, maktkampen med Quisling och återkomsten från periferin 1940. Hjort var synnerligen aktiv i förhandlingarna med ockupationsstyret efter 9 april 1940. Ett syfte var att få bort Quisling, dock inte av demokratiska skäl utan för att bereda väg för den egna kretsen av högerradikaler. De såg sig själva som naturliga ledare i denna nationens ödesstund, utan mandat från medborgarna och utan någon djupare kunskap om stämningarna i folkdjupet. Alla var knappast övertygade nazister, snarare såg de realpolitiskt på situationen. Tyskland skulle vinna kriget och skapa en ny ordning som man måste – med glädje eller nödtvång – anpassa sig till. Sådana stämningar fanns inte bara inom NS och Hjorts högerradikaler utan också på ämbetsmannahåll, inom jordbrukets organisationer och även bland arbetarrörelsens radikaler.

Hjort sköts emellertid så småningom åt sidan. Väl ute ur politiken återanknöt han delvis till sina tidigare ideal om ett fritt rättsväsen. Han vållade irritation bland ockupationsstyret och NS. 1941 sattes han på det ökända fängsläget Grini och fördes året därpå till Tyskland. Interneringen var jämfört med de flesta fångars lott dräglig. Familjen bodde hos släktingar och kunde så småningom förmedla information om och till fångna landsmän samt hjälpsändningar till fånglägren.

Genom sin fängstatus kunde Hjort, trots sin tid inom NS, åter bli en hedervärd samhällsmedborgare efter kriget, något som han var ganska ensam om bland 1930-talets ledande högerradikaler. Ett tecken på hans renommé är utnämningen till permanent försvarare i Høyesterett (Högsta domstolen) 1955. Advokatbyrån utökades med sonen Johan och hus-truns brorson Peter F. Holst. Byrån expanderade och Johan Bernhard blev en av landets mest uppburna försvarsadvokater, en idog vakthållare av individens rätt – oavsett om det gällde kommunistiska arbetare eller företagare. Han bekämpade, liksom många andra liberal-konservativa, Arbeiderpartiets pris- och rationaliseringslagar åren efter kriget liksom 1950-talets förslag om vidsträckta fullmaktslagar för att kontrollera näringslivet. Hans förflutna kom upp till ytan under vänsterradikalismens tid på 1960-talet. Med sin höga position var han en perfekt måltavla för dem som ville koppla samman det kapitalistiska samhälls-etablissemanget med fascism. Snarare var det dock så att NS-engagemangent hade avskilt honom från samhällets ledande kretsar, något som han efter 1945 strävade efter att ändra på. Kritiken var ändå besvärande och att Hjort försökte att tona ned sin verksamhet omedelbart efter besättelsen är knappast förvånande. Någon avgörande skada gjorde dock inte "avslöjandena". Hjort hade med sin advokatverksamhet vunnit sympatier också från kulturradikalt håll med sitt försvar för värnpliktsvägrare, frispråkiga sexualskildrare, homosexuella och marijuanarökare.

Frågan om kontinuiteten i Johan Bernhard Hjorts politiska levnadsbana har nära samband med de ideologiska strömningarnas roll vid tillblivelsen av det moderna Norge. Hjort vidareförde arvet från ämbetsmannastatens liberalkonservativa höger där konstitutionella garantier mot majoritetsvälde var en avgörande fråga. Ivo de Figueiredo skriver att Hjort inte var helt hemlös i demokratis och massans tidsålder.

Även om han stod för en reaktionär författningssyn (demokratin accepterades men inte parlamentarismen fullt ut) vid sidan om tidens dominerande idéer aktualiserade han samtidigt frågor som är grundläggande för samhällsbygget: individens rättigheter, rättssäkerhet, domstolarnas oberoende, maktbalansen, minoritetens ställning och statsmaktens avgränsning. Det organismtänkande Hjort omfattade kom under 1930-talet att korrumpiera de liberala idealen till förmån för en omsorg om det helas väl, något som bara ansågs kunna upprätthållas med ett elitstyre som rörde sig mot allt mer auktoritära samhällslösningar:

Under trykket fra samfunnskrisen og massepolitikkens evige interessekonflikter ble dette temmelig desperate og drastiske og drastiske skiftet fra individ til elite til despoti den dynamiske bevegelsen i den aristokratiske elitismen, den brutte tråden på ytterste høyre fløy i norsk historie. (s. 376)

Boken om Hjort kan sättas i samband med det senaste dryga decenniets ökade intresse i Norge för att skriva om andra världskriget och NS utan den starkt patriotiska svart-vita hållning som länge utgjorde ett hinder mot mer fördjupade förklaringar till händelserna och förståelse för förlorarnas bevekelsegrunder. I den trenden ingår också att se mer kritiskt på motståndsrörelsens insatser, särskilt likvideringarna av misstänkta kollaboratörer. Liksom i Danmark har också helt oskyldiga förlorare alltmer uppmärksamats i forskningen. Det gäller såväl barn till tyska soldater som till NS-medlemmar.

Den synnerligen välskrivna och intressanta biografin över Johan Bernhard Hjort ger en fascinerande bild av personen Johan Bernhard Hjort men ökar också, tack vare sitt breda perspektiv, vår kunskap om 1900-talets tvekamp mellan frihet och auktoritära

styren. Båda riktningarna kan hämta sin näring från moderna tankeströmningar, och båda kan också rymmas i en människas livsbana, utan att denna för den skull måste vara fylld av dramatiska positionsändringar.

Torbjörn Nilsson

TAGE ERLANDER

Dagböcker 1952. Utgivna av Sven Erlander.

Stockholm: Gidlunds Förlag, 2002. 260 s., inb., illustr. personreg.

År 1952 som behandlas i den tredje volymen av Tage Erlanders dagböcker präglades av det kalla krigets spända atmosfär. Koreakriget fortsatte med allt intensivare amerikanska bombningar. Västtyskland fick med undertecknandet av den europeiska försvarsunionen rätt att bygga upp en egen armé och ett eget flygvapen. Tysklandsfrågan dök även upp vid flera andra tillfällen under året.

Också för Sveriges del gjorde storpolitiken sig starkt påmind. Ett svenskt sjöräddningsplan av typ Catalina sköts i juni ned av sovjetiskt flyg över internationellt vatten. Planet deltog i sökandet efter ett svenskt signalspaningsflyg av typ DC-3 som ett par dagar tidigare hade försvunnit över Östersjön med sin besättning på åtta man. Catalinans besättning räddades men DC-3:an hade skjutits ned av sovjetiskt flyg, vilket föranledde svenska protester. "Catalinaaffären" var i flera årtionden en stötesten i förhållandet mellan Sverige och Sovjet. Direkt koppling till det kalla kriget hade också avslöjandet av den s.k. Enbomsligan, vars huvudman Fritiof Enbom dömdes för spionage i Norrbotten för Sovjets räkning, trots

att hans personlighet uppvisade starka mytomana drag.

På hemmaplan fortsatte de s.k. rättsröteaffärerna att kasta sin skugga över politiken. Haijbyaffären, där huvudpersonen Kurt Haijby skulle ha haft ett homosexuellt förhållande med förre kungen Gustaf V, fortsatte att plåga statsministern. Även kyrkan hade sin skandal i samband med biskopsvalet i Strängnäs. Anonyma brev, till förmån för en av kandidaterna Dick Helander, spreds till stiftets präster. Senare framkom det att segraren Helander sannolikt själv var författaren, och han avsattes året efter. Bondeförbundets ledare Gunnar Hedlund, tillika inrikesminister i koalitionsregeringen med socialdemokraterna, dömdes för vårdslös deklARATION men stannade kvar på sina poster.

För den även i vanliga fall pressade Erlander inbar de storpolitiska och inrikespolitiska händelserna en extra börda som spädde på oron över den egna hälsan. Liksom tidigare år är dagboken fylld av anteckningar om hans egna och hustrun Ainas hälsoproblem. Läsarna av de förra volymerna känner också igen de bitska, för att inte säga hätska, personomdömena om politiska motståndare eller andra som betett sig klandervärt. En del av hätskheten kan säkert botten i dagboksskrivandets terapeutiska funktion som sopstation för dagens spänningar och konflikter. En del personer får dock konsekvent negativa omdömen vilket tyder på en grundmurad motvilja hos dagboksförfattaren/statsministern. Den 23 april kommenterar Erlander en riksdagsdebatt om spionaffärerna: "Olustigt var också att tvingas in i en ny debatt med dessa blötdjur. Och inte minst olustigt var det att få medhåll och beröm av Ohlin." Den 3 maj är det andra liberaler som hudflängs, "de stinkande Tingsten och Harrie och Knut Petersson". Också partivänner framställs på ett nedsättande sätt, som t.ex. chefredaktören vid *Motalaposten* Evert Kumm, som

Ritad av Maj Figge Medan
jag tänkte mej dagens
möte mellan de två stora

Tage Erlander och Charles de Gaulle så som tecknaren Anders Sten – signaturen Figge – uppfattade detta möte mellan två politiska kulturer.

kallas för "ett stinkdjur". Ändå tycks det som om högerledaren Jarl Hjalmarson nu har tagit över folkpartiledaren Ohlins gamla roll som favoritobjektet för Erlanders negativa personkaraktistiker. Hjalmarson har enligt Erlander mycket mera av charm än Ohlin.

"men han föraktar politiken... Hjalmarson anser sej kunna använda ungefär vilka tricks som helst. Han tror att jag också ser på politiken med ett överlägset hånleende i själen. Därför blir Hjalmarson helt hämningslös." Ohlin har däremot genom sin partiledarverksamhet blivit mer politiskt intresserad. "I samma mån som hans politiska intresse väckts, har det blivit svårare för honom att vara ohederlig." Ohlin betecknas som en allvarsman vars skämt är mödosamt hopsnickrade. "Men det ligger något rörande t.o.m. i hans försök till lustigheter. Men Hjalmarson har bara skämtet till tema. Han är därför otrevligare än Ohlin någonsin kan bli."

De hårda omdömena paras med ett påtagligt skalkigt självförtroende. Vid ett flertal tillfällen uppenbaras Erlanders missnöje med sina tidigare insatser och oro inför de kommande. Särskilt tydligt framkommer detta under hans första USA-resa under våren. Mottagningen på City Hall i New York beskrivs som utomordentligt vacker, borgmästaren som en utomordentlig talare, "lika flott i sitt framträdande som jag verkade bortkommen med min dåliga skolengelska uppläst från ett darrande papper". Utrikesministern Dean Achesons skiftande humör tolkas också som ett resultat av Erlanders tillkortakommanden. "Acheson var mycket intressant på morgonen, men måste ha blivit besviken på mej. Senare på dagen var han mycket kylig och ointresserad." På hemmaplan ger Erlander sig själv ofta dåligt betyg för sina tal och andra framträdanden. Ett anförande i en riksdagsdebatt om valsystemet karakteriseras i maj på följande dystra sätt: "Mitt sätt att uttrycka mej är ju förfärligt. Satserna illa byggda och ordvalet torftigt ända till armod. Det är emellertid inte det värsta. Över satserna vilar en dimma av oklarhet som gör läsningen nära nog olidlig."

Trots allt är Erlander av årgång 1952 mer harmonisk i sin statsministerroll än under de första åren. Den 12 oktober nedtecknar han några längre funde-

ringar över sin insats. 1946 hade han ansett valet av honom till partiordföranden och statsminister som ett misstag, även om han var omåttligt stolt över utnämningen. "Jag har ändrat mej i någon mån. Det har gått bättre än jag fruktade." Ändå skulle han inte känna någon sorg vid en eventuell avgång. "Varför? Jag har ingen vilja till makt. Hur jag än rannsakar mej, så hittar jag ingenting. Jag är fåfång, vill lyckas. Jäväl. Men ingen vilja till makt."

Förutom personomdömena och Erlanders självbeaktelser om såväl hälsan som sin politiska insats kan också de dåtida villkoren för politiskt ledarskap avläsas i dagböckerna. Några hemliga förmåner eller privilegier existerar inte för den i många stycken puritanske Erlander. Ett tecken på statsministerns blygsamma resurser är bristen på hjälp med utskrifter av tal och andra göromål. När sekreteraren Maria Nyström väntar barn står han närmast utan hjälp. Ännu mer dystert är det när han i januari upptäcker att motboken är borta (en förutsättning för att kunna köpa vin eller sprit). Således kan han inte ordna fram vin till Aina som ska ha en bjudning hemma. Till och med att han får bilskjuts till arbetet av bekanta vållar vissa samvetsproblem. De sex gånger han vid årets början sökt använda sig av spårvagn har han omhändertagits av vänliga bilister vid hälften av tillfällena. En gång under denna årets första vecka har det blivit taxi. "Men det är väl inte riktigt comme il faut att statsministern åker snålskjuts varannan morgon." Jämfört med dagens taxiåkande politiker ger anteckningen ett närmast rörande intryck av måttfullhet och pliktänsla. De kommande volymerna kommer säkert att bjuda på fler drastiska personomdömen men eventuellt också ge bilden av en mindre osäker statsminister. I takt med att "trygghetens samhälle" byggs upp kanske denna trygghet också når en av folkhemmets byggherrar.

Torbjörn Nilsson

MARGIT WANNERBERG

40 år i sandlådan med politiker och präster.

Pixbo: Eget förlag, 2002. 238 s., häftad, illustr.

Margit Wannerbergs yrkesverksamma liv har ägnats den svenska förskolan alltifrån 1948 och vidare 40 år framåt i tiden. Hennes gärning kännetecknades av arbetsglädje, verksamhetslust och stridbarhet. Hon ställde krav vad gäller personalens utbildning, lokalernas ändamålsenlighet, pedagogik, barngruppernas storlek, mathållning och mycket annat. Hennes verksamhet förde henne till chefsbefattningar och in i åtskilliga konflikter. Om både det ena och det andra har hon nu skrivit frispråkiga, upplysande (för att inte säga avslöjande) och omväxlande (för att inte säga underhållande) memoarer. Det är mycket glädjande, att den svenska förskolans historia blir belyst. Förskolan har under författarinnans tid byggts ut från nästan ingenting till en betydande verksamhet, men historieskrivningen och dokumentationen har varit minst sagt obetydliga. Barnstugor tillkommer utan att ens lokalpressen uppmärksammar detta.

De första förskolorna, som kallades kindergarten, barnträdgårdar eller lekskolor, byggdes upp av stiftelser (framför allt i högreståndskretsar) eller av textiltföretag, som behövde kvinnlig arbetskraft. Margit Wannerberg har arbetat inom sådana förskolor, i Krokslätts daghem (vid Krokslätts fabriker) i Mölnadal 1948–1951, i Väveribolagets daghem i Borås 1951–1952, i Mariastiftelsens barnträdgårdar i Borås 1952–1958 samt i Landala småbarnsskola, Masthuggets småbarnsskola och Rosengången i Örgryte, alla tre inom Göteborgs kommun, 1958–1968. Kommunala politiker och tjänstemän, företrädesvis socialdemokrater, ville dock ta över dessa fristående förskolor

och lyckades i sina uppsåt. Prästernas försök att komma in i förskolan med kristendomsundervisning avvisades. På ett oefterhärmligt sätt sammanfattar Wannerberg motsättningarna: "Det skulle missioneras bland de stackars sexåringarna hos ateistiska fröknar. Ve och fasa, inte kunde vilken missionär som helst släppas lös i profana lokaler. Till varje pris måste jag hindra kalabalik bland lärarna. (Barnen förstod aldrig vad prästerna sa så bland barnen ingen oro.)" Dessa försök avvisades som sagt, men inom Göteborgs stift byggde många församlingar upp egna förskolor. Regeringen drog dock in statsbidragen till kyrkliga småbarnsskolor. Striden om förskolan var hård.

Om denna utveckling är Wannerberg välunderrättad. Efter några lyckliga år inom Partille kommun (1968–1972) tog författarinnan arbetet som konsulent för Kyrkans förskola i Göteborgs stift. Det blev en kulturkrock. Kyrkans ledare förväntade sig stor följsamhet och undergivenhet av de anställda. Som chefstjänsteman var Wannerberg van att ställa krav och bestämma. Till skillnad från de dåvarande kyrkliga ledarna var hon liberalteolog och kvinnoprästanhängare. Många turer i den följande utvecklingen redovisas, och läsarna får åtskilliga inblickar bakom kulisserna. Skulle man satsa på Kyrkans barntimmar eller fullt utvecklad förskola, på enkla lokaler eller fullvärdiga lokaler, på frivilliga krafter eller anställda förskollärare, måttliga lönehöjningar eller högre, rättroende krafter eller utbildad personal? Skulle fru Wannerberg biträda beslutsfattarna eller skulle hon ansvara för verksamheten? Margit Wannerbergs inställning var klar. Hon gick in för de senare alternativen, men andra kunde ha helt annan inställning. Tvistefrågorna gick igen inom all förskoleverksamhet, men här förvärrades de av olika uppfattningar i trosfrågor. Efter åtta besvärliga år i Svenska Kyrkans tjänst avslutade Wannerberg sin bana som frilansande föreläsare för blivande förskollärare (1980–1988).

Hennes huvudämne var religionspsykologi. Vad svarar vi, när barnen ställer frågor inom den religiösa sfären? Denna fråga hade blivit en utmaning för henne, och hon ville hjälpa andra att ge svar.

Ett syfte med memoarerna är att berätta om förskoleutvecklingen, ett annat att berätta om jämställdhetskampen mot könsdiskriminering, ett tredje att upplysa om mekanismerna bakom kränkande särbehandling på arbetsplatserna. Utfrysningssmekanismerna följer givetvis ungefär samma mönster idag. Genom att berätta om sin egen livslånga kamp vill författarinnan inge andra mod och stärka självkänslan hos dem.

Memoarernas värde ligger däri, att allt kommer med, både ljus och mörkt, både vänskapligt samarbete och besvärliga motsättningar, både glädjemenen och motgångar. En lång rad kända personer passerar revy, och författarinnan utdelar både ris och ros; även åt sig själv ger hon ibland ris, ty hon är självutlämnande och erkänner utan omsvep egna misstag och tillkortakommanden. Det vanliga är att folk, som har mycket att berätta, inte kommer sig för eller vågar att skriva ned något alls eller förbigår motsättningar och dåliga förhållanden med tystnad. Utan att fara med osanning malar de på detta sätt upp en alltför idyllisk bild av historien. I dessa memoarer kommer man däremot rakt in i den omtumlande verkligheten. Vi får se händelseförloppet ur Wannerbergs synvinkel, men tack vare framställningens bredd uppfattar eller anar man också motpartens inställning eller saksak. Många av motsättningarna var mer eller mindre oundvikliga, eftersom motspelarnas ståndpunkter var olika.

Språket kan snarast kallas vårdat talspråk. Mycket blir sagt med få ord, men ibland måste man tänka till för att begripa vad som menas. En viss dunkelhet är medveten, eftersom författarinnan vill undvika att läsare tar illa upp. Hon har tidigare skrivit och utgivit

boken *Lilleplutteriket: Sagor och syner* (Sthlm 1984, 157 sidor), i vilken hon berättar om sina upplevelser i sagans och satirens form. Personerna i denna bok har fingerade och skämtsamma namn. Hennes nya bok "40 år i sandlådan" ger oss nycklar till tolkningen av Lilleplutteriket. Ett personregister och även gärna ett ortregister hade varit värdefulla. Wannerberg har bott i Änggården i Göteborg, i Borås och i den del av villasamhället Pixbo, som tillhör Mölndals kommun. I huvudsak berörs alltså västsvenska förhållanden.

Wannerberg bygger på egna minnesbilder och en stor mängd handlingar, som hon har samlat på sig. Till framtida forskares nytta har handlingarna från tiden i Svenska kyrkans tjänst överförts till Kvinnohistoriska Forskningssektionen vid Göteborgs Universitet. Även hennes övriga arkivmaterial kommer förhoppningsvis att överföras till offentliga arkiv.

I minnenas ström urskiljer man här och var huvuddrag i förskolans historia, och man får reda på sammanhang och förhållanden, som det skulle ha krävts långvarig forskning för att inse. Framtida forskare inom ämnet personhistoria har mycket att hämta. Släktforskare finner som regel inte mycket utöver kyrkobokföringens uppgifter om namn, datum för födelse och död samt uppgifter om bostadsort, men i detta verk kan man finna upplysningar om åtskilliga personers verksamhet, inställning i sakfrågor och ställningstaganden. Man får snabbskisser av handlingsmänniskor med bestämda uppfattningar och snabbteckningar av personligheter.

Lars Gahrn

KERSTIN VINTERHED

Kärlek i tjugonde seklet – en biografi över Alva och Gunnar Myrdal.

Stockholm: Atlas, 2003. 328 s., inb., illustr., personreg.

Det har skrivits mycket om Alva och Gunnar Myrdal, om deras gärning, om deras inbördes relation och om förhållandet till de tre barnen. Mycket har de skrivit själva både i vetenskapliga och andra sammanhang, och otaliga är de intervjuer som gjorts med dem. Barnen Jan, Sissela och Kaj har vart och ett givit sin version av föräldrarna i böcker som har väckt stor uppmärksamhet och debatt. Jan Myrdal: *Barnedom* (1982), *En annan värld* (1984), *Tolv på det trettonde* (1989) och Sissela Bok: *Alva: Ett kvinnoliv* (1987), *A daughters memoir* (1991) och Kaj Fölster: *De tre löven* (1994). Avhandlingar har skrivits, bland dessa, Lars Lindskog: *Alva Myrdal: "Förnuftet måste segra"* (1986), Margareta Lindholm: *Elin Wägner och Alva Myrdal: En dialog om kvinnorna och samhället* (1992), Brita Åkerman: *Alva Myrdal: Från storbarnkammare till fredspris* (1997), David Southern: *Gunnar Myrdal and Black-White Relations: The use and abuse of An American Dilemma* (1987), Walter Jackson, *Gunnar Myrdal and Americas conscience: Social engineering and racial liberation 1938–1987* (1990), Örjan Appelqvist: *Bruten brygga: Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943–1947* (2000) och Ola Sigurdson, *Den lyckliga filosofin: Etik och politik hos Hägerström, Tingssten, makarna Myrdal och Hedenius* (2000). Den senare f.ö. anmäld i PHT 2002:I.

Nu har Kerstin Vinterhed, journalist, docent i i socialt arbete och präst kommit ut med boken *Kärlek i tjugonde seklet – en biografi över Alva och Gunnar Myrdal*. Man kan tycka att tillräckligt sagts och skrivits

om makarna Myrdal. Kerstin Vinterhed har som framgår av titeln på hennes bok valt ett nytt genomgående tema – kärleken. Hon kan bygga på ett fantastiskt källmaterial nämligen de hundratals brev mellan makarna som förvaras i Gunnar och Alva Myrdals arkiv i Arbetarrörelsens arkiv. Både Alva och Gunnar var stora brevskrivare. De skrev ständigt både till varandra, till barn och släktingar, till vänner och kolleger och till politiker och forskare. Under de långa perioder som paret levde åtskilda var brevet det ständiga kommunikationsmedlet. I breven avslöjas de innersta känslorna. Det är brev fyllda av kärlek och längtan men också av otålighet och krav. Det är ett fantastiskt material att skriva en biografi på men också ett svårbearbetat material att använda och tolka och tillsammans med allt övrigt källmaterial om och av makarna Myrdal, utredningar, avhandlingar, tidsningsartiklar, intervjuer kan uppgiften synas i det närmaste omöjlig.

Boken har i grunden en kronologisk uppläggning och omfattar tiden från för parets första möte 1919 till Alvas och Gunnars död 1986 respektive 1987. Kronologin bryts av långa tillbakablickar liksom av framåtblickande avsnitt och försök till analyser och synteser. Upprepningarna är många. I kapitel 1 – ”Det första mötet” – skildras Gunnar Myrdals och Alva Reimers första möte på gården Slagsta i Eskilstuna, där Gunnar och hans vänner Sven Tisell och Gösta Lundborg gjorde ett uppehåll under en färd till Dalarna. Alva Reimer arbetade på ett revisionskontor i Eskilstuna. Gunnar är 20 och Alva 17 år. De blir häftigt förälskade och mötet resulterar i att Alva följer med på fotvandringen. Alltifrån detta första möte är de båda starkt bundna till varandra. Men deras relation utsetts för hårda påfrestningar genom deras starka engagemang i arbetet, som tvingar dem att långa tider leva åtskilda från varandra och från barnen. Först och främst kommer arbetet. Kerstin Vinterhed skriver:

”De gifter sig – och fortsätter att leva som förut, det vill säga först kommer arbetet, sedan kommer ingenting och sedan kommer ingenting och sedan kommer – denna brevfloed av längtan” Kerstin Vinterheds många brevcitat vittnar om stora svårigheter i äktenskapet men också om stor passion och stort beroende under hela livet.

I andra kapitlet – ”Att planera framtiden” – behandlas den av samtid och eftervärld hårt kritiserade myrdalska rationalismen och sociala ingenjörskonsten, befolkningsfrågan, arbetet för bättre bostäder, bättre mödravård, födelsekontroll, föräldrafostran, storbarnkammare, kollektivhus. Gunnar och Alva arbetar nu sida vid sida. I kapitlet tar Kerstin Vinterhed upp ett sedan i boken återkommande tema, paret Myrdals ”utmobbnings” i Sverige. De känner sig förföljda, och Gunnar åtar sig med glädje en forskningsuppgift i USA och familjen flyttar ut 1938. Gunnar skriver den uppmärksammade *An American Dilemma* om rasdiskrimineringen i USA. Alva har nu fått tre barn efter svåra förlorningar. Alva kämpar för att få många barn men missfallen blir många med traumatiska upplevelser inte minst för familjen. Åren i USA blir betydelsefulla, och många viktiga kontakter knyts. Man tar starka intryck av Roosevelts New Deal. Kärleken till USA kommer att bestå hela livet.

Under brinnande krig återvänder familjen till Sverige och den svenska politiken. För Alva är det kvinnofrågorna som gäller. Bl.a. arbetar hon som ordförande i Yrkeskvinnornas klubb. Skolfrågorna blir allt viktigare för Alva. Gunnar tar plats i den socialdemokratiska regeringen som handelsminister. Han får bära huvudansvaret för de felsegna prognoserna om en efterkrigsdepression, trots att hans farhågor delades av de flesta nationalekonomer. Han tvingas avgå ur regeringen den 1 april 1947.

Om avgången skriver Tage Erlander i sin dagbok den 29 mars 1947: ”I flera samtal har Gjörö uttalat sin

Recensioner

djupa misstro mot Myrdal och Myrdal har i ett mycket öppenhjärtigt samtal skildrat varför han misslyckats i regeringen. Vilket han tydligen är fullt medveten om" och den 17 april: "den (avgången) kommer att uppfattas som en reträtt från en utsatt post när striden börjar bli hård. För regeringens homogenitet blir den kanske en vinning även om jag inte delar Gjöres oerhört kritiska inställning mot honom. Att han har en viss lättrörlighet, som ligger honom i fatet låter sig icke bestridas."

Gunnar Myrdal tillträder samma år som generalsekreterare i FN:s ekonomiska kommission för Europa i Genève -en post som han skulle inneha i tio år till 1957. Alva och de två flickorna flyttar med. Åren i Genève blir påfrestande för Alva och barnen av många skäl. Trots vissa uppdrag känner sig Alva Myrdal låst av representationsplikter och utan möjlighet till riktigt meningsfull verksamhet. Alva har skrivit om denna tid "ECE blev allt för Gunnar, jag och familjen intet."

Efter två jobbiga år i Genève hälsar hon med glädje erbjudandet 1949 att bli chef för FN:s sociala avdelning. Hon lämnar familjen och flyttar ensam till New York. Hon är lycklig över sina nya arbetsuppgifter trots det konstant dåliga samvetet framför allt över att ha lämnat flickorna. Dessa har i sina böcker beskrivit sin övergivenhet under dessa år. Man träffas mycket sporadiskt, och äktenskapet genomgår en svår kris. Trots stora framgångar återvänder Alva till Europa efter endast två år. Hon blir chef för Unescos socialvetenskapliga avdelning i Paris för att komma närmare sin familj. Men man lever alltjämt åtskilda. Flickorna vägrar att flytta till henne i Paris.

Om Alva fram till uppbrottet från Genève trots sina stora uppgifter ändå levtt i skuggan av Gunnar – det är han som är geniet – växer i Kerstin Vinterheds framställning en annan bild fram från parets tillvaro under 1950-talet. Framtiden är Alvas. Femte kapitlets

titel – "Ombytta roller" – förebådar detta. Dag Hammarskjölds val till FN:s generalsekreterare blir ett hårt slag för Gunnar. Han hade själv haft förhoppningar på den posten.

Efter åren i Paris utnämns Alva 1955 till ambassadör i Indien. Hon kom att stanna i Indien till 1961. Hon får en särskild relation till Nehru. Gunnar har efter en svår bilolycka 1952 med viss invaliditet som följd börjat fundera över ett nytt forskningsprojekt – det som så småningom skulle bli *Asian Drama*. Gunnars många brev från de sista åren i Genève vittnar om en svår depression: "Allrakärestan! Det är så oändligt tomt och ihåligt allt, sedan du reste. Vi måste få vara tillsammans. Snart är livet slut." För familjen Myrdal blir tiden i Indien en period av försoning, menar Kerstin Vinterhed. Gunnar vistas i Indien under långa tider, och övriga familjemedlemmar kommer och bor tidvis hos Alva. Gunnar kommer igång med sin forskning, men det arbete som hade beräknats ta två år kom att sträcka sig över mer än tio år med stora finansieringsproblem och ständiga utbyten av medarbetare.

Förhållandet mellan Alva och Gunnar förbättras, särskilt i samband med den svåra sjukdom som Alva drabbades av 1958. Hon tvingas till lång konvalescens i Sverige. Det är nu som huset i Gamla stan köps, där Alva och Gunnar skulle slå sig ner efter tiden i Indien. Huset i Gamla stan kom att bli familjens fasta punkt i mer än trettio år.

År 1962 utnämns Alva till svensk chefsdelegat vid nedrustningsförhandlingarna i Genève. Hon kastar sig med liv och lust in i uppgiften. Men den ursprungliga optimismen förbyts i en djup misstro mot stormakterna och deras vilja till nedrustning. 1976 kommer hennes bok *The game of disarmament* ut.

Åren 1966–1973 ingår Alva i regeringen som konsultativt statsråd med ansvar för kyrka-stat, jämställdhets- och framtidsfrågor. Gunnar tillträder 1960 en

professur i internationell ekonomi vid Stockholms universitet, 1974 erhåller han nobelpriset i ekonomi och 1982 mottar Alva svårt sjuk fredspriset. Alva avlider 1986 och Gunnar året därpå. De sista åren blev tunga för dem båda. Svår sjukdom och Jans böcker *Barndom* och *En annan värld* förmörkade deras sista år.

Kerstin Vinterheds bild av makarna Myrdal är motsägelsefull. Hon ser deras storhet, deras arbetskapacitet, deras rationella tänkande men också deras mörka sidor, deras brist på inlevelseförmåga i hur andra människor känner och tänker och deras oförmåga att kombinera det stora verket med ett varmt familjeliv. Man får ingen ny bild av makarna Myrdal men bilden fördjupas och konkretiseras genom de många utlämnande breven.

Samtidigt som Kerstin Vinterhed uttrycker en stor beundran för makarna Myrdal är hennes kritik förödande. Hon talar om Alvas rastlösa verksamhetsiver och kampanda "liksom hennes förtärande storhetskänslor, som hon delade med Gunnar: att världen skulle gå under om inte just de två fortsatte att hålla emot. Sålunda arbetar både Alva och Gunnar upp i åttiotaårsåldern med nya livräddande projekt, långt in i sjukdom och åldrande. Insatsen väcker en skräckblandad beundran. Varför sade de aldrig ille faciet, han skall göra det, och lämnade över stafetten till nya generationer? Varför förstod de inte att de inte var outhärliga?"

Hur har då Kerstin Vinterhed lyckats bemästra sitt oerhört rika material? Det bör sägas med en gång, att både ämnet och materialet är alltför omfattande för att behandlas av en enda person i en enda bok. Jag har inledningsvis talat om de många upprepningarna och brotten i kronologin. Boken är svårt att få ett grepp om. Den blir tungläst, trots det spännande ämnet. Kerstin Vinterhed säger sig vilja skriva om relationen mellan Alva och Gunnar. Hon gör det, och det är här

bokens värde ligger. Dock tror jag att det hade gått att få ut mycket mer ur det fantastiska brevmaterialet.

Men Kerstin Vinterhed vill så mycket mer, och det är då framställningen spårar ur. I stället för att koncentrera sig på bokens huvudtema och endast för sammanhangets skull översiktligt behandla parets verksamhet och vetenskapliga arbete ger Kerstin Vinterhed oss långa tröttnande redogörelser för författarnas egna böcker och utredningar, långa referat ur barnens böcker om föräldrarna och inte minst långa referat ur de vetenskapliga arbeten som skrivits om paret Myrdal och deras verk. Så ägnar Kerstin Vinterhed t.ex. över tio sidor åt att referera den hårda kritik som drabbat *Asian Drama*.

Evabritta Wallberg

THOMAS WARBURTON

Efter 30 000 sidor: Från en översättares bord.

Helsingfors/Stockholm: Söderström/Atlantis, 2003. 143 s., inb., reg.

Thomas Warburton har många strängar på sin lyra. Under de senaste sextio åren har han ägnat hälften av sitt arbetsliv åt att utge diktsamlingar, radiopjäser, essäer, handboksöversikter och skönlitterär prosa. Därtill kommer cirka 130 översättningar och det är om denna syssla den nu utgivna volymen handlar. Han är ytterst förtegen om sitt privata liv och förklarar att texten är självbiografisk endast "helt partiellt och i oundgängliga detaljer".

Han föddes 1918 och bodde i England under sina fem första levnadsår. Ett kärleksfullt porträtt ägnar han sin folkskollärarinna i Finland, medan den tidigt döde fadern och modern blott blir skugggestalter. Han

gifter sig och en dotter nämns kortfattat. Såsom varande "en ganska typisk inlandsfinlandssvensk, men med nordengelskt påbrå" och med brittiskt medborgarskap blev krigsåren besvärliga. När England förklarade Finland krig 1941 tillhörde han följaktligen nationens fiender.

Han hade tänkt utbilda sig till forstmästare, men studierna och praktiskarbete i skog och på sågverk tycks inte ha passat honom. På fritiden sysslade han med att översätta noveller av Uuno Kailas. Dessa och en debutdiktsamling antogs av Holger Schildts förlag. 1943 vände Warburton de akademiska studierna ryggen och tillbringade de närmaste fyrtio åren som förlagsredaktör på halvtid. Härigenom fick han inblick i de situationer och regler som gällde såväl för översättaren som hans arbetsgivare.

Det är därför helt naturligt att han har åtskilliga praktiska råd att förmedla: anta aldrig ett uppdrag utan kontrakt; ett rimligt förskott är nödvändigt; acceptera inte förändringar i manus utan protester; mer än hundra sidor färdig text per månad är orimligt om det inte skall bli ett hastverk; vila på söndagarna osv.

Den som väntar sig anekdoter från förlagsvärlden eller pikanta avslöjanden om begivenheter inom denna sfär kommer att bli besviken. Sådant är främmande för denne sobre gentleman vars främsta kännetecken är den lågmälda humorn. Några undantag är möjligen striden om verbens pluralformer i *Baskervilles hund* samt de varma raderna om Mika Waltari och Kjell Peterson på Atlantis. Vad som står i centrum är dels några råd i största allmänhet om vad en översättare bör ge akt på, dels minnen av glädjeämnen och vedermödor han har upplevt vid arbetet på enskilda diktverk. Det tycks för övrigt som om han endast sällan funnit arbetet tråkigt och mödosamt, även om det inte alltid varit verkligt fängslande.

Till den förstnämnda ämneskretsen hör uppmaningen att vara litterär allätare. Självläste Warburton

i ungdomen såväl *Nordisk Familjebok* som sagor från skilda kulturer och tider, Jules Verne, veckotidningen *Allt för Alla*, H.G. Wells och P.G. Wodehouse. Allt bidrar till att forma översättaren till ett slags kameleon: "Se till att alltid hålla någon bok i handen eller under näsan!". Tolkaren måste nämligen uppfylla tre oeftergivliga och omöjliga krav: resultatet måste vara korrekt och man får inte "förbättra texten" eller korta ned den; språket måste vara idiomatiskt naturligt och slutligen oundgängligen visa "hur man uttrycker sig, ja, tänker, i en främmande kultur eller hur en främmande författare rent individuellt behandlar, eventuellt misshandlar, sitt eget språk".

Återstoden av volymen blir en kavalkad över några författare och verk Warburton fäst sig speciellt vid i sin gärning, bland dem poeter som Edgar Lee Masters, T.S. Eliot, Robinson Jeffers och Robert Graves samt runometers problem i Eino Leinos *Helkasångerna*; dramatiker Shakespeare och Shaw samt radiospelet *Intill Mjölkhagen* av Dylan Thomas. Han diskuterar samtidigt de specifika krav varje genre ställer. Inom lyriken måste man fånga helheten, scen- och radiodramatiken väddar däremot i sinsemellan stigande grad till örat.

Men det tycks ha varit prosan som stått hans hjärta närmast, allt ifrån i Sverige numera glömda naturböcker och etnologiska studier av Yrjö Kokko och Samuli Paulaharju till några av Tove Janssons mum-inböcker som han överflyttade till engelska, ett företag han varnar för.

Warburton har inte värt för svårigheter och det är med någon förvåning man läser att han föredrar korta, tunna böcker. Hans namn är ju snarast förbundet med närmast oöversättbara diktare av digra verk som Laurence Sternes *Tristram Shandy*, för vilket Jacob Wallenbergs *Min son på galejan* försåg honom med stilmönster och epokfärg, texter av William Faulkner samt Alexis Kivis *Sju bröder*, tidigare översatt av Dik-

tonius, men där uttolkarens diktion slog ut originalförfattarens. Främst på meritförteckningen står givetvis James Joyces *Odysseus* från 1946 (rev. 1993) och Volter Kilpis mäktiga *I salen på Alastalo* (1997). Warburton dröjer vällustigt vid dessa diktare och de utmaningar de ställde honom inför. Den sistnämnda romanen var den som berett honom mest glädje och han insåg att det som skulle komma efter oundvikligen måste bli en antiklimax.

Det har inte förflutit så många år sedan det skamligt nog var brukligt att utelägna översättarens namn i recensioner och andra sammanhang. Warburton ser på dessa yrkesmän som "en sorts hantverksskrivare, som helt enkelt anlitas för att sköta en bit av den litterära kommunikationen, en litteraturens rörmokare", nödvändiga för vattentillgången, och gläds åt att deras insatser på sistone även uppmärksammats av forskningen och lyfts fram ur det fördolda. Och visst har vi mycket att tacka dem för, dessa kanaler till och förmedlare av det okända som i så hög grad berikar existensen och gör vår vardag mer uthärdlig.

Pär Hellström

BIRGIT LINTON-MALMFORS

Karins liv: Karin Bergman i dagböcker och brev 1907–1966.

Förord av Clarence Crafoord.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2003.

536 s., inb. illustr.

Karin Bergman dog av en hjärtinfarkt 1966. Hennes make Erik överlevde henne med fyra år. Under tiden som änking ägnade han en stor del av sin dag åt att studera de 30 dagböcker som hustrun lämnat efter

sig, anteckningar nedkastade under åren 1936–1966. Hans kommentar blev: "Jag läser och läser. Långsamt inser jag att jag aldrig kände den kvinna, som jag levde med i mer än femtio år."

Paret Bergman gifte sig 1913 och hade vid Karins död varit gifta i 53 år.

Vid sidan av de 30 dagböckerna förde Karin även ett hemligt diarium under åren 1910–1961. Här uttryckte hon privata tankar och känslor som inte var avsedda för en större läsekrets: "Till Margareta efter min död, eller att brännas" stod skrivet på det väl inslagna paketet innehållande "Min bok". Margareta var dottern – sedermera författare och gift Britten Austin.

Karins vilja har dock inte villfarits. Författaren och dramatikern Birgit Linton-Malmfors har i samråd med Karins och Eriks två kvarlevande barn publicerat och kommenterat utdrag ur Karins dagböcker liksom brev till och från maken Erik och även till och från olika vänner. Karins vilja att låta det privata undanhållas insyn från obehöriga har åsidosatts. Ett kvinnoöde, överskuggat av undertryckt frihetsbegär och längtan till förbehållslös gemenskap, har därmed exponerats för en bred allmänhet. Egentligen har väl denna dissection av ett misslyckat äktenskap och av missriktad anpasslighet efter ett borgerligt dygdemönster till stora delar redan ägt rum, eftersom sonen Ingmar i flera av sina filmanuskript fallit tillbaka på upplevelser i den egna uppväxtmiljön och dessutom i en lång rad intervjuer blottat sprickorna i kyrkoherdehemmets fasad.

Karins liv sammanfattar makarna Bergmans äktenskap och Karins upplevelser av den tillvaro hon gick in i genom äktenskapet med Erik (f. 1886). Själv hade den unga kvinnan vid den tiden en harmonisk uppväxt bakom sig. Hon var dotter till civilingenjören och trafikchefen vid Södra Dalarnas och Siljans järnväg Johan Åkerblom (1844–1919). Fadern hade

Recensioner

varit gift en gång tidigare och hade i detta tidigare äktenskap tre söner. Hans andra äktenskap med den tjugu år yngre Anna Calwagen (1864–1934) resulterade i två barn, förutom Karin även sonen Ernst (1894–1925). Karin växte upp i Hedemora och Uppsala. Karins moder Anna har uppfattats som en stark personlighet med intellektuell skolning. Anna var dotter till lektorn, fil. dr E.G. Calwagen. Anna behärskade flera språk, bl.a. tyska, engelska, franska och italienska. I anteckningar om sin uppväxt i "Släktboken", vari hon införde anteckningar och minnen om släkten, återkommer Karin gärna till barndomshemmets harmoniska atmosfär. Hon framhåller faderns lugna väsen, hans klokhet och skildrar moderns klara intellekt och hennes förmåga att åstadkomma ljus och liv i hemmet. Hur annorlunda skulle inte hennes eget kyrkoherdehem gestalta sig med återkommande kriser, emotionella urladdningar, dyster och kvävande kyrksamhet!

Erik var född i Mörbylånga på Öland. Fadern var apotekaren Axel Bergman och modern Alma, f. Ene-roth. Erik blev student i Gävle 1907 och teol. kand. i Uppsala 1912. Sin första tjänst hade han från 1913 som pastorsadjunkt i Forsbacka, Valbo församling i Gästrikland. Fem år senare blev han pastorsadjunkt vid Hedvig Eleonora församling i Stockholm. Han tjänstgjorde samtidigt som sjukhuspräst vid Sophiahemmet 1924–1934 och kunde genom kungligt ingripande utnämnas till kyrkoherde i Hedvig Eleonora 1934. Han var kontraktsprost i Stockholms norra kontrakt 1948–1955 och utnämndes till hovpredikant 1941. Pastor för hovförsamlingen blev han 1949. Han avled 1970.

I äktenskapet mellan Karin och Erik föddes tre barn: Dag (f. 1914), Ingmar (f. 1918) och Margareta (f. 1922).

Allt verkar sålunda mycket välordnat och idylliskt utifrån sett. Men bakom det officiella skådespel en

kyrkoherdefru har att genomföra tilldrager sig ett annat drama. Karin måste officiera vid kyrkkaffe, mottagningar, basarer, församlingsaftnar, bibelstudier, visitationer, sjukbesök hos kranka församlingsmedlemmar, samvaro med de kungliga, gudstjänster och övriga kyrkliga förrättningar. Men inom henne pyr hela tiden ett uppror mot all denna falskhet. Hon känner sig inte hemmahörig i en kyrka som domine-ras av konventioner och för intellektet fullkomligt hopplösa dogmer. Innerst är hon mystiker, driven av hinsideslängtan och ostillat begär efter den fullkomliga uppenbarelsen. Hon lyssnar till Eriks predikningar och finner dem ofta "starka", men vet ändå att detta inte är Sanningen. "Mor var inte troende", säger Ingmar i självbiografin *Laterna magica* (1987). Inte troende kanske, om man med "tro" avser Svenska kyrkans eller Luthers lära. Men en övertygelse om att livet är mer än vår rent fysiska tillvaro utgör under hela hennes liv en tvingande kraft. "För oss som inte kan tro *därför* att kyrkan lär så, för oss är den enda vägen – mystikens väg", skriver hon i sin hemliga dagbok. Karin är den borne sökaren – inte trosanhängaren, vågar man lugnt säga.

Karins liv tilldrager sig på två arenor. På dagen är hon den plikttrogna kyrkoherdefrun som fullgör de uppgifter som förväntas av henne. På kvällen när maken dragit sig tillbaka för att arbeta på morgondagens predikan eller för att sova går hon in till sitt sovrum och plockar fram dagböckerna. Känslor och reflektioner som är alltför ömtåliga att luftas i familjens sköte kan nu vridas och vändas på i den privata sfären. I den hemliga dagboken kan hon skriva om sin brist på kärlek till Erik, om återkommande besvikelser inför sina barn. Alla tre barnen stämmer till missmod. Dag är hård och cynisk, Ingmar svänger mellan charmerande omtänksamhet, öppenhet och värme till kallsinne och likgiltighet inför sina föräldrar, Margareta är offer för återkommande depressioner och svaghetstill-

stånd. Någon obruten omtanke och villkorslös kärlek till föräldrarna strålar aldrig ut från dessa barn. Men Margareta står henne närmast, även om dottern under formativa år alltför mycket påverkats av Ingmar.

Särskilt känsligt för Karin är den kärlek hon vid mitten av 1920-talet hyst till den elva år yngre teologen Thomas. Med Thomas har hon upplevt den innerligaste ögonblicken i sitt liv. Tillsammans med honom har Karin kunnat utplåna sitt jag och gå in i gemenskapens mysterium. De sällsporda ögonblicken med den unge teologen blir kulmen i hennes livsöde. Före dessa ögonblick och därefter handlar livet bara om att pliktskyldigt genomföras. Hon berättar för Erik om sin kärlek, men lyckas bara draga hån och förakt över sig. Erik förlåter inte, utan utnyttjar hennes avvikelse från rätta vägen till en övertag i den maktkamp som pågår. Han är dominant och konventionell, också okänslig. Upplevelsen med Thomas följer Karin genom hennes liv. Hon stöter ihop med Thomas trettio år efter affären, men allt blir bara ett ögonblicks teologisk gest: "Gud välsigne dig, Karin!"

Varken Karin eller Erik är i första hand politiska människor. De följer med i dagsdebatten och upplever kriget 1939–1945 så neutralt som myndigheterna väl kunde önska. De hade tagit till sig en tysk pojke, Dieter, som fick tillbringa ett antal år med familjen Bergman under sin uppväxt. Europas våndor upplevs alltså nära in på skinnet, men blir likafullt ett skeende bortom synranden. Några alldeles entydiga lojaliteter framträder knappast. Dags avresa som frivillig till Vinterkriget i Finland ger upphov till djup oro, men detta problem liksom familjens bekymmer i övrigt – inte minst med den egensinnige teatermannen Ingmar – upplevs mest på ett känslöplan. Karin brottas varje dag med sin slitning mellan det triviala och sin längtan hinsides. Hon är en mystiker, som tvingas arrangera kyrkliga mottagningar. Hennes personliga mystik omvärvs av kaffeångor och prästfruars skryt

över vällyckade barn. Förvisso är hon en främling i detta nödtvungna sammanhang.

Birgit Linton-Malmfors edering av Karins – i någon mån också Eriks – skrivna ord är försiktig. I sammanfattande kommentarer binds olika partier och teman i Karins dagböcker samman. Strävan har varit att så korrekt som möjligt skildra Karins öde. En komplikation inträder naturligtvis i så måtto, att Erik i större delen av boken betraktas med Karins ögon. Karin är klarsynt, genomsådande, obarmhärtigt mot sig själv och Erik, besluten att i sina anteckningar fånga sådant som hennes vardagliga liv inte tillåter att hon uttrycker. Hon är en fritänkare, men Erik å sin framträder möjligen genom denna obalans i en orättvis dager. Om de två männen i sitt liv skrev Karin under kärlekens tid: "Han som är människan i mitt liv – och han som är mitt livs plikt". Någon befrielse från dilemmat tycks inte ha funnits för den nu medelålders trebarnsmamman som funnit sitt livs kärlek. Försakelse och minnen är det enda som finns kvar. Och livslång ensamhet. Ständigt återkommer hon just till dessa teman: främlingskapet inför maken och inför de kretsar hon i egenskap av prästfru tvingas frotera sig med. Kanske har lidandet och försakelsen en mening – det är bara så hon orkar uthärda under sin ökenvandring.

Karins liv handlar om en stark kvinnas uppgörelse med sitt liv. Hon frilägger smärta och besvikelser utan att skona någon, allra minst sig själv. Äktenskapet med Erik genomlyses obarmhärtigt. Eriks likgiltighet för hustruns behov, hans egocentricitet och allmänna okänslighet liksom hans välbefinnande runt kanelbulleoftande kaffebord där det sociala tompratet fortgår tecknas i skarpa drag. Inte så litet av Karins tragik ligger uppenbarligen i att hon själv inte kan släpp kontrollen över familjens medlemmar. Trots allt sitt frisinne och ett oförvillat intellekt, accepterar hon inte sina barns frigörelse. Kraven på borgerlig anpass-

ning fördunklar hennes omdöme. Ingmars olika äktenskap och nya kvinnohistorier upprör och konfundrar: är det rent av något fel med sonen? Dags kyla förskräcker. Margaretas återkommande kriser drager med sig också föräldrarna in i virveln. Det gåtfulla här är Karins oförmåga att distansera sig från öden som hon ändå inte kan påverka. Naturligtvis har denna oförmåga sin grund i att denna kvinna är buren av starka känslor och stark vilja. Också stark medkänsla. Hon vill härska trots att nödvändiga verktyg saknas.

Åtskilligt av en förgången borgerlighets värderingar och "mentalitet" i vid bemärkelse avspeglas i dessa gripande och oförevillade dagboksanteckningar.

Olof Hägerstrand

SIGRID KAHLE

Jag valde mitt liv.

Stockholm: Bonniers, 2003.
768 s., inb. illustr., personreg.

Jag valde mitt liv – titeln på Sigrid Kahles memoarer lyser av självmedvetenhet och trots. Som om det personliga ödet någonsin kunde gestaltas utan besvärande inslag från historien, tiden, miljön. Likväl framträder klart under läsningen, att denna kvinna i sitt liv drivits av starka impulser att bryta mot konventioner och följa den röst som talat ur hennes inre. Åren närmast efter krigsslutet 1945 var högflood för existentiellismen som livshållning. Några av krusningarna från högkvarteret på Seines vänstra strand nådde ända till Uppsala och vätte uppenbarligen den unga kvinnans framfötter. Bokens namn får häri en förklaring.

När Sigrid Kahle var nio år, hade hon spelat piano i fyra, tagit balettlektioner i två, skrivit en bok som

hette "Mitt livs underbara öden" och läst sin första Strindbergbok. Förvisso en brådmogen ung dam, kan man tycka. Men så är hon också dotter till den frejdade orientlisten och professorn i semitiska språk i Uppsala – Henrik Samuel Nyberg (1889–1974). Modern Fanny var född Hasselberg och stammade i likhet med sin make från prästgårdsmiljö. Fanny hade tagit studenten i Uppsala 1912 och därefter i Stockholm avlagt högre folkskollärlarinneexamen – en blivande självständig yrkeskvinna således, som dock snart tvangs skruva ned ambitionerna sedan hon drabbats av lungsot och fick tillbringa fyra år på sanatorium. När den fem år äldre språkvetenskapsmannen Henrik friat till Fanny, övergick den unga kvinnans fortsatta tillvaro i moderliga bestyr och hushållsgöromål.

Både Fanny och H.S. kom från kristna hem. En religiös livsuppfattning och allmän kulturkonserverism var något oomtvistat i familjen, där Sigrid växte upp. Hägerström, Phalén och senare Hedenius var inga ledfyrar i det nybergska hemmet. Under de år då Sigrid Kahle var ung bröt sig motsättningarna i fråga gudsproblemet starkare än idag. Att vara kristen ansågs som uttryck för omedvetenhet eller enfald. Agnosticism kunde till nöds godtagas. Att vara ateist var dock finast. Begreppet "kulturradikal" myntades för de intellektuella som hämtade sin andliga näring ur *Dagens Nyheter*, där oförskräckta pennor som Herbert Tingsten, Ingemar Hedenius och Olof Lagercrantz gick till rätta med den som vägrade skriva under på de sista dagarnas evangelium. Intellektualism och misstro mot varje tros- eller tankesystem som trampade utanför förnuftets revir var delar av kulturradikalismens idéarsenal.

Många av Sigrid Kahles jämnåriga präglades av denna antiauktoritära frihetsbejakelse. För egen del ville hon mera bli älskad och bekräftad för den hon verklig var – bortom fullgjorda pensa och exami-

nerad duktighet. Friheten gick väl an att bejaka, men kunde den vilsna sökaren finns tröst och mening i ett idékomplex som detta? Senare i livet kommer hon att av egen vilja söka sig till kristendomen och där åtminstone finna tillfällig befrielse från de hotfulla skuggor som ruvat över henne under perioder av livet.

Unga Sigrid Nyberg gifte sig med den blivande diplomaten John Kahle. Denne var son till en framstående tysk orientalist och teolog, Paul Kahle (1875–1964). Paret hade träffats första gången när Sigrid åtföljde fadern H.S. till London, där kollegan Paul Kahle bodde sedan 1939. Familjen Kahle hade inte sett någon annan råd än att lämna Tyskland, sedan den oförskräckta hustrun Marie Kahle den 10 november 1938 – dagen efter vad som eufemistiskt benämns Kristallnatten – tillsammans med sin son Wilhelm hade hjälpt en judisk butiksinnehavarinna att städa upp i den sönderslagna korsettaffären. Sedan regimens hantlangare pekat ut familjen Kahle genom att på trottoaren utanför deras bostad i Bonn måla: "Här bor en folkförrädare, en judevän!" och *Westdeutsche Beobachter* generöst tryckt en helsida under rubriken "Förräderi mot det tyska blodet; Fru Kahle och son hjälper judinnan Goldstein med uppröjningsarbeten", blev möjligheterna för familjeförsörjaren Paul Kahle att verka alltmer kringskurna. Frau Maria Kahle förhördes tre gånger av Gestapo, som snokat upp henne bland nunnorna i ett kloster, men släpptes. Den nittonårige sonen Wilhelm, som studerade musikvetenskap vid Bonns universitet, ställdes inför lärosätets egen domstol. Ingen av faderns kolleger ville vittna till Wilhelms förmån, och domen – enligt domarens egen utsago "mild" – löd att den unge mannen som "visat ett för en tysk student ovärdigt uppförande" avstängdes på livstid från Rikets samtliga universitet. Väl på andra sidan Kanalen övergick han till att skriva sig "William".

Alltså var det en familj med annorlunda erfarenheter än den Sigrid själv kom från som hon gifte in sig i 1951. Hon var nu 23 år gammal, hade vingliga ungdomsår bakom sig, inte så sällan äventyrligt avviken från de krav på självkontroll och kyskhet som hemmet hade inpräntat. Teater och film hade hon brunnit för under studentåren i Uppsala. En framtid som skådespelerska eller ännu hellre regissör hade föresvävat henne. Teaterhistorikern professor Agne Beijer i Stockholm hade varit hennes handledare och trollbundet sin adept genom att föra in henne i miljön den restaurerade Drottningholms slottsteater erbjöd. Men tillfälligheter och kanske också tillkortakommanden spelade sin roll – någon inhemsk teaterkarriär för unga Sigrid blev det aldrig. I stället kom hon längre fram som diplomathustru i Pakistans huvudstad Karachi att inspirera teaterintresserade människor och deltog själv i skapandet av en pakistansk teater, där västerländska stycken framfördes. Både som regissör, skådespelerska, impresario och producent tycks hon här ha intagit en framskjuten plats. Även under maken Johns nästa stationering vid tyska beskickningen i Iraks huvudstad Bagdad kunde Sigrids teaterintresse ges möjligheter. Någon alldeles vanlig diplomathustru, begiven på glassigt leverne vid mottagningar och andra cocktailbegivenheter, blev denna engagerade, självständiga och nyfikna kvinna aldrig! En lust att skapa, att göra något autentiskt av sitt liv drev henne ständigt till nya insatser. Journalistiken stod på tur.

Som skribent hade hon debuterat redan tidigt under åren i Tyskland, genom att få en artikel om en internationell studentteaterveck i Erlangen publicerad i GHT. Publicistiken gav mersmak. Senare i livet kommer hon att knyta kontakter med *Svenska Dagbladet* och dess kultursida. Hon blir nu en röst som många lyssnar till, vare sig hon skriver om tysk teater och litteratur eller om dikt och myt från islams värld.

Genom täta och återkommande kontakter med fadern i Uppsala, kan hon under åren i Asien fylla på sina kunskaper om sådant hon inte vet och i honom också få en omdömesgill bedömare av vad hon skrivit.

Från början intresserade henne politik inte alls – nog en rätt vanlig inställning hos den generation akademiker som formades åren närmast efter kriget. Men i längden kan ingen verklighetsinriktad människa i längden undgå den politiska sfärens utmaningar. Sigrid Kahle blir alltså med tiden engagerad politisk rapportör. Det kan gälla Tyskland, där hon ansluter sig till SPD, trots att hon egentligen hyser liberala värderingar; ännu årtionden efter Tredje rikets undergång fanns dock f.d. nazifolk kvar på ledande befattningar inom tysk borgerlighet, varför SPD framstod som det enda anständiga alternativet. Det kan också gälla den islamska världen, där hon ser hur Västvärlden genom brist på kunskap och förblindat av det kalla krigets alla avskärmningar gör ödesdigra felbedömningar av det politiska läget. Det kan även gälla USA, där hon under några av 1960-talets hetaste år vistas vid Harvard och blir bekant med flera av den tidens ledande intellektuella som J.K. Galbraith, Henry Kissinger, Seymour M. Lipset, Robert Lowell. Vietnam diskuteras intensivt vid varje möte reflekterande människor emellan, och Tet-offensiven 1968 skickar vågor av fasa och förundran genom den amerikanska opinionen. Lyndon B. Johnsons tevetal, där den sittande presidenten annonserar att han inte avser att kandidera för nästa fyraårsperiod, får rättänkande intellektuella i New England-staterna att draga en lättnadens suck. Föga anar de då, att den som det demokratiska partikonventet kommer att nominera som presidentkandidat blir Hubert Humphrey, uppbackare av den amerikanska krigsinsatsen i Sydostasien, och inte de mer radikala Eugene McCarthy eller Robert Kennedy. Den senare skulle ju falla offer för en mördares kula i slutet av sin kampanj.

Sigrid Kahle har levt ett växlingsrikt liv, fyllt av möten, resor till avlägsna länder och orter som då var mer exotiska än idag. Hon har lärt känna betydande diktare och opinionsbildare som Heinrich Böll, Peter Weiss, Olof Lagercrantz, Artur Lundkvist. Det tycks som hon hela tiden dragits mot en vänsterradikalism, som uppfostran och hänsyn till dekorum velat trycka tillbaka. Obehagliga påstötningar från tyska diplomater – dessas fruar inte minst – har uppfordrat henne att taga nya steg ut i okänd terräng. Den inre röstens imperativ har varit viktigast att hörsamma. Den generöse maken John gav henne alltid stöd och villkorslös frihet, för att hon skulle kunna fullfölja sina journalistiska uppdrag. Inte minst spelade viktiga avnämare vid SvD i Stockholm en viktig roll för stimulansen av hennes journalistiska ambitioner. Förvisso har hon under många år haft stor betydelse som länk både från delar av Asien och Europa – Tyskland! – vilka under många år var styvmoderligt behandlade i svensk press.

Att skriva sin självbiografi innebär att följa sitt eget öde i spåren, när händelserna redan är förbi. Risker för självbedrägerier, tillrättalägganden, efterkonstruktioner och ren glömska är då överhängande. I Sigrid Kahles fall gäller, att hon följt sina anteckningar i dagböcker men också vad hon nedtecknat i brev till olika adressater, fadern inte minst. Hon håller hela tiden ett lågt perspektiv i sitt berättande, vilket innebär att hon kronologiskt redogör för vad som hänt. Under resans gång följer sedan betraktelser och genomlysningar från ett högre perspektiv. En lång rad porträtt och skildringar av personer hon mött ger framställningen variation och livaktighet. Något uttalat intresse eller respekt för diplomatins värld och figuranter vidlåder inte dessa memoarer. Sigrid Kahle har varit intresserad av människor i allmänhet, av självständiga och konstnärligt verksamma individer i synnerhet. Utan tvekan hör hon själv till denna sena-

re kategori. Själva faktum att hon så ärligt berättar om egna misslyckanden och övertramp borgar för trovärdighet. Att inte väja för det osnygga, när man återvänder till nätet av stigar i det egna ödet, ger upprätelse. Sigrid Kahles självbiografi är en lärorik skildring av hur outhärlig vägen till personlig frigörelse är. Samtidigt förmedlar boken intressanta tidsbilder. De ofta detaljrika skildringarna av resor genom områden, översållade av ruiner efter forna högkulturer, glädjer varje historiker.

Framställningen slutar 1968 med att författarinnan stiger ombord på flygplanet till New Dehli i Indien för att ännu en gång i egenskap av diplomathustru sluta upp bakom sin detacherade make. Möjligen finns stoff för en fortsättning, där de sista 35 åren av makarna Kahles liv skildras. Maken John fick aldrig se sin livskamrats memoarer som färdig bok. Han avled den 2 april 2003.

Olof Hägerstrand

BENGT JANGFELDT

En osalig ande: Berättelsen om Axel Munthe.

Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2003.
672 s., personreg.

Bengt Jangfeldt är inte den förste som granskar Axel Munthes liv och verk. Den lättskrivande diplomaten och memoärförfattaren Knut Bonde gav 1946 ut *I skuggan av San Michele*. Boken, som även gavs ut på franska, bygger på samtal med Munthe. Släkt med honom var den representativa museimannen Gustaf Munthe. Hans bok heter *Axel Munthe* och kom 1949. Ett par år senare kom han åter med *Das Buch von Axel Munthe*. Medförfattare var då Gudrun von Uex-

küll, av tysk-baltisk börd, bosatt på Capri. För henne hade Munthe stort förtroende. Denna bok kunde sedan läsas även på engelska. Två kritiska granskare från senare tid är Staffan Tjerneld 1973 med *Den mystiske dr Munthe* och Per-Anders Hellqvist 1990 med *Där citroner blommar*. Till skillnad från alla dessa presenterar Jangfeldt ett överrikt material av personhistoriskt intresse. Ett kritiskt referat av någorlunda utförlighet blir därför nödvändigt.

Axel Munthe föddes 1857 i Vimmerby, där fadern var apotekare. Familjen flyttade senare av omsorg om barnens utbildning till Stockholm. Den stränge fadern hyste föga förståelse för sonens särart. Efter studieuppehåll i Uppsala och Montpellier slog Axel sig ner i Paris. Redan i tjugooårsåldern såg han Capri för första gången, en upplevelse som blev bestämmande för honom. Han disputerade helt ung 1880 i Paris på franska med ett gynekologiskt ämne: Om livmodersblödningar efter förlossning. I betygsnämnden satt fysiologen Charles Richet, senare nobelpristagare i medicin. Där fanns också Jean Martin Charcot, psykiater, knuten till la Salpêtrière. Avhandlingen är Munthes första publicerade skrift.

Axel hade syskonen Anna Munthe (1854–1936), målarinna och maka till konstnären Reinhold Norstedt. Både gjorde sig namn som landskapsmålare. Brodern Arnold Munthe (1856–1926) blev sjöofficer. Han utmärkte sig som militärhistoriker och blev hedersdoktor i Uppsala. Axels förbindelser till syskonen, särskilt till brodern var tidvis komplicerade. Han gifte sig första gången med Ultima Hornberg, född 1861, även hon av apotekarefamilj. Bröllopet stod 1880 i Stockholm. Då Axel Munthe gifte sig hade han redan bakom sig en kärleksaffär med den fem år äldre och gifta Sigrid von Mecklenburg. Jangfeldt ser äktenskapet med Ultima som en utväg Axel sökte ur ett pressat läge. Vacklan mellan den omöjliga kärleken till en gift kvinna och ett giftermål utan passioner för-

stärkte Munthes drag av melankolisk grubblare och hypokondriker. De nygifta bosatte sig i Paris med hunden Puck, ett namn som jämte efternamnet länge var Axels pseudonym.

I Paris lärde Munthe känna det svensk-norska sändebudet Georg Sibbern (1816–1901), en liberal unionsvän. Makarna Sibbern fattade tycke för det unga paret Munthe, och Sibbern blev hans mecenat, tillika medresenär i Europa. I Florens råkade han bli bekant med grosshandlaren Edward Cederlund och dennes maka, välbeställda personer som han jämte Sibbern snart kunde räkna med som ekonomiska gynnnare. Cederlund var känd punschillverkare.

Axel Munthe umgicks med svenska konstnärer i Frankrike och intresserade sig för den svenska församlingen i den franska huvudstaden. Efter ett par år tog han plats i kyrkorådet. Var det av fromhet hämtad ur barndomsmiljön eller uttryck för sociala ambitioner? Hos modern har Jangfeldt funnit spåren av en reflekterad religiositet. Dödslängtan iakttas tidigt av Jangfeldt som ett drag hos Munthe, som från tid till annan satte sitt liv på spel – första gången vid en koleraepidemi i Neapel. Han var då frivillig läkare. "Om man inte kan hjälpa en människa att leva, skall man åtminstone försöka hjälpa henne att dö." Så löd ett uttalande av honom. Han företog en farofylld och dumdristig bestigning av Mont Blanc som renderade honom köldskador.

En likasinnad författare som han lärt känna i Paris var Bjørnstjerne Bjørnson. Han blev dennes läkare. Munthes ursprungliga specialitet var som vi sett gynecologin, ett område han lämnade för psykiatri. J.M. Charcot var tidens inspirerande praktiker. Hysteri och hypnos utforskades, och Munthe bevistade Charcots föreläsningar. Efter sju år som gift i Paris bröt den trettioårige Munthe upp ur äktenskapet och lämnade samtidigt Paris. Ultima gifte något senare om sig med en affärsman.

Axel Munthe hade upptäckt Capris möjligheter. Han fick tid för eftertanke, studerade Arthur Schopenhauer, Leo Tolstoj och Sankt Franciskus, "il Poverello". Efter ett år på Capri beslöt han att etablera sig som läkare i Rom. Han måste då skaffa sig mottagning och presentabel bostad. Ja, han behövde även klä upp sig. Sibbern gav generöst bistånd. Sändebud i Rom var Carl Bildt, med tiden akademiledamot, som Munthe upprättade goda förbindelser till. Han hyrde in sig vid Spanska trappan. John Keats hade bott där Munthe nu slog sig ner. Bildt hade efter en skilsmässa gift om sig med en ung kvinna, som Munthe redan hunnit visa sin artighet, nämligen Alexandra Keiller från Särö. I Rom benämndes hon "la bella bionda baronessa di Bildt". Han blev strax bekant med det brittiska sändebudet lord Dufferin. Lorden hade ett förflutet som generalguvernör över Kanada och som vicekung i Indien. Munthe fick tillträde till det romerska societetslivet. Hos Bildts träffade han markisen Claes Lagergren, som påvlig kammarherre bosatt i Rom, liksom universitetsbibliotekarien Elof Tegnér, på besök i staden.

Munthes praktik blomstrade när han av svenska hovet 1893 erbjöds att bli kronprinsessan Victorias läkare under hennes Romvistelse. Victoria var fem år yngre än Axel Munthe. Hon hade nitton år gammal lämnat det badensiska furstehovet för att gifta sig med den svensk-norske kronprinsen Gustaf. Före tiden för Romresan hade hon fött prinsarna Gustaf Adolf, Wilhelm och Eric, den sistnämnde epileptiker och tidigt avliden. Kronprinsessans äktenskap var olyckligt. Under en resa till Egypten föregående år hade hon vurmat för en medföljande adjutant Gustaf von Blixen-Finecke, bördig från Näsbyholm i Skåne och släkt med det danska kungahuset. Svärmeriet observerades och de tu skildes åt. I stället föll kronprinsessan i armarna på sin läkare Munthe. De begav sig till Venedig, där paret helt förtroligt åkte i gondol,

den högfärdiga kronprinsessan och hennes borgerlige läkare. Enligt Jangfeldt var melankolin en gemensam grundinställning till livet som förenade de båda mer än något annat.

På Capri hade Munthe redan en fast bostad för sommarmånaderna. Praktiken i Rom uppehölls vintertid. Tankar om välgörenhet, riktad mot såväl Capris fattiga som Roms obemedlade upptog honom. Som djurvän spenderade han medel till fågel-livet på ön.

Munthes framgångar som läkare tilltalades inte av alla. Till avundsmännen hörde svenska läkare som misstrorde Munthes korta franska utbildning. Även italienska läkare kunde vända sig mot honom. Någon kritisk värdering av Munthes insatser som läkare gör Jangfeldt egentligen inte. De många åtagandena hindrade inte Munthe från att träda fram som författare med *Från Napoli* (1885) och *Små skizzer* (1888). Dessa böcker slog an och gavs även ut på engelska språket. Jangfeldt menar, att hos Munthe förenades social radikalism och kulturkonservatism.

År 1895 gjorde Munthe ett avgörande markförvärv på Capri. Villa San Michele kunde anläggas. Han började ta emot besökare. Till de första hörde makarna Søren och Marie Krøyer 1896 och året därpå Oscar Wilde och dennes vän Alfred Douglas, redan skandaliserade. Munthe var tolerant mot sexuella aberrationer, ett ämne som gärna upptog honom som läkare. En svensk besökare var Ellen Key. Kejsarinnan Eugénie, änka efter den störtade Napoleon III, bjöd honom ombord på sitt fartyg för resa till Sicilien.

En medicinhistoriker som Jangfeldt citerar, Karin Johannisson, har betecknat Munthes särprägel som läkare som "en kombination av karismatisk närvaro, psykologisk blick och autoritär framtoning". Munthes inflytande över Victoria kan beskrivas i dessa termer. Sysslösa kvinnor ur europeisk societet tycks ha blivit särskilt påverkade. Till dem som uppvaktade

honom i Rom hörde en jämnårig irländska, senare maka till George Bernard Shaw. En annan var den aristokratiska Ottoline Morrell, en kvinna som med tiden tog plats i Bloomsburygruppen och blev känd som Bertrand Russells långvariga passion.

Vistelserna i Rom och på Capri hindrade inte Munthe från att årligen besöka såväl England som Sverige för kortare tid. Våren 1901 stängde Munthe praktiken i Rom och flyttade till Capri för gott. Från 1903 var Munthe livmedikus och tillgänglig som läkare för Victoria inte bara i Italien utan året om. Ett par år tidigare hade kronprinsessan börjat besöka Öland och 1903 var också året då vad som inledningsvis benämndes Borgholmsprojektet tog form. Den vidtalade arkitekten Torben Grut utformade en villa i nordisk stil. Förslaget modifierades i italiensk riktning med Villa San Michele som förebild. Kronprinsessan och hennes läkare styrde projektet tillsammans.

Prinsen Wilhelm förlovade sig 1907 i S:t Petersburg med den ryska furstinnan Maria. Tsaren var hennes kusin. Med åren hade det känslomässiga förhållandet mellan drottningen och hennes livläkare förskjutits från passion till vänskap. Axel Munthe gifte omsider om sig med trettioåriga Hilda Pennington Mellor, dotter till en förmögen skeppsredare. Han var tjugo år äldre än bruden. Hur Victoria, som detta år blev drottning, ställde sig till denna förändring har inte kunnat dokumenteras. Klart är emellertid att de båda kvinnorna med tiden blev förtroliga vänner. Endast en mindre del av korrespondensen dem emellan finns bevarad men blir ändå en viktig källa vid Jangfeldts efterforskningar. Makarna Munthe fick två söner. Victoria blev deras gudmor.

När den nygifte Axel Munthe skulle visa upp Sverige första gången, förde han den engelska maken till Leksand. Här etablerades ännu ett projekt, till en början kallat Stengården. Torben Grut vidtalades ånyo och ritade en herrgårdsliknande villa med två

Recensioner

flyglar som stod färdig 1911. Den var belägen strax in till Leksands stämningsfulla kyrkogård, enligt Munthe "den enda kyrkogård på jorden som förtar dödens fasa". Samtidigt fördjupades Axels relationer till England. Invalet i den ansedda St. James's Club i London verkade underlättande.

Jordbävningen vid Messinasundet 1908 krävde tiotusentals dödsoffer. Axel Munthe var en bland många som skyndade till hjälp. Såväl i brev till en svensk vän Karl Warburg som i en litterär skiss har han skildrat sina erfarenheter. *Bref och skizzer* (1909) fick lysande recensioner.

Äktenskapet mellan prinsessan Maria och prins Wilhelm upplöstes efter några år. Munthe hade hunnit vara Marias läkare. Hon har efteråt talat illa om honom. Det har spekulerats om att Munthe, vars lynighet och härsklystnad tilltog med åren, skulle ha förgått sig mot prinsessan innan hon lämnade Sverige. Jangfeldt söker andra förklaringar till vad prinsessan skriver i memoarerna *Nuda veritas* (1928), även utkomna på svenska. Hon tecknar annars i boken ett lysande porträtt av Munthe i all dennes motsägelsefullhet.

Första världskriget medförde vissa påfrestningar i Munthes relationer till drottning Victoria. Hans engelska sympatier var redan före kriget accentuerade. Under kriget medverkade han vid fronten som fältläkare 1915–16. Det sistnämnda året gav han under annat namn i London ut *Red Cross and Iron Cross*, en propagandaskrift riktad mot barbariska inslag i tysk krigsföring. Impopulärt nog i den svenska samtiden vistades drottningen delar av krigsåret 1917 i Baden. Solliden var hennes eget projekt. Kungen hade vid det här laget fäst sig vid stället, snarast till hennes bevikelse. Men respekten för konungens höga uppdrag bestod – hon reste sig alltid när maken, "il Sposo" som hon benämner honom i brev, trädde in i rum-

met. Hennes hållning kontrasterar till Munthes vanliga vanvördighet visavi kungligheter.

Även Axel Munthes andra äktenskap havererade, 1919, låt vara att paret aldrig skildes. Då Gustaf och Victoria gjorde en Dalafärd ett par år senare övernattade kungen i sin järnvägsvagn under det att drottningen var gäst hos maken Munthe på Stengården. Axel Munthe hade varit borta från Sverige i sju år när han 1921 återsåg Solliden. Efter långt uppehåll kom drottningen åter till Capri 1923.

Det blev glest mellan åren då Axel Munthe trädde fram som författare. Som sådan var han nästan bortglömd när han 1929 med sitt verk *The Story of San Michele*, följande år på svenska *Boken om San Michele*, fick ett stort genombrott som författare. Framgången blev omedelbar. Redan den engelska utgåvan recenserades av de svenska kritikerna. "Det är en besynnerligt sammansatt människa, som skrivit denna bok." Omdömet är Torgny Segerstedts i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. I *Sydsvenska Dagbladet* resonerade en ung släkting till Munthe, Per Meurling, om en vis mans ädelt stiliserade sidor.

Jangfeldt kan lätt visa hur Munthe överdrev sin vänskap till en del av de betydelsefulla personer som figurerar i boken. Han kan hänvisa till deras egna memoarer som lämnar avsevärt mindre utrymme åt Munthe. Det gäller två på sin tid namnkunniga britiska sändebud i Stockholm. Relationerna till Charcot överdrevs i boken. När den kom ut på franska, något som Munthe med sina franska livserfarenheter var nog så angelägen om, var avsnitten om sjukhuset la Salpêtrière strukna. Charcots efterlämnade familj hade gripit in, och Munthe föll till föga.

Den svenska upplagan av sin bok om San Michele dedicerade Munthe till drottningen. Victoria lär önskat att Munthe skulle skriva en särskild bok om henne. Om han gett ett löfte, kunde han inte uppfylla det. Axel Munthe glädde sig åt sin succé med San

Michele-boken men förmådde inte skriva något mera. Framgången med boken stärkte honom i hans långvariga arbete för fågelskyddet på Capri. Ett dekret 1932 förbjöd fågeljakten.

En bisarr besökare kom 1937 till Anacapri, nämligen Hermann Göring. Jangfeldt kan inte finna annat än att den annars pålitlige anglofilen Munthe blev så smickrad av makthavarens besök att han gav sig in i låt vara resultatlösa förhandlingar med Göring som ville köpa villan.

Från början av Andra världskriget deltog inte Italien i kriget, och Munthe kunde vistas på Capri. Till det neutrala Sverige kom han på sommaren 1941. Han hade då tagit tåget från Rom till Berlin och flugit därifrån till Bromma. Besöket upprepades följande år och Munthes vistelse 1942 blev den längsta, tre månader lång, sedan han som ung lämnat landet. Drottning Victoria, avliden 1931, hade på senare år haft egna bostäder såväl i Rom som på Capri. Munthe tycks ha haft i uppdrag att verka för en försäljning, men affärerna gjordes upp först efter krigsslutet. Då Munthes lyckades ta sig till Sverige ännu ett år, 1943, gjorde krigsläget det inte möjligt för honom att återvända. Han stannade i Sverige för gott. Kungen erbjöd honom en enkel bostad på Slottet. De åt lunch varje fredag och språkade om flydda tider. Om somrarna tog Munthe in på Drottning Victorias Vilohem på Öland som han ekonomiskt hade understött. Åldrad och orkeslös gick Axel Munthe ur tiden 1949.

San Michele hade han 1946 testamenterat till svenska staten. Arkeologiprofessorn Axel Boëthius, vid den här tiden rektor för Göteborgs högskola, hade varit hans rådgivare. Boëthius har formulerat några insiktsfulla rader om Munthe och talar om "ett visst sorgset medlidande med människorna, ett livsvemod, som nog var äkta men som han även verkningsfullt poserade med".

Bengt Jangfeldt har valt med gott omdöme bland all vittnesbörd om Axel Munthes person men ger egentligen inte någon ny, egen bild av honom. Som helhet är boken annars en stor prestation av dess lärde författare. Ett porträtt tecknat av Carl Larsson, som återges i boken, träffar något av Munthes personlighet, särskilt det spjuveraktiga draget.

Axel Munthes arkiv finns – genom sonen major Malcolm Munthes försorg – i Riksarkivet. Ytterligare material påträffas på San Michele liksom på Hildas-holm, som Stengården senare kom att heta. Register till boken är utarbetade med precision och förhöjer värdet.

Åke Lilliestam

RUNE KJELLANDER

**Sveriges regementschefer 1700–2000:
Chefsbiografier och förbandsöversikter.**

Stockholm: Probus, 2003, 362 s., illustr., inb.

Få personhistoriska författare är så anonyma som Rune Kjellander. Under en lång följd av år har han flitigt och noggrant, men utan alla åthävor, biograferat militärt aktiva personer. Antingen det gällt Norrlandsträngare eller chefer och lärare vid Krigsskolan Karlberg präglas hans arbete av en outtröttlig arkivforskning och omsorg om den färdiga resultatets utformning. Rune Kjellanders kanske främsta prestation är volymen som presenterar Krigsvetenskapsakademiens alla ledamöter, alltifrån starten 1796 och fram till 200-årsjubileet. Nu har han vänt blicken och forskarglöden mot en ny kategori, nämligen vår armés regementschefer alltsedan utbrottet av det stora nordiska kriget år 1700. Att slutpunkten sätts vid

Recensioner

sekelskiftet har bara strikt kronologiska orsaker. Då hade resultaten av 1990-talets omvälvande försvarsbeslut börjat få genomslag: ett stort antal förband utvecklades eller inkorporerades i andra, varigenom många förbandschefsbefattningar upphörde att existera. Ännu år 1989 kunde armén räkna 44 självständiga förband med dito chefer, ett antal som år 2000 sjunkit till 14.

I korta biografier ges grundläggande genealogiska data om alla regementscheferna, deras viktiga placeringar och, självfallet, deras chefsbefattning(-ar). I förekommande fall ges citat ur Elgenstiernas ättartavlor, men med kursiv stil, så att läsaren vet vilken källan är. Det är tacknämligt eftersom kvaliteten på Elgenstiernas mastodontarbete förvisso är varierande. Ibland kan det dock verka lite nattståndet att låta Elgenstierna avge ett omdöme en persons insatser. Så gäller t.ex. för den pannbandsförsedde generalen Georg Carl von Döbeln, vilkens karriär noga har utforskats av såväl svenska och finländska forskare. När detta väl är sagt, måste recensenten oförbehållsamt erkänna att en sådan ambitionsnivå är omöjlig att realisera om man, som i detta fall, ska biografiera 1 845 personer.

Boken innehåller inte bara biografiskt stoff. Den rymmer även en utförlig förteckning över Sveriges regementen under den aktuella perioden, inklusive korta historiska data om förbandet och en lista över förbandscheferna samt uppgifter om förlägningsplatser och chefsboställen. Även de tillfälliga máningsförbanden och värvade förband som garnisonsregementena i Wismar och Stralsund presenteras i föreliggande genomgång. Författaren kan inhösta en extra eloge för att han också presenterar de finländska förbanden fram till år 1809. Dessa var helt integrerade i den svenska armén, men är likväl sorgligt bortglömda i militärhistoriska handböcker. Här gör Kjellander en värdefull insats. Förbandsredovisningarna

kompletteras med tablåer över arméns förband och dessas chefer vid ett antal nedslagspunkter under perioden. Sådana nedslag görs åren 1700, 1755, 1807, 1810, 1914, 1929, 1949, 1989 och 2000. Därmed ges s.a.s. på köpet översikter över arméns sammansättning vid dessa tidpunkter. Boken innehåller även ett kortare, men tankvärt, kapitel där förre chefen för Statens försvarshistoriska museer reflekterar över regementet som historisk företeelse.

För den genealogiskt intresserade ger Kjellanders i bokstavsordning presenterade biografier rika möjligheter att reflektera över militärsläkter som Peyson, von Platen, Sylvan och Virgin, för att nu bara nämna några. Särskilt anmärkningsvärt att författarens spårsinne resulterat i en porträtt på nästan alla biograferade officerare. Bara det en prestation i sig.

Sammantaget föreligger här en guldgruva för såväl militär- som personhistoriker. Forskningen är skyldig Rune Kjellander ett stort tack.

Lars Ericson

LARS ROSANDER

Sveriges fältmarskalkar:

Svenska fältherrar från Vasa till Bernadotte.

Lund: Historiska Media, 2003, 455 s., illustr., inb.

En bok om Sveriges fältmarskalkar, är det motiverat? Utgör den kategorin en så pass avgränsad och intressant del av vår historia, att de förtjänar inte bara att studeras som en kategori för sig, utan också behandlas i ett biografiskt uppslagsverk? Svaret blir väl snarast nja. Förvisso är det en, i litteraturen, undanskymd kategori som nu lyfts fram i Lars Rosanders nya bok och dessutom har flera av dem förvisso spelat

en så pass viktig roll i vårt lands historia att de förtjänar en mera utförlig behandling. I den andra vågskålen kan man lägga argumentet att flera av dem redan har behandlats, och deras gärningar har analyserats i andra undersökningar. Alltnog, en översikt som denna har sin funktion att fylla i synnerhet som det var nära nog 200 år sedan (1824) vår siste fältmarskalk utnämndes.

Det som först väcker läsarens intresse är självfallet kategorin som sådan. Fältmarskalken har i de flesta länder, där titeln brukats, fått representera den lilla utvalda krets, som lyckats svinga sig upp ovanför generalers och amiralers nivå och nästan, men självfallet inte helt, nå fram till kungars och kejsares upphöjdhed. Tvärtom var fältmarskalken själva sinnebilden för den höge militären som, trogen sin furste, utnämndes till sin höga rang under väldigt speciella omständigheter. Detta förfaringsätt illustreras väl av Napoleon Bonapartes agerande, då han vid sin kröning till Frankrikes kejsare 1804 utnämnde 16 marskalkar för det nya imperiet. I sin mycket kortfattade översikt över fältmarskalksämbetets internationella och svenska historia missar dock författaren en av de mera symboliska utnämningarna. När den tyska 6:e armén i början av år 1943 blev allt mera trängd i Stalingrads ruiner, utnämnde Hitler dess chef generalen Friedric Paulus till fältmarskalk, med motiveringen, att aldrig i historien hade en tysk fältmarskalk kapitulert inför fienden. Paulus blev den förste. Det intressanta här är just motiveringen och med den synen på fältmarskalksämbetet som något upphöjt och ädelt, ovanför generalers och amiralers maktstatus.

Lars Rosander är inte den förste som angripit detta ämne. Redan år 1873 behandlade O. Th. Sundholm "Sveriges marskalkar" i en bok, som också Rosander refererar till. Däremot har författaren missat Alf Åbergs lilla välskrivna skrift *De svenska fältherrarna under trettioåriga kriget*. Lars Rosander har fångat in

75 individer, utnämnda mellan åren 1609 och 1824, varav hälften under 1600-talet. Därmed är det också sagt: de svenska fältmarskalkarnas historia hör till den krigiska delen av vår historia.

Boken är pedagogiskt upplagd med ett antal avsnitt där först den militärhistoriska ramen anges. Därefter redogörs för de olika marskalkarnas historia. Självfallet har inte alla "svenska" marskalkar tjänat sina sporrar inom den svenska krigsmakten, allra minst under det krigiska 1600-talet med dess ombytliga seder. Ett sådant exempel är Johann Philipp Cratz, som 1633 var kommandant i den bayerska fästningen Ingolstadt. När dennes trupper belägrades av svenska förband, inledde Cratz hemliga underhandlingar med angriparna. Men den gemensamma planen misslyckades, och Cratz fick bege sig till Wien med – som Rosander med all rätt konstaterar – "goda förklaringar" till sitt misstänkta beteende. Mån om sitt skinn avvek Cratz och sökte sig till den svenska armén, där han gjorde anspråk på och fick tidigare löften om en svensk fältmarskalksgrad bekräftade. Lyckan blev dock inte långvarig. I slaget vid Nördlingen 1634 föll Cratz i de kejsarligas händer och den 26 juni 1635 avrättades han för förräderi i Wien. Som svensk marskalk blev Cratz' historia kort, mycket kort.

Cratz ingår inte heller i Rosanders genomgång av svenska fältmarskalkar, utan redogörelsen för dennes öde placeras i förordet, och stannar där. Men hans öde visar på problematiken. Utan alla jämförelser i övrigt är det självfallet klokt av författaren att även utesluta en sådan individ som Jean Baptiste Bernadotte, som förvisso var marskalk men ingalunda en svensk sådan. Något oegentligt förekommer den senare i bokens underrubrik, trots att han aldrig var svensk marskalk och inte heller framställs som en sådan i boken. Men det ryms många andra framstående individer i Rosanders marskalkslista.

Vår förste fältmarskalk är inte bara relativt okänd, han är också en av våra mest framgångsrika. Den 1609 utnämnde Jacob De la Gardie erövrade faktiskt Moskva på våren 1610, med hjälp av en svensk armé förstärkt av ryska allierade förband. Ibland anar vi vilka offer som fältmarskalksrangen krävde, främst av de underlydande. Åke Tott som utnämndes 1631 kallades för "snöplogen" på grund av sin beredvillighet att låta de främsta förbanden slå – ja, bokstavligt plöja – sig genom fiendens linjer.

Boken innehåller en myckenhet av krigs- och personhistoria, så som det ska vara när ett sådant här ämne behandlas. Även i dessa höga sociala skikt ges goda exempel på socialt avancemang. Ett sådant exempel är Simon Grundel-Helmfelt (utnämnd 1668), som anges som kommande ur ett borgerligt skikt, son till en borgmästare i Stockholm. Hans far Jakob Grundel var inte bara borgmästare utan till professionen urmakare i Stockholm. Sonen Simon adlades år 1646 (vilket ej noteras av Rosander). När Grundel-Helfeldt slutligen stupade i slaget vid Lund 1676, uppstod genast tvist om frågan om huruvida det verkliga var hans kropp som lades i hans kista och sedan begravdes i Stockholm i maj 1678. Riktigt och viktigt är däremot att Carl Gustaf Rehnskiöld (utnämnd 1706) tillerkänns upphovsmannaskapet till stridsplanen inför segern vid Narva den 20 november 1700. Mera politiska än militära skäl finner vi t.ex. bakom Göran Silfverhielms utnämning 1734. Han hade som regementschef och generalmajor strax efter Karl XII:s död 1718, efter en stunds tvekan, hyllat Ulrika Eleonora som tronföljare. Därmed hade han valt sida i den – som Rosander med all rätt betecknar som – "inflammade tronföljarstriden". Ett av de mera kraftfulla namnen i uppräkningsen är Johan Christoffer Toll (utnämnd 1807) som inte bara var en kompetent officer och dessutom obrottsligt lojal mot kung Gustav III. Toll var även en synnerligen duglig civil och

militär administratör, som vigde sitt liv åt sitt ämbete. Hans insatser i Kristianstad i samband med Gustav III:s statskupp 1772 var förvisso viktiga, liksom hans insatser för 1788 års krigsplan mot Ryssland. Men frågan är om inte hans mindre glamorösa ansträngningar som generalguvernör under de följande åren utgjorde en väl så viktig insats.

Man kan naturligtvis fråga sig om just fältmarskalksgraden är det avgörande kriteriet för att fånga in och beskriva de viktigaste och högsta militära cheferna i vår historia sedan sekelskiftet 1600. Ett gott exempel på detta är det faktum att Fabian Wrede (utnämnd 1816) är sin släkts förste och ende fältmarskalk. Men kanske hade hans förfader Henrik Wrede, som 1605 räddade Karl IX:s liv vid det katastrofala slaget vid Kikhholm, blivit utnämnd till fältmarskalk om händelsen inträffat några år senare. Istället fick Henriks änka Gertrud von Wrede och hans söner nöja sig med en donation av land i Kymmenedalen i Finland, där de anlade det fortfarande existerande godset Wredeby.

Wrede blev Sveriges näst siste utnämnde markskalk. Den siste blev Johan August Sandels (utnämnd 1824), hjälte från kriget i Finland och därefter riksståthållare i Norge 1818–27. I hans karriär symboliseras inte bara den svenska katastrofen i 1808–09 års krig, utan även perspektivförändringen mot väster i och med etablerandet av unionen med Norge. I det avseendet är Sandels förvisso föga representativ för vår krigiska historia under de två seklen efter 1600-talets början, men en desto mera värdig symbol för vårt lands historiska utveckling efter år 1814. Ur det perspektivet är det inte mer än rätt att Johan August Sandels avslutar Rosanders genomgång av våra fältmarskalkars långa och krigiska historia.

Lars Ericson

Bland medarbetarna

David Dunér

F. 1970. Doktorand i Idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Fil. mag. omfattande ämnena Teoretisk filosofi, Praktisk filosofi och Idé- och lärdomshistoria 1997. Skriver om Emanuel Swedenborgs naturfilosofi en avhandling, avsedd att ventileras under 2004. Dunér har särskilt forskat kring 1600- och 1700-talens svenska filosofi- och vetenskapshistoria och har inom detta fält vid sidan av Swedenborgs spekulationer intresserat sig även för Christopher Polhems naturfilosofi. Har undervisat i logik och kunskapsteori vid Lunds universitet och i Idé- och lärdomshistoria darsammastädes men även vid Högskolan i Halmstad och vid universitetsfilialen i Helsingborg. Gästlärare vid Tartu universitet i Estland år 2000. Har hållit gästföreläsningar vid Jagiellonska universitetet i Kraków i Polen, Vilnius universitet i Litauen, Kaliningrads universitet i Ryssland år 2001. Gästforskare vid History of Science Medicine and Technology, Johns Hopkins University, Baltimore, Maryland och vid History of Science, Princeton University, New Jersey år 2002. Har publicerat en rad uppsatser i publikationer som *Lychnos*, *Scandia*, *Populär historia*, *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* och *Forskning och Framsteg*. Bidrog med uppsatsen "Filosofins geometri och mekanik: Om sanning, ortodoxi och kontinuitet i Emanuel Swedenborgs tänkande" i boken *Att skriva filosofihistoria* (1998). I *Lychnos* 1998 ingick uppsatsen "Swedenborgs spiral", f.ö. tilldelad Gunnar Eriksson-priset för framstående vetenskaplig artikel år 2001. I *Scandia* 2001:2, bd 67, återfinns studien "Sextiofyra och åtta i stället för tio: Karl XII, Swedenborg och konsten att räkna". I boken *Vidgade sinnen* (2003) ingår uppsatsen "Sinnen som darrar". Har bearbetat Søren Kjørups *Människovetenskaperna: Problem och traditioner i humanioras vetenskapsteori* (1999). Upphovsman till ett flertal recensioner i *Lychnos* och *Populär historia*.

Börje Harnesk

F. 1947. Docent vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Forskar f.n. om den statliga förvaltningens relationer till allmogen under 1500- och 1600-talen. Av senare publikationer kan nämnas "Rika bönder och fattiga: Hälsingland på 1500-talet" (*Scandia* 2000) samt antologin *Mellan makten och menigheten: Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*, utgiven 2001 tillsammans med Marja Taussi Sjöberg.

Ingrid Heyman

F. 1938. Fil. dr, docent i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm. Disputerade vid Stockholms universitet 1995 på avhandlingen *Gånge hatt till -: Omvårdnadsforskningens framväxt i Sverige: sjuksköterskors avhandlingar i Sverige 1974–1991*. Är f.n. engagerad i det av Riksbän-

kens jubileumsfond stödda forskningsprojektet "Formering för of-
fentlighet: En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920".

Torbjörn Nilsson

F. 1954. Fil. dr i Historia. Docent i samma ämne vid Södertörns hög-
skola, där han leder forskningsprojektet "Högern 1904–2000: Mo-
derniseringens vän eller fiende?" vid Samtidshistoriska institutet.

Karin Nordberg

F. 1940. Fil. dr i Idéhistoria vid Umeå universitet 1998 på avhandling-
en *Folkhemmets röst: Radion som folkbildare 1925–1950*. Tjänstgör som
universitetslektor vid Institutionen för kultur och medier vid samma
universitet. Inom projektet Svensk sakprosa publicerades nyligen *Hör
världen! Röst och retorik i radion: Populärvetenskap på programmet*
(Lund, 2003). Medverkar f.n. i ett forskningsprojekt om svensk elit ur
ett könsperspektiv med delprojektet "Medierummet eliter". Arbetade
före tiden i akademien 25 år som journalist, varav den längsta perioden
vid Sveriges radio.

Werner Pursche

F. 1927. Fil. dr i Historia, f.d. landsarkivarie, Vadstena. Har publicerat
Byggmästareämbetet i Stockholm 1700–1846 (1989), avsnittet
"1660–1719" i *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider
till år 2000* (2000) samt uppsatser i historiska och arkivvetenskapliga
ämnen.

Per Rydén

F. 1937. Litteratur- och pressforskare, professor i Lund 1993. Dispute-
rade 1974 vid Lunds universitet på avhandlingen *En kritikers väg: Stu-
dier i Oscar Levertins litteraturkritik 1883–1896*. Utgav *En kritikers vär-
deringar* (1977) om Oscar Levertin som litteraturskribent. Kartlade i
boken *Domedagar* (1987) de senaste hundra årens litteraturkritik i
Sverige, medan *Allmänningen* (1991) presenterar uppgifter för kom-
mande pressforskning.

Lars Thomasson

F. 1928 i Åre. Fil.mag. i Uppsala 1955, fil. dr h.c. i Umeå 1994. För-
valtningschef för barnomsorg och skola i Hällefors kommun. Kom-
munala förtroendeuppdrag, bl.a. ordf. i Hjulsjö kyrkofullmäktige
och Hällefors kommunfullmäktige och nämndeman i Lindesbergs
tingsrätt och i länsrätten i Örebro län. Förtroendeuppdrag i samiska
sammanhang under varierande perioder, bl.a. v. ordf. i Svenska Sa-
mernas Riksförbund och ledamot av Nordiska Samerådet, vilket i sin
tur ledde till andra uppdrag, bl.a. som ledamot av den statliga same-
utredningen 1971–75, av Nordiska samarbetsorganet för samespör-
smål och renskötsel frågor (rådgivande organ till regeringarna i Fin-
land, Norge och Sverige) 1973–83, av styrelsen för Åttje, svenskt Fjäll-
och samemuseum 1984–89 och av Sametingskommittén 1992–93
(den kommitté som fick regeringens uppdrag att förbereda och ge-

nomföra det första sametingsvalet). Har från trycket utgivit bl.a. *Om lapparna i Jämtland och Härjedalen: Folkmängden och dess förändringar under ett århundrade* (1956; utg. av Nordiska museet i serien Acta lapponica, 12), tre separata bibliografiska arbeten: *De svenska samerna och renskötseln i Sverige 1960–69, 1970–74 och 1975–80* (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 10 [1971], 21 [1979] och 24 [1982]) samt *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria: En mer än hundraårig kulturkamp* (2002) (Gaaltije, sydsamiskt kulturcentrum. Bokserie Gaaltije, nr 1).

Eva Trotzig

F. 1938. Fil. dr, lektor i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm. Disputerade 1997 vid Linköpings universitet på avhandlingen *"sätta flickan i stånd att fullgöra sina husliga plikter": Fyra märkeskvinnor och flickors slöjdundervisning*. Engagerad i samma forskningsprojekt som Ingrid Heyman – se ovan!

Personregister

- Acheson, Dean, am. utrikesmin., 224
 Adler Salvius, Johan, riksråd, diplomat, 91
 Adlercreutz, Maud ("Maud"), 212, 214ff
 Adlersparre, Sophie, journalist, förf., 53
 Afzelius, A.E., finlandssv. jurist. Prof., 103
 Ahlin, Lars, förf., 117
 Ahlmark, Per, politiker, statsråd, förf., 124
 Ahnlund, Nils, historiker, prof., 146, 148, 198
 Alemyr, Stig, politiker, riksdagsman, 123
 Alexander I, ry. tsar, 208
 Almquist, Jan Eric, rättshistoriker, 146
 Almquist, Johan Axel, historiker, fil. dr, arkivråd, 147
 Alving, Barbro, ("Bang"), 212, 214ff
 Anckarström, Jacob Johan, militär, kungamördare, 207, 210
 Anckarsvärd, Abraham (f. Couchois), 40
 Anckarsvärd, Carl Henrik, militär, 40
 Anckarsvärd, Johan August, militär, 40, 49
 Anckarsvärd, Mikael Cosswa, landshövding, 40
 Anckarsvärd, Michael Gustaf, överstelöjtn., överintendent, konstnär, 38–51
 Andersson, Knut, renägare, 178
 Andersson, Mina, 178
 Andersson, Nils, idéhistoriker, 37
 Andersson, Per, lagläsare, 135, 141
 Andersson, Thomas, torpare, 166
 Andrae, Georg, statsvetare, prof., politiker, riksdagsman, 123
 Andrae, Tor, biskop, 56
 Ankarcrona, Nils-Fredrik, ryttmästare, 61
 Apéria, Eva, församlingspedagog, 194f
 Appelqvist, Örjan, förf., 227
 Arias, Oscar, costaricansk president, statsvetare, 124
 Aristoteles, grek. filosof, 157
 Armfelt, Gustaf Mauritz, hovman, militär, diplomat, 207f
 Arnér, Sivar, förf., 117
 Asarnoj, Siv, universitetsadj., 194
 Asker, Björn, historiker, fil. dr, arkivman, 89–92
 Asklund, Erik, förf., 114
 Aspenström, Werner, förf., 37
 Atterbom, Per Daniel Amadeus, förf., kritiker, prof., 42, 45, 153
 ("Attis") Se *Ljungström, Astrid*
 Bernini, Gianlorenzo, ital. skulptör arkitekt, målare, 48
 Bagge, Gösta, politiker, statsråd, 217, 219
 Banér, Johan, fältmarskalk, 9ff, 91
 ("Bang") Se *Alving, Barbro*
 ("Bansai") Se *Nordström, Ester Blenda*
 Bartholin, Thomas, da. anatom, prof., 94
 Bassewitz-Behr, SS-officer, 72
 Becker, Reinhold von, finl. student, 103
 Beckman, Anders, biskop, 105
 Beckman, Anna, 105
 Beckman, Anna, fysiker, fil.dr, 22
 Beckman, Ernst, publicist, politiker, riksdagsman, 105ff
 Bedoire, Frederic, arkitekturhistoriker, 186, 192
 Beijer, Agne, teaterhistoriker, prof., kritiker, 236
 Beijer, Disa, barnträdgårdslärarinna, 186f, 196
 Berg, Alban, österrik. tonsättare, 117
 Berg, Anders, fiskal, 139
 Berg, Fridtjuf, skolman, politiker, ecklesiastikminister, 54f
 Berge, no. sjömanspräst, 65
 Berger, Margareta, journalist, pressforskare, 212, 216
 Bergman, Alma (f. Eneroth), 233
 Bergman, Axel, apotekare, 233
 Bergman, Dag, diplomat, ambassadör, 233ff
 Bergman, Erik, kyrkoherde, kontraktsprost, hovpredikant, 232ff
 Bergman, Hjalmar, förf., 216
 Bergman, Ingmar, teater- & filmregissör, förf., 117ff, 232–235
 Bergman, Karin (f. Åkerblom), dagboksförf., 232–235
 Bergman, Margareta (g. Britten Austin), förf., 232ff
 Bergman, Torbern, naturforskare, kemist, prof., 25, 35
 Bergström, Ingvar, prof., museiman, 120
 Bernadotte, Eric, 239
 Bernadotte, Folke, 60, 64–80
 Bernadotte, Gustaf Adolf, sv. prins, 239
 Bernadotte, Jean Baptiste, fra, marskalk, sv. konung, 244
 Bernadotte, Wilhelm, förf., filmare, 239ff
 Bernigeroth, Johann-Martin, gravör, 150
 Bertilsson, Daniel, fogde, 145
 Berzelius, Jöns Jacob, kemist, prof., 33
 Beskow, Bernhard von, förf., mecenat, 38, 50f
 Beskow, Bo, konstnär, 110
 Beskow, Elsa, (f. Maartman), konstnär, förf., 110–113
 Beskow, Nathanael, predikant, teol. dr, skolman, förf., 110, 112, 186, 196
 Beuther, Georg, ty. boktryckare, 13
 Beyer, Jürgen, historiker, Ph. D., 5, 15f
 Bildt, Carl (1850–1931), diplomat, skriftställare, 239
 Birger Jarl, statsman, 85f
 Birgitta Birgersdotter, religiös förf., helgon, 31
 Bismarck, Anne-Marie von (f. Tengbom), 64–71, 83
 Bismarck-Schönhausen, Gottfried von, 64
 Bismarck, Gottfried von, 76
 Bismarck-Schönhausen, Melanie von, 64, 75f
 Bismarck, Otto von (1815–1898), preussisk & ty. statsman, rikskansler, 61, 64, 74
 Bismarck, Otto von (1907–1999), ty. slottsherre, 64f, 71
 Bisterfeldii, Johann Heinrich, ty. teolog, 15
 Biörnstad, Arne, fil. lic., förste intendent, 194
 Björck, Anders, politiker, statsråd, landshövding, 120f
 Björck, Henrik, idéhistoriker, 37
 Björck, Torsten, diplomat, 61
 Björk, Kaj, diplomat, 123
 Björckkvist, Lennart, museiman, 176
 Björkman, Bo Bennich, litteraturhistoriker, prof., 51
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. förf., 221, 239
 Blixen-Finecke, Gustaf von, 239
 Block, Magnus Gabriel, läkare, upplysningsman, 24f, 30
 Blom, Fredrik, överste, arkitekt, 41
 Blomstedt, Yrjö, finl. rättshistoriker, 133, 146
 Blückert, Kjell, teol. dr, 13
 Boberg, Ferdinand, arkitekt, formgivare, grafiker, 195
 Boëthius, Axel, arkeolog, prof., 242
 Boëthius, Bertil, historiker, prof., riksarkivarie, 198
 Boheman, Erik, diplomat, politiker, 59
 Bohm, Eva, fil. kand., 192
 Bok, Sissela (f. Myrdal), moralfilosof, prof., 227
 Bolin, Gunnar, historiker, fil. dr, arkivman, 198
 Bonaparte, Napoleon, fra. kejsare, 244
 Bonde, Carl, riksråd, 91
 Bonde, Carl Carlsson, överstekammarjunkare, 46, 49, 51
 Bonde, Knut, diplomat, förf., 238
 Born, Eric von, övers., 164

- Bornkamm, Heinrich, ty. teolog, prof., 13
 Bourdieu, Pierre, fra. sociolog, prof., 192, 216
 Boye, Karin, förf., 216
 Brahe, Magnus, riksdrots, 133, 135
 Brahe, Per, riksdrots, 91
 Brandell, Elin, journ., 213, 215
 Brandel, Torsten, diplomat, 61, 64–66, 68, 71, 73, 75f
 Brandes, Georg, da. litteraturhistoriker, kritiker, förf., 211
 Branting, Anna, förf., journalist, 109
 Bremer, Fredrika, förf., 53
 Bringeus, Nils-Arvid, folklivsforskare, prof., 29, 36
 Brinkman, August, honorärkonsul, 58
 (Britten Austin, Margareta Bergman) Se *Bergman Britten Austin, Margareta*
 Broberg, Gunnar, idé- & lärdomshistoriker, prof., 37
 Broman, Sten, tonsättare, musikkritiker, 115ff
 Broomé, Emilia (f. Lothigius), socialpolitiker, lärarinna, 105ff
 Brunius, Célie, journalist, 213
 Bruno, Giordano, ital. filosof, 160
 Brödje, Catrine, litteraturvetare, fil. dr, 214
 Bunsen, Christian Carl Josias von, preussisk ämbetsman, länd, 54
 Burandt, Wilhelm, ty. Regierungspräsident, 78f
 Burckhardt, Jakob, schw. historiker, prof., 18, 34
 Burenstam Linder, Staffan, nationalekonom, prof., högskole- rektor, politiker, statsråd, 123
 Bureus, Johannes, fornforskare, språkman, mystiker, 31
 Burman, Agaton, tidningsman, 168
 Burman, Karl Olofsson, fogde, 135–138, 147
 Burman, Olof Andersson, fogde, 147
 Bygdén, Anders Leonard, fil. dr, doc., biblioteksman, 146ff
 Bürkner, ty. amiral, 80
 Byron, George Gordon, britt. förf., 50
 Byström, Johan Niclas, skulptör, 40, 45
 (Båå, Anna) Se *Oxenstierna, Anna*
 Böhmer, Wilhelm, ty. teol., prof., 15
 Böll, Heinrich, ty. förf., 237

 Calwage, E.G., fil. dr, lektor, 233
 Carlgren, Wilhelm, historiker, prof., 122
 Cars, Hadar, politiker, statsråd, 123
 Cassel, 71
 Casserman, Hjalmar, läkare, 70
 Cederlund, Edward, grosshandlare, 239
 Charcot, Jean Martin, fra. psykiater, prof., 238f, 241
 Charleston, S.L., eng. språklektor, 57
 Chartier, Roger, fra. historiker, prof., 15
 Christensson, Jakob, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 17–36
 Christian IV, da. konung, 204ff
 Christophersson, Axel, fogde, 137–148
 Corin, Carl-Fredrik, stadsarkivarie, 199
 Corrodi, Heinrich, schw. polyhistor, prof., 13
 Craig, Gordon, britt. skådespelare & regissör, teater- teoretiker, 108
 Cratz, Johann Philipp, bayersk militär, 244
 Creutz, Ernst, stathållare, 143
 Creutz, Gustaf Philip, skald, diplomat, ambassadör, 207
 Cromwell, Oliver, eng. Lord Protector, 83
 Crusenstolpe, Magnus Jacob, skriftställare, 41
 Curie, Marie (f. Skłodowska), polsk-fra. fysiker, kemist, 109
 Curie, Pierre, fra. fysiker, 109
 Curman, Carl, läkare, prof., 187

 Dagerman, Stig, förf., 117
 Dardel, Gustaf von, diplomat, 82
 Darwin, Charles, britt. naturforskare, 21
 De Geer, Louis (Wäsby), diplomat, 71

 Dehlgren, Sten, tidningsman, chefred., 215
 De la Gardie, Jacob, fältmarskalk, 245
 De la Gardie, Magnus Gabriel, rikskansler, 95
 Descartes, René / Cartesius, Renatus, fra. filosof, 24, 95, 152, 160, 162f
 Diktonius, Elmer, finlandssv. förf., 231f
 Dinkelspiel, Ulf, politiker, statsråd, 123
 Domellöf, Gunilla, litteraturvetare, doc., 214
 Douglas, Alfred, 240
 Douglas, Archibald, generallöjtn., arméchef, 74
 Douglas, Ottora, 72
 Doyle, Arthur Conan, britt. förf., 231
 Droste, Heiko, ty. historiker, Dr phil., 16
 Dufferin, Frederick Temple Blackwood, irl.-britt. politiker, ambassadör, vicekung i Indien, 239
 Duncan, Isadora, am. dansare, 107ff
 Dunér, David, idé- & lärdomshistoriker, fil. mag., 149–164
 Duns Scotus, Johannes, skotsk teolog & filosof, 156
 Dunsdorfs, Edgars, lettisk-australienisk ekonomi- historiker, 91
 Döbeln, Georg Carl von, fältmarskalk, 242
 Dönitz, Karl, ty. sjömilitär, storamiral, rikskansler, 79

 Edqvist, honorärattaché, 62
 Ekenvall, Asta, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, bibliotekarie, 18
 Ekman, Lotten, journalist, 212
 Ekman, Stig, historiker, prof., 122
 Elgienstierna, Gustaf M., genealog, 242
 Eliot, T.S., am.-britt. förf., 231
 Elisabet, ry. kejsarinna, 207
 Elkan, Kerstin, 210
 Elkan, Nathan, musikbokhandl., 210
 Elkan, Sophie (f. Salomon), förf., 209, 211
 Elovson, Harald, litteraturhistoriker, doc., 23
 Elvander, Nils, statsvetare, prof., 123
 Emsheimer, Anja, adjunkt, 194
 Enbom, Fritiof, spion, 223
 Endter, Wolffgang, ty. boktryckare, 16
 Eneroth, Olof, förf., pomolog, 52–55
 Englund, Peter, historiker, prof., 99
 Ericson, Lars, historiker, doc., 242–245
 Eriksson, Gunnar, idé- & lärdomshistoriker, prof., 13, 22, 35, 37, 94–98
 Eriksson, Nils, idéhistoriker, prof., 202ff
 Eriksson (Leijonhufvud), Sten, 88
 Erlander, Aina, lärare, 223, 225
 Erlander, Sven, matematiker, prof., universitetsrektor, 223ff
 Erlander, Tage, politiker, statsmin., 89, 120, 223ff, 228f
 Essen, Rutger von, diplomat, 60
 Eugénie, fra. kejsarinna, 240
 Eulenburgs, ty. furstepar, 71ff, 76, 83
 Eulenburg, Hilde, 71

 Fabricius, Jakob, ty. teolog, Dr theol., 9ff, 15f
 Fahlcrantz, Carl Johan, landskapsmålare, tecknare, 42, 44, 49, 51
 Fallenius, Harald, utrikesråd, 76, 83
 Fattenborg, H.H., finl. orientalist, 103
 Faulkner, William, am. förf., 231
 Festin, Eric, museiman, 176
 Figueiredo, Ivo de, no. historiker, förf., 220–223
 Fischbein, Siv, pedagogikprofessor, 194, 196
 Flam, Eva Meyersohn, administrativ chef, 194
 Fleming, Clas, ämbetsman, sjömilitär, 91
 Fleming, Johan Klas, major, hovmarskalk, 41
 Flinck, Maria, trädgårdshistoriker, 55

Flodmark, Johan, arkivföreståndare, teaterhistoriker 197f
 Fogelberg, Bengt Erland, skulptör, 44ff, 49, 51
 Fogelqvist, Torsten, förf., publicist, 219
 Fogelström, Per Anders, förf., 114
 Fontell, Ernst, 171
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de, fra, förf. & filosof, 159, 162
 Forssell, Arne, stadsarkivarie, 198
 Forsius, Sigfrid Aron, astronom & astrolog, 25
 Foucault, Michel, fra. idéhistoriker & filosof, prof., 17, 34, 37
 Franciscus av Assisi, 239
 Fredborg, Arvid, historiker, fil. dr, förf., 219
 Fredriksson, Gustaf, skådespelare, teaterdir., 51
 Freud, Sigmund, österrik. nervläkare, 118
 Frick, Lennart, överste, 122
 Fritz, Birgitta, historiker, doc., 85f
 Frost, Robert, britt. historiker, 93
 Frängsmyr, Tore, vetenskapshistoriker, prof., 13, 100f, 164
 Fuller, Loie, am. dansös, 108f
 Fäldin, Thorbjörn, politiker, statsmin., 123
 Fölster, Kaj (f. Myrdal), publicist, 227
 Gadolin, J.A., finl. teolog, 103
 Gahrn, Lars, historiker, fil. dr, museiman, 202–206, 225ff
 Galbraith, J.K., am. nationalekonom., prof., 237
 Galilei, Galileo, ital. naturforskare, prof., 26
 Gallen-Kallela, Akseli, finl. målare, 102
 Gardell, legationssekr., 62
 Gebhardt, ty. RK-president, prof., 80
 Geijer, Erik Gustaf, historiker, prof., förf., 52, 54
 Gejvall-Seger, Birgit, historiker, fil. dr., 192
 Gillingstam, Hans, genealog, fil. dr, 86
 Giron, Marc, diplomat, 61
 Gjöres, Axel, politiker, statsråd, 228f
 Goebbels, Joseph, ty. politiker, minister, 60
 Gothe, Richard, historiker, 146ff
 Grafström, Sven, byråchef UD, 75f
 Gran, Constance, no. sekr., 221
 Graves, Robert, britt. förf., 231
 Grundel, Jakob, urmakare, borgmästare, 245
 Grundel-Helmfelt, Simon, fältmarskalk, 245
 Grut, Torben, arkitekt, 240f
 Gudmundsson, Måns, hövitsman, 135
 Gullberg, chaufför, 62
 Gunnarsson, Torsten, konsthistoriker, doc., 51
 Gustav Vasa, sv. konung, 86–89, 105, 146
 Gustav II Adolf, sv. konung, 6ff, 90f, 93, 136, 205
 Gustav III, sv. konung, 31, 206ff, 245
 Gustav V, sv. konung, 72, 83, 210, 239, 241
 Gustafsson, Lars, litteraturhistoriker, prof., 29
 Gyllenhielm, Carl C:son, riksamiral, 11, 16
 Gyllenkrok, Axel, generalkvartermästare, 98
 Günther, Christian, diplomat, utrikesmin., 60
 Göring, Hermann, ty. politiker, militär, riksmarskalk, 242
 Görlin, Johann, ty. bokförl., 15
 Götzke, Georg, ty. boktryckare, 16
 Haase, Roland, ty. historiker, Dr phil., 13
 Hagberg, Knut, litteraturkritiker, essäst, 27
 Hagdahl, Charles Emil, gastronomisk förf., läkare, 192, 194f
 Hagstedt, Rolf, historiker, fil. lic., stadsarkivarie, 201
 Hajjby, Kurt, utpressare, förf., 223
 Hall, B. Rud., publicist, 55
 Hallenberg, Mats, historiker, fil. dr, 146, 148
 Hamilton, Carl, landshövding, 56
 Hamilton, Percy, akademiställmästare, 84
 Hammar, Inger, historiker, fil. dr, 192
 Hammar, Stina, folkhögskollär., förf., 110–113

Hammarberg, Lena, fil. dr, avdelningschef, 192, 195f
 Hammarskjöld, Dag, nationalekonom, doc., FN:s general-sekr., 27, 229
 Hammergren, Lena, dansforskare, doc., 107–110
 Hannibal, punisk härförare, 99
 Hansson, Johan, bokförl., 218f
 Harlan, Kristian, ty.-schw. designer, 84
 Harlan, Veit, ty. filmregissör, 69, 84
 Harnesk, Börje, historiker, doc., 133–148
 Harrie, Ivar, tidningsman, cheffed., förf., övers., 223
 Harrison, Dick, historiker, prof., förf., 85f
 Harvey, William, eng. läkare, 94
 Hausmann, Georges Eugène, fra. stadsplanerare, 42
 Hazelius, Artur, kulturhistoriker, filolog, fil. dr, 192
 Heckscher, Eli F., ekonomihistoriker, prof., 86
 Hedberg, Britt, historiker, fil. lic., stadsarkivarie, 197–202
 Hedenius, Ingemar, filosof, prof., förf., 227, 235
 Hedin, Marika, historiker, fil. dr, 105ff
 Hedlund, Gunnar, politiker, statsråd, 223
 Hedwall, Erik, läkare, 62
 Heisters, Lorenz, 164
 Helander, Dick, biskop, 223
 Hellberg, Harry, förf., 100f
 Hellqvist, Per-Anders, förf., 238
 Hellström, Gunnar, fil. kand. förf., 198
 Hellström, Mats, politiker, statsråd, ambassadör, lands-hövding, 123
 Hellström, Pär, litteraturhistoriker, doc., 209ff, 230ff
 Helsing, Peder Månsson, lagläsare, underlagman, 133–148
 Hemberg, Oscar, tidningsman, 213
 Hermelin, Ingrid Elisabet (g. Wrangel), 120
 Hersent, Louis, fra. målare, 44
 Hesselgren, Kerstin, yrkesinspektör, politiker, riksdagsleda-mot, 218
 Hessler, Carl Arvid, statsvetare, prof., 123
 Heyman, Ingrid, skolforskare, doc., 179–196
 Hildebrand, Bengt, personhistoriker, genealog, doc., 22
 Hildebrand, Bror Emil, numismatiker, historiker, arkeolog, riksantivarie, 19
 Hildebrand, Hans, arkeolog, historiker, riksantikvarie, 19
 Himmler, Heinrich, ty. politiker, SS-chef, 65–69, 76, 80
 Hinndemith, Paul, ty. tonsättare, 117
 Hirdman, Yvonne, historiker, prof., 212
 Hirn, Yrjö, finl. litteraturhistoriker, estetiker, prof., 102
 Hirsch, Axel, fil. kand., folkbildare, filantrop, 113ff, 185, 192f, 195
 Hirsch, Fanny (f. Saloman), 113
 Hirsch, Isaac, affärsman, filantrop, 195
 Hirsch, Oscar, affärsman, 113
 Hitler, Adolf, ty. rikskansler, 64, 218, 244
 Hitzgrath, Heinrich, ty. historiker, 13
 Hjalmarson, Jarl, politiker, 224
 Hjelmäter, Leonard Roos af, konstnär, 45
 Hjern, Olle, religionsforskare, 164
 Hjort, Johan Bernhard, no. jurist, advokat, politiker, 220–223
 Hjort, Johan, no. havsforskare, 221
 Hjortberg, Gustaf Fredrik, prost, 28
 Hobbes, Thomas, eng. filosof, 152
 Hoffman, Peter, aktuarie, 198
 Hofsten, Nils von, zoolog, prof., universitetsrektor, 22, 35
 Hogelius, Zacharias, ty. teolog, 9, 15
 Hohenemser, Paul, ty. biblioteksman, Dr phil., 14
 Holmgren, Kristian, övers., 101
 Holst, Anna Cathrine (g. Hjort), no., 221
 Holst, Peter F., no. jurist, 222
 Homeros, hellensk diktare, 103
 Horn, Friedemann, ty. filosof, fil. dr, 164

- Huizinga, Johan, nederl. kulturhistoriker, prof., 18, 34
Hultmark, Emil, konsthistoriker, fil. dr, 51
Humphrey, Hubert, am. politiker, vicepres., 237
Hurter, Benedict, ty. boktryckare, 13
Hurter, Emanuel, ty. boktryckare, 13
Huss, Ericus Nicolai, präst, 142, 148
Hwasser, Israel, läkare, prof., 103
Hülsemann, Johann, ty. teolog, prof., 14
Hwass, da. diplomat, 67, 82
Hägerstrand, Olof, historiker, fil. dr, red., 94–97, 101, 102ff, 113ff, 117ff, 128, 206ff, 216–220, 232–248
Hägerström, Axel, filosof, prof., 235
Hällström, G.G., finl. fysiker, 103
Högberg, Staffan, historiker, 192
Höjer, Torvald, historiker, prof., 199
- Ibelius, Ingvar, dir., 202
Ilmoni, Immanuel, finl. student, 103
Inha, I.K., finl. tidningsman, förf., fotograf, 104
Isacson, Clas-Göran, historiker, 92ff
- Jackson, Walter, förf., 227
Jaeger, Johannes, fotograf, 209
Jangfeldt, Bengt, slavist, fil. dr, förf., 238–242
Jansson, Tove, finlandssv. förf. & konstnär, 23
Jarring, Gunnar, språkman, doc., diplomat, 121
Jeffers, Robinson, am. förf., 231
Johan III, sv. konung, 135
Johan Georg, kurfurste av Sachsen, 6–9
Johannes Matthiae, biskop 11, 16
Johannisson, Karin, idé- & lärdomshistoriker, prof., 240
Johansson, Bengt, diplomat, 100f
Johansson, Christer, lärarstuderande, 194
Johansson, Lars, renägare, 171
Johansson, Sofie, 175
Johnson, Lyndon B., am. politiker, pres., 237
Jonsdotter, Lucia (g. Thomasson), 169f
Jonsson, Alexander, historiker, fil. mag., 147f
Jonsson, Inge, litteraturhistoriker, prof., universitetsrektor, 164
Joyce, James, irl.-eng. förf., 232
Jägerhorn, Jan Anders, finl. militär, politiker, 206
Järnefelt, Eero, finl. målare, 102
Jönsdotter, Estrid, piga, 30
- Kahle, John, ty. diplomat, 236ff
Kahle, Marie, ty., 236
Kahle, Paul, ty. orientalist, prof., 236
Kahle, Sigrid, journalist, förf., 235–238
Kahle, Wilhelm/William, ty.-britt., musikvetare, 236
Keats, John, britt. förf., 239
Kailas, Uuno, finl. förf., 231
Kalm, Mathias, finl. läkare, prof., 103
Karl Knutson (Bonde), sv. konung, 105
Karl IX, sv. konung 133
Karl X Gustav, sv. konung, 12, 92ff, 98
Karl XI, sv. konung, 95, 98
Karl XII, sv. konung, 98f, 245
Karl XIII, sv. konung, 40
Karl XIV Johan, sv. konung, 40
Karlgen, Anton, tidningsman, slavist, övers., 213
Katarina II, ry. kejsarinna, 206
Katz, David, psykolog, pedagog, prof., 55
Kaufmann, Thomas, ty. teolog, prof., 13
Keckman, Carl Nicklas, finl. red., universitetslektor, 104
Keitel, Wilhelm, ty. militär, generalfältmarskalk, 80
Kennedy, Robert, am. politiker, senator, justitiemin., 237
Key, Ellen, förf., pedagog, kvinnoideolog, III, 211, 240
- Kielbjörsson, Lars, lagläsare, 143
Kierkegaard, Søren, da. filosof, 54
Kilpi, Volter, finsk förf., 232
Kissinger, Henry, am. historiker & ämbetsman, prof., utrikesmin., 237
Kivi, Aleksis, finsk förf., 231f
Kjörning, Andreas, militärhövitsman, 141
Kjellander, Rune, personhistoriker, 242f
Kjellberg, Carl C:son, diplomat, 64
Kleen, Erland, ambassadör, 60
Klein, G., rabbin, 195
Klemming, Gustaf, överbibliotekarie för KB, 197
Klintborn, honorärattaché, 62, 64
Klöckner, Friedrich, ty. teolog, 13
Knapas, Rainer, finl. konstvetare, fil. lic., 102ff
Knös, Andreas, teolog, 31
Knös, Thekla, förf., 53
Koch, Gerhard Halfred von, ämbetsman, socialpolitiker, riksdagsman, red., 105ff
Kokko, Yrjö, finsk förf., 231
Konow, Jan von, heraldiker, fil. lic., 98f
Koskinen, Maaret, filmvetare, fil. dr, doc., 117ff
Kraemer, Vera von, journalist, förf., red., 109, 213
Krey, Elisabeth, 213
Kristina, sv. drottning, 94f
Krohg, Christian, no. målare, 109
Kromnow, Åke, historiker, riksarkivarie, 120
Kronman, da. diplomat, 82
Kräik, Anna Britta, 174
Kräik, Lars Larsson, renägare, 174
Krøyer, Marie, da. konstnär, 240
Krøyer, Søren, da. konstnär, 240
Kumm, Evert, tidningsman, 223f
Kuvaja, Christer, historiker, fil. dr, 99
Kürsner, Johann, ty. boktryckare, 15
- Laaksonen, Pekka, finl. arkivman, 102ff
Laasonen, Pentti, finl. teolog, prof., 13
Laestadius, Petrus, präst, missionär, 166
Lagercrantz, Olof, tidningsman, chefred., litteraturforskare, fil. dr, förf., 235, 237
Lagerfelt, Israel I:son (1610–1684), ämbetsman, 83
Lagerfelt, Israel (1754–1821), överstelöjtn., 100
Lagerfelt, Israel (1874–1956), riksdagsman, 56f, 84
Lagerfelt, Israel (1917–1945), diplomat, 56–84
Lagerfelt, Malla (f. Wachtmeister), 57
Lagerfelt, Otto, 83
Lagergren, Claes, påvlig markis, memoarförf., 239
Lagerkvist, Pär, förf., 70
Lagerlöf, Selma, förf., 209ff
Lamm, Martin, litteraturhistoriker, prof., 32, 164
Landqvist, John, filosof, pedagog, förf., 213
Langenskiöld, Gun-Marie, 187, 194, 196
Larsén, Carlhåkan, förf., 115ff
Larsson, Carl, konstnär, 242
Larsson, Lars-Olof, historiker, prof., 86–89, 105
Larsson, Naemi, lärare, 173
Laurentii, Jonas, kaplan, 135
Lauréus, Alexander, finl. konstnär, 44ff, 51
Laurin, Carl G., konst- & kulturskribent, 109
Leibniz, Gottfried Wilhelm von, ty. filosof, polyhistor, matematiker, 24f, 160–163
Leino, Eino, finl. diktare, 102, 231
Lenngren, Anna Maria, förf., 215
Leslie, Walter, skotsk krigare, fältmarskalk, ambassadör, 11
Lewan, Bengt, litteraturvetare, doc., 39, 50f
Lewenhaupt, Axel, diplomat, 60f, 66

- Lewenhaupt, Carl, löjtn., 77, 84
 Lewenhaupt, Inga, fil. dr, museichef, 193
 Lewin, Leif, statsvetare, prof., 123
 Liebersohn, Harry, am. historiker, 49ff
 Liedgren, Emil, hymnolog, lektor, 66, 69, 84
 Liedgren, Rut, förf., 192
 Liljegren, Bengt, historiker, förf., 98
 Lilliestam, Åke, idéhistoriker, fil. dr, biblioteksman, 107–110, 122ff
 Lind, Per, diplomat, 59
 Lindberg, Sten G., idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, bibliotekarie, 18, 27, 37
 Lindblom, J.A., ärkebiskop, 100
 Lindborg, Rolf, idé- & lärdomshistoriker, prof., 31, 37
 Linde, Martin, historiker, fil. dr, 98f
 Lindegren, Jan, historiker, prof., 98f
 Lindegren, Karin, konstvetare, prof., 115ff
 Linder, Gurli, förf., 192
 (Linder, Staffan Burenstam) Se *Burenstam Linder, Staffan*
 Lindhagen, Claes Albert, ämbetsman, stadsplanerare, fil. dr, 192, 194
 Lindholm, Margareta, förf., 227
 Lindkvist, Thomas, historiker, prof., 85
 Lindroth, Hjalmar, nordist, prof., 19
 Lindroth, Sten, idé- & lärdomshistoriker, prof., 17–36, 97
 Lindsög, Lars, journalist, förf., 227
 Lindström, Carl Jacob, konstnär, 45
 Lindström, Rickard, tidningsman, politiker, riksdagsman, 218
 Linge, Lars, historiker, doc., 204ff
 Linnæus, Carolus / Linné Carl von, medicinprof., botaniker, 26ff, 32f, 36
 Linton-Malmfors, Birgit, förf., 232–235
 Lipset, Seymour M., am. pol. sociolog, prof., 237
 Ljungstedt, Anders, superkargör, 100f
 Ljungström, Astrid ("Artis"), 214ff
 Locke, John, eng. filosof, 152
 Looström, Ludvig, konsthistoriker, fil. dr, 51
 Low, Hans Pålsson, kammarriskal, 141
 Lowell, Robert, am. förf., 237
 Lundborg, Gösta, 228
 Lundeberg, Nore, köpman, 167
 Lundgren, Kristina, pressforskare, fil. dr, 214ff
 Lundkvist, Artur, förf., 237
 Lundström, Bo, konsthistoriker, fil. dr, 38–51, 110–113
 Lundström, Nils Styrbjörn, förf., 192
 Luther, Martin, protestantisk reformator, 6–10
 Lönnrot, Elias, finl. folkdikts- & språkforskare, prof., 102ff
 Machiavelli, Niccolò, ital. statsman, historiker, filosof, 88
 Magdalena Sibylla, kurfurstinna av Sachsen, 8f
 Magliabechi, Antonio, florentinsk hovbibliotekarie, 24
 Magnusson, Lars, fil. dr, prof., 122
 Mahler, Gustav, österrik. tonsättare, dirigent, 117
 Malmberg, Bertil, förf., 219
 Mamphrasen, Jeremias, ty. bokförl., 16
 Mann, Erika, ty. förf., 218
 Mansén, Elisabeth, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 55
 Maria Eleonora, sv. drottning, 11f
 Marwitz, Wanda von der (g. Hjort), 221
 Marx, Karl, ty. filosof, 29
 Masters, Edgar Lee, am. förf., 231
 Marthæi, Laurentius, ty. bokförl., skolman, 15
 ("Maud") Se *Adlercreutz, Maud*
 McCarthy, Eugen, am. politiker, senator, 237
 Mecklenburg, Sigrid von, 238
 Meijer, Ernst, ty. lektor, 57
 Mellor, Hilda Pennington (g. Munthe), 240
 Mengerling, Arnold, ty. teolog, Dr theol., 9, 15
 Mérode, Cléo de, fra. variéartist, 108
 Mesch, Borg, fotograf, 167
 Messerli, Alfred, ty. folklorist, Dr phil., 15
 Meurling, Per, publicist, förf., religionsforskare, fil. dr, 241
 (Meyersohn Flam, Eva) Se *Flam Meyersohn, Eva*
 Meyerson, Agda, filantrop, 179–196
 Meyerson, Betty (f. Hirsch), 182
 Meyerson, Gerda, skriftställare, filantrop, 179–196
 (Meyerson, Gun-Marie) Se *Langenskiöld, Gun-Marie*
 Meyerson, Herman August, bankdir., 182, 184, 189f
 Meyerson, Herman Axel, 187f, 192, 196
 Meyerson, Hjalmar, 182, 184f
 Meyerson, Sonja Elisabet (f. Carlsson), 196
 Meyerson, Vera, 187
 Michael, Otto, ty. boktryckare, 15
 Michelsen, Christian, no. politiker, statsmin., 221
 Micrælius / Micrælius, Johannes, ty. historiker, Dr theol., 15f
 Milles, Carl, skulptör, 86
 Millrath, Sigrid, sekt., 192, 194
 Moi, Toril, litteraturvetare, prof., 216
 Molin, Björn, statsvetare, doc., politiker, statsråd, landshövding, 122ff
 Molin, Nils, litteraturhistoriker, fil. dr, biblioteksman, 122
 Moller, Andreas, ty. historiker, Dr med., 13
 Montgomery, Bernard, britt. militär, fältmarskalk, 65
 Morrell, Ottoline, 240
 Munck af Rosenschöld, Axel Gabriel Mortimer, landshövding, 171
 Munthe, Anna, konstnär, 238
 Munthe, Arnold, sjöofficer, marinhistoriker, fil. dr h.c., förf., 238
 Munthe, Axel, läkare, med. dr, förf., 238–242
 Munthe, Gustaf, fil. dr, museichef, 120, 238
 Munthe, Ludvig, historiker, 50
 Munthe, Malcolm, militär, major, 242
 Munthe, Ultima (f. Hornberg), 238f
 Mykle, Agnar, no. förf., 220
 Myrdal, Alva (f. Reimer), statsråd, 219, 227–230
 Myrdal, Jan, förf., 227, 230
 Myrdal, Gunnar, nationalekonom, prof., statsråd, 219, 227–230
 Myrgren, Erik, pastor, 62
 (Månson Helsing) Se *Helsing, Peder Månsson*
 Mårtensson, Mårten, renägare, 175
 Mörner, Hjalmar, militär, målare, 45, 49
 Nansen, Fridtjof, polarforskare, 221
 Napoleon I (Bonaparte), fra. kejs., 240
 Napoleon III, fra. kejsare, 42
 Nehru, Jawaharlal, ind. politiker, premiärminister, 229
 Nerman, Ture, förf., publicist, politiker, 198
 Neuman, Aron, museiman, 192
 Newton, Isaac, eng. naturforskare, prof., 97, 161
 Ney, Birgitta, litteraturvetare, doc., 214
 Nicander, Karl August, förf., 45
 Nilsson, Claes, lagläsare, 143
 Nilsson, Ingemar, idéhistoriker, prof., 202ff
 Nilsson, Olof, 139
 Nilsson, Torbjörn, historiker, doc., 105ff, 220–225
 Nolin, Catharina, konsthistoriker, fil. dr, 55
 Norberg, Erik, historiker, fil. dr, riksarkivarie, 120, 201
 Nordberg, Karin, idéhistoriker, fil. dr, journalist, 211–214
 Nordenmark, N.V.E., astronomihistoriker, fil. dr, honorärprof., 22, 25
 Nordin, Hjärdís, skulptör, 64
 Nordström, Ester Blenda ("Bansai"), 211–214

- Nordström, Johan, idé- & lärdomshistoriker, prof., 5–16, 18–37, 97
- Norstedt, Reinhold, konstnär, 238
- Norström, lärarinna, 64–70, 83
- Nyberg, Fanny (f. Hasselberg), 235
- Nyberg, Henrik Samuel, religions- & språkforskare, orientalist, prof., 235, 237
- Nygaard, William, no. bokhandl., 221
- Nylander, Lennart, diplomat, 61, 65, 75
- Nyman, Thure, konsthistoriker, fil. lic., biblioteksman, 51
- Nyström, Axel, arkitekt, 41, 45, 50
- Odelberg, Wilhelm, historiker, fil. dr, biblioteksman, 56–84
- Ohlin, Bertil, nationalekonom, prof., statsråd, 223f
- Olander, Valborg, seminarielärare, 209, 211
- Olav den helige, no. konung, 170
- Olof Skötkonung, sv. konung, 96f
- Olofsson, Axel, stadsskrivare, 139
- Olofsson, Jöns, fogde, 139
- Olsson, Bror, biblioteksman, person- & kyrkohistoriker, 29, 36
- Olsson, Jan Olof, journalist, förf., 114
- Olsson, Lasse "Björnram", fogde, 146
- Olsson, Oscar, folkrörelseman, politiker, riksdagsman, 220
- Olsson, Sven W., historiker, fil. dr, stadsarkivarie, 198f, 201
- Olsson, Thomas, fil. dr, 55
- Oscar II, sv. konung, 72, 186, 192
- Oseen, Carl Wilhelm, fysiker, prof., 25
- Otterdahl, Jeanna, förf., lärare, 209f
- Ottosson, Jan, civilekonom, 122
- Oxenstierna, Anna (f. Bååt), 91, 136, 147
- Oxenstierna, Axel, rikskansler, 11, 16, 89–92, 105, 133, 135, 138, 147
- Oxenstierna, Erik, rikskansler, 91
- Oxenstierna, Johan, riksråd, 91
- Palm, Thede, fil. dr, ämbetsman, 119–122
- Palme, Sven Ulric, historiker, prof., förf., 37
- Palmstierna, Erik, politiker, diplomat, statsråd, 114
- Panufnik, Andrzej, polsk-britt. tonsättare, 116
- Paracelsus / Hohenheim, Theophrastus von, schw. läkare & naturfilosof, 20, 25, 30
- Paulaharju, Samuli, finsk förf., 231
- Paulus, Friedrich, ty. generalfältmarskalk, 244
- Pavlova, Anna, ry. dansös, 108f
- Pavlovna, Maria, ry. storfurstinna, sv. prinsessa, 240f
- Persson, Edvard, filmskådespelare, 115
- Perwe, Erik Hjalmar, kyrkoherde, 61f
- Petersén, Carl, major, 120
- Petersen, Emil Ernst, vicekonsul, 78f, 81f
- Peterson, Kjell, bokförl. 231
- Peterson-Berger, Wilhelm, tonsättare, 109
- Peterson, Knut, publicist, fil.dr, politiker, riksdagsman, 223
- Petrén, Sture, jurist, hovrättspresident, 133, 146f
- Phalén, Adolf, filosof, prof., 235
- Philippe, A., fra. språklektor, 57
- Piccolomini, Octavio, ty. riksfurste, fältmarskalk, 11
- Pihl, Gunnar T:son, förf., 219
- Platen, Magnus von, litteraturhistoriker, prof., 35, 37
- Platon, grek. filosof, 96, 157
- Polhem / Polhammar, Christopher, uppfinnare, industriman, 21, 151, 162, 164
- Plotinos, grek. filosof, 162
- Ponthan, Tör, sjöman, 66f, 83
- Posse, Christer, landshövding, 147
- Porsche, Werner, historiker, fil. dr, landsarkivarie, 197–202
- Quisling, Vidkun, no. politiker, regeringschef, 220
- Qvarnström, C.G., skulptör, 54
- Rabbe, F.J., finl. student, 103
- Ramel, Stig, diplomat, dir., förf., 206ff
- Reichard, Georg, ty. skolman, 9, 15
- Rehnskiöld, Carl Gustaf, fältmarskalk, kungl. råd, 98f, 245
- Rentzog, Sten, museiman, 176
- Rhete, Georg, ty. boktryckare, 15
- Rhete, Johann Valentin, ty. boktryckare, 16
- Ribbentrop, Joachim von, ty. utrikesmin., 67
- Richardson, Gunnar, historiker, prof., politiker, riksdagsman, 216–220
- Richert, Arvid, diplomat, landshövding, 56, 58–62, 65–76, 82ff
- Richet, Charles, fra. fysiolog, prof., 238
- Rietz-Svensson, Louise de, politiker, 201
- Robert, Léopold, schw. konstnär, 46
- Roberts, Michael, britt. historiker, prof., 86
- Rodin, Auguste, fra. skulptör, 109
- Rosander, Göran, museiman, 176
- Rosander, Lars, militär, förf., 243ff
- Rosén, Jerker, historiker, prof., 85
- Rosenstein, Carl von, biskop, 100
- Roth, Stig, fil. dr, museiintendent, 120
- Rousseau, Jean-Jacques, schw.-fra. förf., filosof, 208
- Rudbeck, Olof / Rudbeckius, Olaus, medicinprof., universitetsrektor, historieskrivare, 26, 30, 94–97
- Rumar, Lars, historiker, länsarkivarie, 165
- Rundberg, Gerhard, prof., 67
- Runeberg, Johan Ludvig, finlandsv. förf., 52, 102
- Russell, Bertrand, britt. filosof, prof., förf., 240
- Rydberg, Sven, intendent, 18
- Rydberg, Viktor, förf., tidningsman, prof., 110
- Rydelius, Ellen, journalist, förf., övers., 213, 215
- Rydell, Birgitta, politiker, borgarråd, 201
- Rydén, Per, litteraturhistoriker, pressforskare, prof., 214ff
- Rydén, Sven, konstnär, tecknare, 115
- Rydh, Hanna, arkeolog, fil. dr, politiker, riksdagsledamot, 171
- Rydvqvist, Oscar, tidningsman, 215
- Rystad, Göran, historiker, prof., 98
- Sachs, Joseph, köpman, 195
- Saeverud, Harald, no. tonsättare, 116
- Salomon, Otto, skolman, 210
- Salqvist, Bernhard, förf., 55
- Salvi, Niccolò, ital. arkitekt, 48
- (Salvius, Johan Adler) Se *Adler Salvius, Johan*
- Sandblad, Henrik, idé- & lärdomshistoriker, prof., 18, 20–29, 32–37
- Sandels, Johan August, fältmarskalk, 72, 83, 245
- Sars, Ernst, no. historiker, prof., 221
- Scheele, Carl Wilhelm, kemist, apotekare, 25
- Schelling, F.W.J. von, ty. filosof, 153
- Schernweibel, Heinrich, ty. bokförl., 15
- Schmalhertz, Valentin, ty. boktryckare, 15f
- Schnurre, Wolfgang, ty. diplomat, 80
- Scholander, Fredrik Wilhelm, arkitekt, målare, prof., förf., 186
- Schopenhauer, Arthur, ty. filosof, 239
- Schotte, Axel, statsråd, 107
- Schück, Henrik, litteraturhistoriker, prof., 18, 31, 34, 50f
- Schwerin-Krosigk, ty. kommandörkapten, 79f
- Scott, James C., am. antropolog, 144, 148
- Segerstedt, Torgny (1876–1945), religionsforskare, prof., publicist, chefred., 218, 241
- Sehested, Hannibal, da. länsherre, 205
- Selling, Gösta, konsthistoriker, riksantikvarie, 192
- Shaw, George Bernard, irl.-britt., förf., 231, 240

- Sibbern, Georg, sv.-no. diplomat, 239
 Sibelius, Jean, finl. tonsättare, 102
 Sigurdson, Ola, teolog, doc., förf., 227
 Sikeborg, Urban, genealog, 146
 Silfverhielm, Göran, fältmarskalk, 245
 Silfverstolpe, Malla, förf., 55
 Sjöberg, Alf, film- & teaterregissör, 118
 Sjöberg, Birger, förf., 20, 216
 Sjöholm, Öyvind, doc., kyrkoherde, 192
 Skinner, Quentin, britt. idéhistoriker, prof., 17
 Skoglund, Lars-Olof, historiker, fil. lic., 94
 Sköld, Per Edvin, politiker, statsråd, 218
 Sluys, Alexis, belg. pedagog, socialist, 210
 Smith, D.C., köpman, 167
 Snellman, Johan Vilhelm, finl. förf., filosof, 102
 Sogner, Sølvi, no. historiker, prof., 146
 Southern, David, förf., 227
 Spinoza, Baruch, nederl. filosof, 160
 Sprengtporten, Göran Magnus, militär, general, politiker, ambassadör, 206ff
 Sprengtporten, Jacob Magnus, militär, generallöjtn., gardes-
 chef, politiker, 207
 Staf, Nils, historiker, fil. & teol. dr, stadsarkivarie, 198f
 Stare, Jacqueline, fil. kand., 192, 195
 Sten, Anders ("Figge"), tecknare, 224
 Steno, Nicolaus / Steensen, Niels, da. naturforskare, 24
 Sterne, Laurence, eng. förf., 231
 Stiernhielm, Georg, skald, ämbetsman, filosof, 18, 20
 Stjernschantz, Torsten, finlandssv. konsthistoriker, fil. dr, 51
 Stolpe, Sven, litteraturhistoriker, fil. dr, förf., 209
 Stoltenfoht, Jacob, ty. teolog, 10, 15f
 Stromberg, Ewald, tidningsman, 213
 Strandberg, Olle, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, förf., 18
 Strempel, Heribert von, ty. diplomat, 64, 74, 76f
 Stridbeck, Axel, diplomat, generalkonsul, 58f, 66ff, 70, 74
 Strömfelt, Johan, landshövding, 90
 Stål, Margareta, pressforskare, fil. dr, 211–214
 Stör, Johan Wilhelm, tecknare, 150
 Sundewall, Matthias, prost, 100
 Sundholm, O.Th., militärhistoriker, 244
 Svalenius, Ivan, historiker, doc., 86
 Swedberg, Jesper, biskop, psalmdiktare, 151
 Swedenborg, Emanuel, naturvetenskapsman, teosof, 31, 149–164
 Svendsen, no. präst, 65f, 68f
 Svensson, Anton, skolman, rektor, 168
 Svensson, Ernst Harald, sjöman, 66, 83
 Svensson, Rune, major, 122
 Synnergren, Stig, militär, överbefälhavare, 120
 Söderbaum, Kristina, sv.-ty. filmskådespelerska, 69
 Söderberg, Gustaf, militär, målare, 45
 Söderberg, Hjalmar, förf., 220
 Söderberg, Ulf, historiker, fil. dr, krigsarkivarie, 86–89, 109–112, 119–122
 Söderblom, Staffan, diplomat, ambassadör, 64
 Södermark, Olof Johan, militär, målare, 45, 49
 Talleyrand, Charles Maurice de, fra. politiker & diplomat, utrikesmin., 206
 Tarschys, Bernhard, litteraturhistoriker, doc., 193, 196
 Tegnér, Elof, historiker, fil. dr, biblioteksman, 239
 Tengbom, Ivar, arkitekt, prof., 64, 195
 Ternberg, Helmuth, major, underrättelseofficer, 121
 Teixeira, Manuel, portug. präst, 101
 Thaulow, Frits, no. konstnär, 109
 Thersner, Ulrik, fältmätningsofficer, 49
 Thomas av Aquino, ital. teolog & filosof, 156f, 162
 Thomas, Dylan, britt. (walesisk) förf., 231
 Thomasson, Lars, skolman, fil. dr h.c., 165–178
 Thomasson, Nils, fotograf, 165–178
 Thomasson, Tomas, 170
 Thomsen, C.J., da. museiman, arkeolog, 22
 Thorvaldsen, Berthel, da. skulptör, 40, 45
 Thunander, Rudolf, rättshistoriker, 133f, 146
 Thurn, Henrik von, guvernör, 93
 Thynelius, Margareta, 44
 Thörn, Kerstin, idéhistoriker, fil. dr, 193
 Tilly, Johann Tserclaes, ty. fältherre, 6, 8
 Tingsten, Herbert, statsvetare, prof., tidningsman, prof., förf., 223, 227, 235
 Tirén, Johan, konstnär, fotograf, 167
 Tisell, Sven, 228
 Tjerneld, Staffan, förf., journalist, 238
 Toll, Johan Christopher, överjägmästare, militär, fältmarskalk, politiker, 207, 245
 Tolstoj, Leo, ry. förf., 239
 Topelius, Zacharias, finlandssv. förf., 102
 Torstenson, Lennart, fältmarskalk, riksråd, 9, 11, 91f
 Tott, Åke, fältmarskalk, 245
 Troels-Lund, Troels, da. kulturhistoriker, 18
 Trotzig, Eva, skolforskare, fil. dr, 179–196
 Tyreus, sjömanspräst, 65
 Törngren, Johan Agapetus, finl. arkitekt, prof., 103
 Uexküll, Gudrun von, förf., 238
 Uggla, Arvid Hjalmar, fil. dr, biblioteksman, 27
 Ullspärre, Johan Månsson, ståthållare, 139
 Ullsten, Ola, politiker, statsminister, ambassadör, 123
 Ulrika Eleonora, sv. drottning, 245
 Ulvros, Eva Helen, historiker, fil. dr, 209ff
 Unge, Ingemar, journalist, förf., 37
 Ungern-Sternberg, Elka von, kanslibiträde, 62, 64
 Ursin, N.A. af, finl. läkare, prof., 103
 Utsi, John E., förf., 165
 Wachtmeister, Wilhelm, diplomat, 123
 Wahlberg, Anna Greta, red., 193
 Wallberg, Evabritta, historiker, fil. lic., 119–122, 227–230
 Wallenberg, Jacob, präst, förf., 231
 Wallenberg, Marcus, finansman, 105
 Wallenstein, Albrecht von, ty. fältherre, 6, 9
 Vallerö, Rolf, historiker, fil. dr, stadsarkivarie, 198
 Wannerberg, Margit, politiker, 225ff
 Vansittart, Robert, britt. diplomat, förf., 219
 Warburg, Karl, litteraturhistoriker, prof., 50f, 211, 240
 Warburton, Thomas, finlandssv. förf., övers., förlagsred., 230ff
 Wargentini, Pehr Wilhelm, astronom, statistiker, 35
 Varignon, Pierre, fra. matematiker, 160
 Weber, Max, ty. sociolog, nationalekonom, prof., 17
 Vegesack, Ulla von, fil. kand., bibliotekarie, 52–55
 Weiss, Peter, ty.-sv. förf., 237
 Wellamson, Jacob, major, 139
 Wells, H.G., britt. förf., 231
 Verne, Jules, fra. förf., 231
 Werner / Warner, Johann, sachsisk bonde, lutheransk för-
 kunnare, 5–16
 Wesslén, sekr., 62
 Westerståhl, Jörgen, statsvetare, prof., 123
 Westin, Josef, historiker, 146
 Wetterling, Alexander Clemens, militär, målare, 39, 45, 49f
 Wetterberg, Gunnar, historiker, förf., 89–92
 Whitlock, Anna, pedagog, kvinnoasakskämpe, 112
 Victoria, sv. drottning, 239–242
 Wiener, Peter F., britt. förf., 219

- Wigforss, Ernst, språkforskare, fil. dr, statsråd, 217
 Wikström, Jan-Erik, politiker, statsråd, landshövding, 124
 Wikström, Jeppe, fotograf, 193f
 Wilde, Oscar, irl.-britt. förf., 240
 Wilisch, Christian Gothold, ty. historiker, 13
 Wilkinson, J.J.G., övers., 164
 Willers, Uno, fil. dr, riksbibliotekarie, 61, 120
 Winnicott, Donald Woods, britt. barnpsykolog, 111
 Vinterhed, Kerstin, journalist, förf., doc., präst, 227–230
 Wolff, Christian von, ty. filosof, 31, 152, 154, 156, 160, 162f
 Wodehouse, P.G., britt. förf., 231
 Wrangel, Carl Gustaf, riksråd, fältmarskalk, 12, 16
 Wrangel, Elisabeth (g. Palm), 120
 Wrangel, Evert, konsthistoriker, prof., 120
 Wrede, Fabian, fältmarskalk, 245
 Wrede, Gertrud von, 245
 Wrede, Henrik, militär, 245
 Wägnér, Elin, förf., 209, 212f, 227
 Wästberg, Per, förf., tidningsman, chefred., 113ff, 193, 194f
 Yde, da. diplomat, 70f
 Yrild, Rolf, litteraturvetare, fil. dr, förf., 215
 Zabarella, Jacopo, ital. filosof, universitetslärare, 19
 Zachrisson, Waldemar, tryckare, 108
 Zedler, Johann Heinrich, ty. bokförl., 13
 Zehnder, maka till schw. generalkonsul, 74f
 Zenzén, Nils, mineralog, geolog, fil. dr h.c., 22
 Zjukov, Georgij, sov. militär, marskalk, 80
 Zweigbergk, Otto von, publicist, chefred., riksdagsman, 215
 Åberg, Alf, historiker, prof., krigsarkivarie, förf., 98, 199, 244
 Ågren, Kurt, historiker, doc., 85
 Åhl, Elias Arvidsson, militär, 28, 35
 Åkerblom, Anna (f. Calwagen), 233
 Åkerblom, Ernst, 233
 Åkerblom, Johan, civiling., trafikchef, 232f
 Åkerman, Brita, förf., 227
 Ärnfast, Hugo, diplomat, 60ff, 64
 Österberg, Carin, red., 193
 Österberg, Eva, historiker, prof., 146
 Östling, Olof, fotograf, 167
 Östman, Nils, arkivföreståndare, 197f

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 2003

Personhistoriska samfundets årsmöte ägde rum i Riksarkivet i Stockholm den 6 maj 2003. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 2002 års förvaltning. Till ordförande för Samfundet omvaldes f. landsarkivarien, fil. lic. Lars Rumar. Till den nya posten som vice ordförande valdes Evabritta Wallberg. Till övriga styrelseledamöter omvaldes fil. dr Björn Asker, fil. dr Lars Ericson, fil. dr Olof Hägerstrand, fil. lic. Folke Sandgren, fil. dr Lars Wikström samt fil. kand. Magnus Åberg. Till nya ledamöter efter professor Bo Lindberg och fil. kand. Lena Ånimmer, vilka båda undanbett sig omval, valdes fil. dr Kristina Lundgren och förste bibliotekarien Irma Ridbäck. Björn Asker och Irma Ridbäck valdes att jämte ordföranden och redaktören ingå i redaktionsutskottet för *Personhistorisk tidskrift*. Till revisorspostererna omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Lars-Olof Skoglund. Till revisorssuppleant valdes fil. dr. Björn Gäfvert. Vidare valdes fil. dr Åke Lilliestam, fil. dr Andreas Tjerneld samt Lena Ånimmer att ingå i den nyinrättade valberedningen.

Åke Lilliestam, Samfundets sekreterare och redaktör för *Personhistorisk tidskrift* 1973–1981, ledamot av styrelsen 1973–1983 och därtill en flitig medarbetare i tidskriften, valdes enhälligt till hedersledamot av Samfundet.

Efter årsmötet höll tidigare rektorn vid Linköpings universitet, professor emeritus Sven Erlander, ett uppskattat föredrag kring utgivningen av Tage Erlanders dagböcker.

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag utsågs Olof Hägerstrand till redaktör för Samfundets publikationer, Magnus Åberg till Samfundets skattmästare samt Irma Ridbäck till dess sekreterare.

Artiklar

<i>Börje Harnesk</i>	"Timrås gud" en lagläsares auktoritetsproblem i 1600-talets Norrland.	133
<i>David Dunér</i>	Världsmaskinen och oändligheten. Emanuel Swedenborg vid det ovetbaras gräns.	149
<i>Lars Thomasson</i>	Nils Thomasson (1880–1975). Fotograf, renägare, samiskt språkrör.	165
<i>Ingrid Heyman / Eva Trotzig</i>	Agda och Gerda Meyerson 1866–1929.	179

Recensioner

<i>Britt Hedberg</i>	Stadens minne.	197
<i>Nils Eriksson/ Ingemar Nilsson</i>	Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 1953–2000.	202
<i>Lars Linge</i>	Christian IV, Bohus och Kungälv.	204
<i>Sig Ramel</i>	Göran Magnus Sprengtporten: förrädaren och patriot.	206
<i>Eva Helen Ulvros</i>	Sophie Elkan: Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf.	209
<i>Margareta Stål</i>	Signaturen Bansai. Ester Blenda Nordström.	211
<i>Kristina Lundgren</i>	Solister i mångfalden: Signaturerna Bang, Maud och Artis samt andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet.	214
<i>Gunnar Richardson</i>	Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik.	216
<i>Ivo De Figueredo</i>	Frí mann: Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie.	220
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1952.	223
<i>Margit Wannerberg</i>	40 år i sandlådan med politiker och präster.	225
<i>Kerstin Vinterbed</i>	Kärlek i tjugonde seklet – en biografi över Alva & Gunnar Myrdal.	227
<i>Thomas Warburton</i>	Efter 30 000 sidor: Från en översättares bord.	230
<i>Birgit Linton-Malmfors</i>	Karins liv: Karin Bergman i dagböcker och brev 1907–1966.	232
<i>Sigrid Kahle</i>	Jag valde mitt liv.	235
<i>Bengt Jangfeldt</i>	En osalig ande: Berättelsen om Axel Munthe.	238
<i>Rune Kjellander</i>	Sveriges regementschefer 1700–2000: Chefsbiografier och förbandsöversikter.	242
<i>Lars Rosander</i>	Sveriges fältmarskalkar: Svenska fältherrar från Vasa till Bernadotte.	243